

СЕРГІЙ ШЕВЧЕНКО

*Старі стіни:
Єлисаветградська
громадська жіноча
гімназія
1860-1920 рр.*

УДК 375.5 (477)

ББК 74.24 (4УКР-4КІР)731.1

Ш 38

Рецензенти: Куценко Л.В., доктор філологічних наук;
Мельничук С.Г., доктор педагогічних наук;
Постолатій В.В., кандидат педагогічних наук.

Шевченко С.І.

Ш 38 Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.). – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2007. – 180 с. + 32 с. кол. іл.
ISBN 966-8089-27-8

Перед читачем вперше постануть основні етапи історії найстарішої жіночої гімназії Півдня України другої половини XIX – поч. XX ст. Досліджуються зміст навчально-виховного процесу, головні напрямки роботи опікунської та педагогічної рад, батьківського комітету, благодійного товариства допомоги бідним ученицям, особливості взаємин гімназії з освітянськими і владними органами, сусідніми навчальними закладами, передусім чоловічою гімназією та реальним училищем. Аналізується склад педагогічного та учнівського колективів. Висвітлюється хід будівництва нового приміщення гімназії. Простежено сторінки романтичних взаємин, кохання молоді. Йдеться про долі випускниць гімназії, яка мала найбільший хронологічний літопис з-поміж середніх навчальних закладів Єлисаветграда. Окреслено перший досвід українізації навчального процесу.

Для науковців, викладачів, учителів, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться історією освіти минулих століть, як складовою літопису міста на Інгулі.

ББК 74.24 (4УКР-4КІР)731.1

ISBN 966-8089-27-8

Затверджено до друку вченою радою
КДПУ ім. В. Винниченка.
© С.І. Шевченко, 2007.

З М І С Т

Григорій Ключек. Книга що відроджує Пам'ять	4
Вступ	6
Від училища до гімназії	9
Восьмикласна гімназія на розі Перспективної і Нижньо-Донської (1881–1904 рр.)	23
Будівництво на Петрівській	60
Стара гімназія у нових стінах (1904–1914 рр.)	75
У роки Першої світової війни	114
Українізація в освіті: перший досвід	146
Останній період гімназії	152
Післямова	165
Гімназистки-студентки	167
Джерела та література	170

Книга, що відроджує Пам'ять

Читаючи цю книжку, з особливою гостротою відчуваєш, що означає вислів «історична пам'ять». На превеликий жаль, ХХ століття з його війнами, революціями, голодоморами, всякого роду заборонами, гласними і негласними «табу», обумовленими намаганням більшовицької влади суворо контролювати людську пам'ять з вигідних для себе позицій, не сприяло збереженню історичної пам'яті.. Із суспільної свідомості вилучались величезні історичні пласти, натомість їй нав'язувалась міфологізована, неістинна, а часом і відверто брехлива інформація про минуле.

Справжня духовність неможлива без ретельно збереженої і свято шанованої Пам'яті.

У нашому місті всі добре знають ошатний будинок, у якому знаходиться головний корпус педагогічного університету імені Володимира Винниченка. На даний час він є одним із найбільш привабливих в архітектурному плані будинків міста на Інгулі. Велична, красива будова — справжня окраса міста!

Скільки ж то молодих людей навчалось в ньому! З його аудиторій йшли у життя десятки тисяч молодих людей із шляхетними намірами нести підростаючим поколінням розумне, добре, вічне. Але всі вони — прекрасні молоді люди — були дещо окраденими, бо дуже погано знали, в якому будинку проводять свої найкращі роки. Не знали, не уявляли, хто сидів за навчальними партами у цих світлих, з широкими вікнами та високими стелями аудиторіях. Як їм жилось, навчалось, мріялось, любилося? Зв'язок часу було перервано. Насправді це був дуже болючий розрив, який безслідно не минає...

З виходом книги Сергія Шевченка, доцента педагогічного університету, талановитого вченого-історика, цей болючий розрив пам'яті ліквідовано.

Переконаний, що книжка С.Шевченка користуватиметься великим успіхом як серед викладачів і студентів університету, так і серед громадськості міста на Інгулі. Бо вона варта того. Написана істориком-професіоналом, який уміє «працювати» з фактами, тобто уміє їх знайти, відібрати, систематизувати і осмислити.

А нам, читачам цієї книги, теж треба навчитися сприймати факти, подані істориком. Сергій Шевченко зробив багато для того, щоб наша уява оживила «його величність Факт», візіалізувала його, стала відкритою у сприйманні тієї благодатної енергії, яка йде від розумного і знаючого автора. То є енергія реанімації нашої пам'яті, без якої неможливе повноцінне духовне існування.

То ж будемо вдячні Сергію Шевченку за його чудове і так потрібне нам дослідження.

Григорій КЛОЧЕК,

*ректор Кіровоградського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка,
доктор філологічних наук, професор,
академік АН Вищої Школи України.*

Вступ

...Початок вулиці Шевченка в обласному центрі. Тут розташоване ціле навчальне містечко Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Його приміщення унаочнюють зв'язок часів. Наймолодший, п'ятиповерховий, корпус введено в дію у роки незалежності України. Семиповерхівку збудували у радянську добу, в часи держпедінституту ім. О. С. Пушкіна. А ошатна двоповерхова споруда постала тут ще на зорі минулого століття для переміщення сюди громадської жіночої гімназії.

У старих і нових стінах панує неповторна освітянська аура, по-особливому відчувається спадкоємність віків. Але нині не всі періоди діяльності навчального закладу достатньо висвітлені, відомі сучасному поколінню. Якщо історія педуніверситету (педінституту) оприлюднена протягом 2005–2006 рр. у книгах кандидатів наук, доцентів КДПУ ім. В. Винниченка В. Постолатія «Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.)» та С. Шевченка «Історія Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (1964–1999 рр.)», то, як зазначали зі шпальт «Народного слова» ще 1998 р. В. Босько і Р. Ковальова, минувшина жіночої гімназії, на відміну від реального училища та чоловічої гімназії, майже не досліджувалась. У відсутності інформації про випускниць цього закладу зізналися автори-упорядники книги «Маленький Париж. Єлисаветград у старій листівці» (М., 2004) В. Петраков та В. Машковцев, яким допомагали у зборі матеріалу окремі кіровоградські краєзнавці, музейники, дослідники історії освіти. У виданні вміщено чотири фотокартки приміщення гімназії на Петрівській вулиці, відзначено його «збережену і до-

глянуту красу». В «Історичному нарисі м. Єлисаветграда» (упор. О. Пашутін, 1897 р.) та в окремих інших публікаціях лише робилися спроби фрагментарного висвітлення її минувшини. У той же час низка статей з історії Златопільської чоловічої гімназії увійшла до збірника всеукраїнської науково-практичної конференції (1996 р.) з нагоди її ювілею, через два роки випускник факультету фізвиховання педінституту ім. О. Пушкіна В. Затока видав літопис цього закладу, побачила світ колективна праця з історії Єлисаветградської класичної чоловічої гімназії (1997 р.), відбулася наукова конференція та опубліковані статті, присвячені ювілею земського реального училища (2000 р.), ветеран педпраці І. Омельчук узагальнила спогади кількох учениць Новомиргородської жіночої гімназії (2004 р.). Сторінки регіональної історії освіти висвітлювалися 2004 року на обласній конференції, присвяченій 250-річчю Кіровограда, у збірнику матеріалів якої С. Янчуков зазначив: «...дивує брак уваги до історії освіти... Видань на цю тему обмаль. Кілька праць про В. Сухомлинського, книжки про 2 гімназії та 2 вузи — це, власне, і все... Бідно! А тема ж цікава!».

Між тим, саме Єлисаветградська громадська жіноча гімназія, яка бере свій відлік ще з двокласного училища, є найстарішою з-поміж середніх навчальних закладів міста на Інгулі та жіночих гімназій Північного Причорномор'я. Відсутність системної наукової праці про її діяльність, крім іншого, напевне, викликана стереотипним уявленням фахівців з історії педагогіки щодо обмеженості документів із цієї проблеми. Дійсно складність дослідження полягає в тому, що на відміну від тих же «молодших» реального училища та чоловічої гімназії, на жаль, відсутній архівний фонд жіночого освітнього закладу. Відтак довелося збирати матеріал фрагментарно у процесі вивчення великого масиву інших документів держархіву області, у т. ч. владних та освітянських організацій, єлисаветградських газет, скористатися інформативними (опублікованими чи рукописними) матеріалами, що зберігаються в обласній універсальній бібліотеці ім. Д. Чижевського, обласному краєзнавчому, а також літературно-меморіальному ім. І.К. Карпенка-Карого та музичної культури ім. К. Шимановського музеях, музею-заповіднику «Хутір Надія», обійдені до цих пір увагою дослідників. Деякі матеріали для книги надали кіровоградські музикознавець М. Долгіх, краєзнавці О. Чуднов та Ю. Матівос, колекціонер Ю. Тютюшкін, киянин, син випускниці гімназії О. Микитенко, московський дослідник

О. Глушко, правнучка викладачів гімназії І. Полякова (Лангемак) з Росії. Слушними були поради професора Л. Куценка, доцентів В. Постолатія та О. Цигульської, мистецтвознавця В. Боська. Усім їм, архівістам, музейникам, бібліотекарям автор висловлює щирю подяку.

Поруч із фрагментарністю і розсередженістю першоджерел, викликає проблему визначення кола відомих випускниць гімназії, адже в царські часи жінки не мали права реалізувати себе у низці галузей, ряд штатних посад, громадських функцій могли замінюватися чи виконуватися лише чоловіками. Тож у нашому дослідженні увага дотично зверталася і на відомих батьків, братів, чоловіків дівчат. Не виключаємо можливих неточностей при перекладі з російської мови дорадянських прізвищ і особливо ініціалів. Деякі з них навіть тоді писалися чи друкувалися по-різному. Не завжди вказувалася повна назва гімназії, хоча у місті в різний час діяли й подібні приватні заклади. У цих випадках інформація включалася до книги із застереженнями чи без них, без згадки громадської гімназії.

Читачеві вперше пропонується окреме дослідження з історії Єлисаветградської громадської жіночої гімназії за весь час її існування. Автор, по можливості, намагався максимально фактологізувати, деталізувати всі сторони літопису закладу: діяльність опікунської та педагогічної рад, благодійного товариства, батьківського комітету, взаємини з освітянськими органами управління, владними структурами, відстежити персональний склад викладачів і кращих учениць, успішність, виховні заходи, дозвілля, подати сторінки романтичних взаємин, кохання молоді, долі випускниць, історію будівництва нового приміщення, аналіз фінансово-господарських справ тощо. Окреслено перший досвід українізації навчального процесу. У книзі вміщено фотографії минулих століть.

Автор свідомий того, що йдеться про першопрочитання історії гімназії, більше того, вважає її своєрідним запрошенням до продовження студій. Адже цікаві знахідки ще можуть чекати на дослідників у архівних фондах опікуна Одеського навчального округу, міністерств освіти Росії і України, Херсонської губернської канцелярії, приватних колекціях нащадків викладачів і випускниць гімназії, на сторінках тогочасних газет.

Від училища до гімназії

«...Собравши ... молодых девиц, неколико, обучала писанию, також ремеслам, пению, швению и иным полезным им занятиям, да от юности навькнути розумети закон божий и трудолюбие, а любострастие в юности воздержанием умертвят», — так зафіксував літопис, переданий В. Татищевим, факт відкриття жіночого училища (школи) при Андріївському монастирі в Києві 1086 р. Заснувала цей, на думку ряду дослідників, перший у Європі навчальний заклад для прекрасної статі онука Ярослава Мудрого княгиня-інокія Анна (Ганна, Янка) Всеволодівна. Високоосвічених доньок киево-руських князів брали в дружини володарі багатьох країн континенту. Їх нащадки, увібравши наддніпрянські гени, вибудували потужні держави Старого світу, які до того перебували, за висловом королеви Франції Анни Ярославни, у варварському стані. Освіченістю вирізнялася українська жінка в добу козацького відродження. Арабський мандрівник П. Алепський був вражений: «По всій козацькій землі дивний та гарний факт спостерігали ми:

всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи». Удару по національних традиціях було завдано в часи розподілу правічних українських теренів між сусідніми державами. Як писав представник української діаспори Німеччини Б. Клин: «Український народ, на втраті церковної самостійності, втратив також право самостійно виховувати свою молодіж... Велика Україна, попавши під російську кормигу, дістала чужу, російську школу. Українське шкільництво, що за часів Мазепи стало було так гарно розвиватися, знищено».

...1859 року в Києві відкрилося Фундукліївське жіноче училище. Згодом воно отримало статус гімназії, яка вела відлік своєї історії від вказаного року, ставши, як йдеться у словнику Брокгауза — Єфрона, найстарішою жіночою гімназією Російської імперії. Назву заклад отримав за прізвищем свого засновника, колишнього губернатора Київщини І. Фундуклія, який пожертвував для цього будинок і гроші. Він, до речі, був землевласником на Олександрівщині (тепер — район Кіровоградщини), 1839 р. подарував Єлисаветграду землю в центрі міста (нині — у районі майдану Кірова), отриману в спадщину від батька — купця, поміщика, промисловця, міського голови. Його прізвище увічнене в назві залізничної станції в Олександрівці. Фундукліївську гімназію із золотою медаллю закінчила Софія Ліндфорс. 1871 року разом із сестрою вона створила перший український дитсадок, організувала позашкільне навчання для дорослих. Заміж Софія вийшла за українофіла, учителя чоловічої і жіночої гімназій на Подолі Олександра Русова. Навесні 1883 року вона поселилася в будинку І. Карпенка-Карого у Єлисаветграді. У місті якраз набувався перший досвід підготовки вчительок у восьмикласній громадській гімназії, у чому, звісно, могла б допомогти й педагог. Але, знаходячись під наглядом, українська діячка не могла розраховувати на викладацьку роботу і на вимогу поліції уже влітку залишила Херсонську губернію. (На Івана Карповича за її «укривательство» було заведено слідчу справу.) У сучасному підручнику «Персоналії в історії національної педагогіки» йдеться, що в період вимушених частих змін місця проживання (Ніжин, Київ, Єлисаветград, Харків, Одеса, Вінниця) вона скрізь потрапляла до кола української інтелігенції, у вир громадського культурного життя. «В усіх цих містах Софія Федорівна організовувала дитячі садки (в т. ч. «свої хатні». — С.Ш.), недільні школи, народні читальні,

проводила широку просвітницьку роботу». За вісім років до перебування Русової у Єлисаветграді відбулася прем'єра «Вечорниць» П. Ніщинського. Цей відомий український композитор був автором книги «Опыт элементарного руководства при изучении греческого языка в гимназиях и прогимназиях». Згодом вийшла його ж «Историческая записка Одесской второй гимназии», в якій він викладав.

Контролером у банку вимушений був працювати, мешкаючи в Єлисаветграді (1893–1899 рр.), випускник Київського університету українофіл, який відбув сибірське заслання, історик Яків Шульгин. Лише згодом у Києві він влаштується викладачем приватної гімназії. А в місті на Інгулі його дружина, представниця давнього старшинського козацького роду Устимовичів (нащадків гетьманів Полуботка та Апостола) Любов Миколаївна не зважилася віддати до місцевих зросійщених закладів освіти своїх дітей, серед яких був і майбутній член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних та міжнародних справ УНР Олександр Шульгин, навчаючи їх вдома. Його сестра Надія згадувала, що в Єлисаветграді батьки вклали багато цінного в їхнє національне виховання. «А яка відвага була в батьків (...), що говорили з нами по-українському. Скільки людей перестерігало їх, що це небезпечно та що ми не зможемо вчитися в гімназії (звичайно, в російській, бо іншої не було)». Проте в Києві діти Шульгиних вступили одразу до III–IV класів гімназій. Додамо, що 20.04.1898 р. Я. Шульгин просив керуючого Єлисаветградським відділенням держбанку видати формулярний список для представлення в гімназію, куди він збирався віддати доньку.

На середину XIX ст. постала проблема реформування жіночої освіти Росії. Одним із перших про це написав у статті «Питання життя» в журналі «Московський збірник» за липень 1856 р. опікун Одеського навчального округу (до сфери його діяльності належала і Центральна Україна) Микола Пирогов. Під час Кримської війни він працював у шпиталі Єлисаветграда, відвідував місто й пізніше, тут йому встановлено пам'ятник. Того року міністр народної освіти Норов вказував на фактичну відсутність жіночих середніх шкіл і на закритий становий характер дівочих закладів, дійшовши висновку про необхідність відкриття шкіл для дівчат у губернських і повітових містах, інших великих населених пунктах, оскільки від цього залежав розвиток «у масах народного істинного усвідомлення про обов'язки кожного» і «покращення сімейної моралі» та ін.

В умовах кріпаччини і військових поселень, Валуєвського цир-

куляру і Емського указу, переслідування української інтелігенції, зросійщення навчального процесу, нерівноправного становища жінок відбувалося становлення гімназійної освіти і в Єлисаветграді, який носив ім'я доньки Петра І. У середині XIX ст. у місті діяло кілька дівочих пансіонів, однокласних шкіл. Наприкінці 1850-х рр. постало питання про відкриття міського двокласного дівочого училища, підняте штатним наглядачем повітового училища Вістом. На підготовчому етапі зустрічаються й назви: «школа для дівчат бідного і нижчого станів», «школа для бідних дівчат нижчого класу людей», «школа для сиріт і бідних дівчат нижчого стану». Вони віддзеркалюють як характерне на тоді «сортуння» суспільства, так і прагнення внести дешицю у вирівнювання соціальної несправедливості щодо частини бідних дітей. 13 лютого 1859 року християнська купецька громада Єлисаветграда у присутності міської думи висловила ся за виділення однієї тис. крб. сріблом для ремонту приміщення майбутнього закладу, придбання меблів і навчальних посібників, найм «учителів, учительок і наглядачок». Підпис під рішенням зібрання поставили почесний громадянин, міський голова М. Макеєв, М. Азмин, П. Арешников, В. Вандровський, І. Ващенко, М. Грінко, М. Караманенко, К. Климов, Я. Ковальов, В. Корецький, А. Лебедев, В. та Д. Лошкарьови, С. Мистюшин, С. Нотаров, С. Остроухов, Г. Романенко, В. та І. Синицини, Ф. Турчанов, А. Філіптев, Є. Шегарцев. З урахуванням зауважень директора училищ Херсонської губернії З. Коленка вже на початку 1860 р. єлисаветградські купці і міщани остаточно вирішили пожертвувати 1555 крб. на витрати протягом першого року діяльності училища та підняли клопотання перед освітянським і військово-поселенським керівництвом про його фінансування в майбутньому за рахунок міста. Навесні опікун Одеського навчального округу дав дозвіл на відкриття жіночого училища другого розряду, а восени тимчасовий розпорядчий комітет із влаштування південних поселень — на включення до міських видатків щорічно по 1355 крб. на його утримання, починаючи з 1861 р.

І ось 10 жовтня 1860 року відбулося урочисте відкриття училища в будинку Плескачевської по вул. Перспективній (з 1919 р. — К. Маркса). Саме цей рік стане вихідним для відліку історії, створеної згодом на базі вказаного навчального закладу, жіночої гімназії, найстарішої на Півдні України. Підтвердження останньому зустрічаємо в «Історичному нарисі м. Єлисаветграда» та в щорічних звітах з народної освіти у повіті. Названу дату почесний член Всеукраїнської

спілки краєзнавців, колишній студент загальнонаукового факультету КДПІ ім. О. С. Пушкіна Ю. Матівос назвав початком літопису Кіровоградського держпедуніверситету ім. В. Винниченка, оскільки «училище пізніше... було реорганізоване у громадську жіночу гімназію. У радянські часи на базі гімназії створили педтехнікум, у 1930 році він став інститутом народної освіти..., а потім педінститутом». Начальницею училища було призначено Івановську, дружину майора. Річна плата за навчання однієї учениці становила 20 крб. і за вивчення іноземних мов — додатково 5 крб., що складало значні суми. Невдовзі училище отримало у власність нерухомість. Померлою 1861 року вдовою купця Пелагеєю Набоковою залишено йому у спадок два будинки: дерев'яний на Олександрівській (з 1919 р. — Володарського) вулиці і кам'яний на ринковому майдані (тепер — в районі Центрального ринку). Другий капітально відремонтували за рахунок продажу першого. На 1865 р. у віданні міністерства народної освіти імперії діяло 75 подібних дворозрядних училищ, більшість учениць в яких становили представниці міського стану (66,9 %), меншість — доньки дворян і чиновників (19,9 %), селян (7,4 %) та духовенства (5,5 %). Зауважимо, що жіночі навчальні заклади не мали спочатку своїх штатних вчителів, тут викладали педагоги чоловічих гімназій та повітових училищ. 8 березня 1869 року з дозволу опікуна Одеського навчального округу Єлисаветградське жіноче училище було перетворене з другорозрядного (трирічний курс навчання) в першорозрядне (шестирічний курс), функціонуючи на той час вже у складі підготовчого і чотирьох основних класів. Згідно з «Положенням про жіночі училища» від 10.5.1860 р. при ньому діяли педрада «для вирішення питань навчальних і виховних» та опікунська рада «для ближчої участі громадськості». Нове «Положення...» від 1870 р. зменшило роль цих органів, зокрема, педрада втрачала право визначення переліку викладання предметів і вибору підручників та навчальних посібників. Відтепер жіночі училища I розряду перетворювалися в гімназії (із збільшенням терміну навчання до 7 років), а II розряду — в прогімназії.

1870 рік став помітним в історії освіти Єлисаветграда. Тоді у місті відкрилося перше в Україні земське реальне училище. 9 вересня керівництво Одеського навчального округу перетворило жіноче училище I розряду в громадську жіночу гімназію, у якій діяло шість класів. (1998 року кіровоградські журналіст В. Босько та мистецтвознавець Р. Ковальова писали, що з цієї гімназії запо-

чатковано історію КДПУ ім. В. Винниченка.) Через 3 роки діяло 55 таких закладів у віданні міністерства освіти. 1874–75 н. р. у елісаветградській гімназії відкрилися VII і паралельний I, 1875–76 н. р. — паралельний II класи.

Важливе місце у реалізації завдань закладу відводилося опікунській раді, котра обиралася на три роки для «найближчого сприяння успішному з боку громади розвитку гімназії». Станом на 1880 рік її очолював К. В. Соколов-Бородкін (багатий поміщик, власник кінного заводу у с. Червоновершці на Компаніївщині, був повітовим предводителем дворянства, гласним земства і міської думи, мировим суддею). Діяльність опікунів звільняла від нефахових (фінансових, господарських, організаційних та ін.) функцій учительський колектив, очолюваний педагогічною радою, яка, таким чином, зосереджувала свої зусилля виключно на вирішенні питань навчально-виховного процесу. Очолював раду штатний наглядчач повітового училища, а потім інспектор відкритої 1879 р. чоловічої прогімназії А. І. Балик. Безпосередні управлінські функції здійснювала начальниця гімназії баронеса Нольде. 9 грудня 1871 року її замінила баронеса Клавдія Медем, обрана опікунською радою і затверджена освітянським керівництвом.

Серед небагатьох відомих нам учителів жіночої гімназії періоду становлення її діяльності зустрічаємо добре знаного згодом педагога й організатора освітянської справи, дворянина М. Завадського. 1871 року він закінчив Новоросійський університет «із ступенем кандидата історико-філологічного факультету... отримав за твір золоту медаль» та влаштувався викладачем російської мови і літератури до Єлісаветградського земського реального училища. 25 січня 1872 року опікун Одеського навчального округу затверджує молодого фахівця ще й викладачем російської мови, літератури та історії жіночої гімназії, звідки він звільнився 5 лютого 1877 року «згідно прохання, через хворобу». Цей період став важливою віхою в особистому і професійному житті педагога: народження двох дітей та призначення директором (у 28 років) реального училища, де працював по 1883 рік. Український громадський і культурний діяч, меценат, видавець, колишній учень «реалки» Є. Чикаленко так згадував свого вчителя: «Це був чоловік видатного розуму і неабиякий педагог: він зумів поставити себе так, що всі учні признавали його безапеляційний авторитет; він володів розумами і серцями всіх ...Всі добре знали його предмет і інтересувались ним так, що з

охотою читали і літературу предмету помимо підручників».

1881 року Михайло Ромулович започаткував видання журналу «Педагогическій Вестникъ», де висловився, зокрема, за ідею навчання в початковій школі рідною мовою. «Ми цілком розділяємо погляд барона Корфа, котрий говорить в «Одеському Віснику»: «...Немає іншого виходу для малоросійської народної школи, як розпочинати навчання з малоросійської мови, як більше зрозумілої і відповідної світобаченню малоросійської дитини, і закінчувати вивченням загальноросійської книжкової мови... Так і організується малоросійська народна школа у віддаленому майбутньому, коли шкільне навчання у селі буде тривати хоча років п'ять». Нам здається, що мова має йти не про малоросійську, а взагалі про рідну мову в початковій школі грамотності».

Незалежна від міністерства позиція педагога зумовила його переведення на Кавказ, де він очолював жіночі гімназії, навчальний округ. Сенатор таємний радник Завадський був нагороджений орденами Білого Орла, Святих Станіслава, кн. Володимира, О. Невського. Коли оформляли пенсію, ветерану врахували і педстаж в Єлисаветградській жіночій гімназії. Племінник сенатора С. В. Завадський писав про його критичну оцінку стану справ у ревізованому за дорученням міністерства Ташкентському навчальному окрузі, який очолював батько майбутнього керівника Тимчасового уряду О. Керенського. Що ж до самого племінника, то це, можливо, був той самий С. В. Завадський, який згодом працював Генеральним суддею, держсекретарем Української Держави.

Напевне, найвідомішим із викладачів тодішньої гімназії для нас є В. Ястребов. 1993 року Кіровоградська обласна рада заснувала краєзнавчу премію його імені. А через 12 років КДПУ ім. В. Винниченка, спільно з Інститутом етнології, фольклору та мистецтвознавства ім. М. Т. Рильського НАН України проведено всеукраїнську конференцію «Наукова спадщина Володимира Ястребова в контексті самоусвідомлення українців», присвячену 150-річчю з дня народження етнографа, історика, археолога, педагога, засновника музейної справи в краї. Учасники зібрання взяли участь у відкритті пам'ятної дошки на приміщенні колишнього земського реального училища (тепер — машинобудівний технікум). У період кільканадцятимісячної роботи В. Ястребова у жіночій гімназії, він був ще маловідомий у місті педагог, уродженець Самарщини, випускник історичного відділу історико-філологічного факультету Новоросійського університе-

ту (там, зокрема, слухав лекції В. Григоровича, Р. Ординського, Ф. Успенського, О. Маркевича), одразу по закінченні якого приїхав до Єлисаветграда. Як свідчить архів реального училища, викладачем історії і географії цього закладу молодий спеціаліст став 13 вересня 1876 року у чині колезького асесора.

Випускниця однієї з єлисаветградських приватних гімназій (через відсутність у місті восьмого класу іспит на звання учительки історії навесні 1877 р. вона склала в Одесі), українофіл, мемуарист, краєзнавець Наталія Бракер на сторінках редактованого М. Грушевським часопису «Україна» 1929 року писала: «Скінчивши університет р. 1876, Ястребов став викладачем земської реальної школи і 13-го вересня 1776 р. був призначений на посаду викладача історії в Єлисаветську міську дівочу гімназію». Тож випускник престижного університету одночасно працював у двох середніх навчальних закладах повітового міста. При цьому, напевне, основним місцем роботи була «реалка», а за сумісництвом — гімназія. Принаймні, Бракер пише про перший період його професійної діяльності, коло знайомих лише на прикладі училища: «До свого викладання ставився з надзвичайною сумлінністю ... вносив в нього сучасні наукові дані. Взагалі його лекції були зразковими». Часто відвідував свого університетського професора, відомого славіста В. Григоровича, з яким одночасно приїхав до Єлисаветграда. Закінчив дисертацію, «за яку його затверджено кандидатом 20-го січня 1877 р.». Мемуаристка згадує, що Володимиру Миколайовичу недовго довелося викладати історію в жіночій гімназії. У грудні 1877 р. йому як історика доручили виголосити промову на святкуванні в реальному училищі 100-річчя з дня народження Олександра І. Згадуючи про ранній шлюб царя, «він між іншим сказав: «Очи Ел. А. отвлекли Александра отъ серьёзныхъ занятий» чи щось у цьому роді. Ці слова, а може, й загальний дух промови, здалися кураторові Голубцову неповажливими, і Ястребов мусив сам покинути посаду. В земській же школі його зачепити було неможна», — пише Бракер. У Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї є деякі матеріали, пов'язані з життям і діяльністю В. Ястребова та М. Завадського.

1879 року у громадській гімназії почала викладати арифметику Л. Пекарська. Інформацію про ще одного педагога жіночої гімназії знаходимо серед рекламних оголошень того часу. Влітку 1880 р. її викладач Л. Косовський пропонував послуги з підготовки хлопчиків до вступу в молодші класи середніх навчальних закладів і репети-

торства уроків. Мешкав він за два квартали від гімназії, в будинку Блюмкіна по Нижньо-Донській (з 1935 р. — Тимірязєва) вулиці.

У книзі «Осколки зеркала» москвичка, донька відомого письменника, уродженця Єлисаветграда Арсена Тарковського Марина пише, що тітка останнього, Віра Карлівна, навчалася у гімназії, куди дівчинку віддав її опікун І. Карпенко-Карий. Це могла бути громадська гімназія. Проте категорично стверджувати це не беремося. Адже, наприклад, у спогадах Софії Тобілевич йдеться про навчання у гімназії і Марії Тобілевич (Садовської-Барілотті). Але брат останньої. Панас Тобілевич (Саксаганський) деталізує, що сестра «поступила до жіночої школи Титаренка й звідти перейшла до гімназії Хрущової, що відкрилася наприкінці шістдесятих років». До речі, сестра Віри Тарковської Євгенія по чоловікові стала Титаренко. Серед учениць В. Ястребова була Ганна Тобілевич, учителька, родичка корифеїв театру, яка померла молодою. Необхідні додаткові дослідження, щоб уточнити, в якому саме закладі її навчав Володимир Миколайович, адже після звільнення з громадської гімназії він ще працював у приватній жіночій гімназії В. Кодієвої.

Помітне місце у громадській гімназії відводилося естетичному вихованню учениць. Великий резонанс мав своєрідний звіт про цю роботу, проведений у формі музично-літературного ранку 6 квітня 1880 р. Майже заповнена актова зала навчального закладу аплодувала виконавицям, серед яких переважали декламаторки. Виконувалися також пісні, звучало фортепіано. Особливо сподобалося присутнім читання в особах і від автора байки Крилова «Вовк та ягня» першокласницями Вартмінською, Баккал і Сорокіною. До програми заходу входили також декламація сцени із драми Пушкіна «Борис Годунов» (Нечай і Головіна, 6 клас), монологу з цього твору (Бухвостова), «Василя Шибанова» Толстого (Сорокіна, 7 кл.), «Erlkönig» Гете (Брендель, Бибинова, Кренц і Каневська, 2 кл.), «Клермонтського собору» Майкова (Фохтер, 7 кл.), «Вовка та зозулі» (Следковська, Макроусова і Сакатенко, підг. клас), творів французькою мовою (Косовська, 1 кл.; Сікорська, 7 кл.; Гуляницька; 6 кл.). Арію Антоніди «Не о том скорблю, подруженьки» з опери Глінки «Життя за Царя» виконала шестикласниця Флорина, попурі з цього твору — семикласниця Єленська і шестикласниця Кренц, духовну пісню «Надія і зрада», фрагмент першої дії опери «Фауста» та гімн «Боже, Царя храни» — хор гімназисток. Прозвучала також «Патетична соната» (її репетирувала шестикласниця Богданович,

але виконала інша учениця). «Son te par» Діабеллі виконали в чотири руки Терентьєва і Петліна з другого класу. Програму ранку схвалили голова педради гімназії Балик та її начальниця баронеса Медем, активну участь у його проведенні взяли викладачі Киркеруп, П'єрсон, Пушкарьова, Лутковська, Крижанівський, Косовський, Рильський, Карменбеф і особливо З. Г. Михайловська (класна наглядачка). Захід мав широкий резонанс, оскільки був проведений уперше. Високої оцінки цей фактично концерт-звіт отримав у «Елисаветградском вестнике», де, зокрема, наголошувалося, що громадськість ознайомила з станом навчально-виховної справи в гімназії і ступенем естетичного розвитку учениць, особливо важливим «у справі всесторонньої освіти ... Усі присутні ... винесли досить добре враження». Через два місяці газета надрукувала повідомлення ученицям, їх батькам, родичам і опікунам, що в неділю 15 червня о 12 годині в приміщенні гімназії розпочнеться «річний акт». Того дня приймали вітання Стиранкевич, Балик, Шевченко, Томашевська, Сікорська, Сорокіна, Шмідт, Анастасьєва, Медем, Павловська, Іллічівська, Немировська та інші випускниці закладу.

Згадана випускниця Марія Анастасьєва, на думку музикознавця Долгіх, швидше за все, була майбутньою дружиною випускника Єлисаветградського реального училища, заслуженого діяча мистецтв Радянської Росії, диригента Маріїнського театру в Петербурзі, директора муздрамтеатру ім. М. Лисенка, композитора, професора Ф. Блуменфельда. Фрагментарні дані про неї зустрічаємо в спогадах сучасників і дослідженнях музикознавців. Батько дівчини Віктор Анастасьєв був кримським і єлисаветградським поміщиком. Заміж Марія за Фелікса вийшла 1884 р. Наступного року у них народилася донька Ніна (усього в подружжя було п'ятеро дітей). О. Глазунов, чий твори займали значне місце у репертуарі Блуменфельда, присвятив два з них Марії Вікторівні.

В обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Д. Чижевського зберігаються книги, які, очевидно, використовувалися у навчальному процесі гімназії. Це, скажімо, засвідчує назва однієї з них: «Естественная история для женскихъ заведений и для домашняго обучения А. Горизонтова. Девятое издание (Санктъ-Петербургъ, 1876)». Штамп бібліотеки Єлисаветградської громадської жіночої гімназії зустрічаємо, зокрема, на журналах «Педагогическій листокъ», «Образование», книзі «Матеріали для історії женского образования въ Россіи (1086–1796) Е. Лихачевой (Санктъ-Петербургъ, 1890)».

У передмові до останньої зазначено: «До 80-х рр. нинішнього століття ми, відносно жіночої освіти, середньої і вищої, стояли поперед усіх європейських держав...», хоча й визнається, що ця історія вивчена слабо.

Кошти на утримання гімназії надходили з кількох джерел. Передусім їх виділяла міська влада. За її клопотанням Єлисаветградські повітові земські збори 11 вересня 1874 р. вирішили надавати гімназії дві тис. крб. щорічно з правом делегувати до складу її ради свого представника. 18 травня 1877 р. гласні постановили просити Херсонські губернські земські збори прийняти половину цієї суми на рахунок губернії, що й було ухвалено останніми 12 жовтня 1877 року. Втім через два роки повітове земство вкотре виділило гімназії дві тис. крб. При цьому було зазначено, що ці гроші асигновано за умови, що місто не припинить допомоги земському реальному училищу. Для порівняння: на той же 1880 р. у кошторисі міської думи було передбачено на утримання гімназії 6500 крб., по лінії міністерства народної освіти надійшло 980 крб. на надбавку вчителям. Частину грошей заробляла сама гімназія. Однією зі статей надходжень коштів була її нерухома власність. Щоправда, 1871 року під час великої пожежі на ринку згорів належний їй там двоповерховий будинок, де знаходилися трактири і лавки. Але за отриману страхову компенсацію на цьому ж місці збудували одноповерхове кам'яне приміщення з лавками, які здавалися в оренду.

З отриманням гімназійного статусу заклад залишив будинок Плєскачевської на Перспективній, який почали використовувати для кардинально інших цілей. «...До 1884 року в тихому, провінційному Єлисаветграді не було політичних арештів. Там і в'язниці-то пристойної не було — в'язничне приміщення, збудоване з колишньої жіночої гімназії, міська влада наймала у приватної особи. Сиділи в цій в'язниці злісні банкроти, злодії і волоцюги. Режим був досить ліберальним, унаслідок чого більша половина мешканців в'язниці на свята напивалася до нестями», — пише М. Тарковська, дід якої Олександр перебував тут під час слідства над місцевими народовольцями. Ще й на час виходу «Історичного нарису м. Єлисаветграда» (1897 р.) там був «в'язничний замок». В. Петраков (випускник КДПІ ім. О. С. Пушкіна) та В. Машковцев у книзі «Маленький Париж» пишуть, що він знаходився за ринковим містком на правому березі Інгулу, нижче Знам'янської церкви. 1925 року у збірнику «Красные веги» подано передрук матеріалу з

газети «Искры» за поч. 1905 р., де згадано в'язницю в колишньому будинку Резникова на розі Великої та В. Биківської вулиць. А у виданні «Весь Єлисаветград» за 1910 рік йдеться про «земський арештний будинок ... на Биковім».

Приміщення, до якого перебралася гімназія, їй не належало. Це був придбаний містом ще 1847 року у колишнього начальника штабу 3-го резервного кавалерійського корпусу, генерал-лейтенанта Екельна, двоповерховий будинок на розі вулиць Великої Перспективної та Нижньо-Донської. 1875 року з боку Перспективної зроблено прибудову, що розвантажило приміщення в період збільшення кількості класів. Сьогодні на цьому місці знаходяться обласний інститут післядипломної підготовки вчителів, школа № 6 і магазин «Ельдорадо». А в ХІХ ст., коли ще не було нумерації будинків, адресу в цьому кварталі нерідко визначали саме за навчальним закладом. Так, 11.1.1880 р. через «Єлисаветградський вестникъ» міська управа запросила бажаючих надати заяви з пропозиціями щодо оплати і термінів оренди двох номерів лавок «при громадській жіночій гімназії, на Московській вулиці» (з 1926 р. — Дзержинського). Подібним чином 13 червня того року в газеті подали адресу сусіднього будинку Яновича, де розміщалися Агентство Північного страхового товариства і лікар Загорський. Саме це приміщення викликало інтерес керівництва гімназії, коли наявна площа стала знову недостатньою.

3 липня 1880 року міська дума заслухала доповідь опікунської ради жіночої гімназії з приводу потреб розширення приміщення. Останнє було затісним, оскільки число учениць зросло до 300, очікувалося відкриття паралельних класів. Опікунська рада вирішила здійснити чергові прибудови до приміщення. Для цього необхідні були кошти і територія. З метою розв'язання останньої проблеми пропонувалося за 9 тис. крб. придбати будинок Яновича, щоб розмістити там начальницю і викладачок гімназії, а подвір'я використати для прибудови. На купівлю і будівництво пропонувалося взяти під заставу приміщення гімназії 10 тис. крб. позики, яку разом із відсотками заклад брався погашати за рахунок прибутку від гімназійних лавок та підвищення плати за навчання. Проблема викликала жваве обговорення присутніх. Гласний думи Парфенов вважав, що для паралельних класів могла б звільнити частину своєї досить просторої квартири начальниця гімназії. Малаєв виступив проти придбання будинку, який вимагав значних затрат на капітальний ремонт, вважаючи, що

паралельні класи можна відкрити лише після звільнення квартири начальниці. Помешкання ж для неї і наставниць він пропонував влаштувати, переобладнавши амбари у дворі гімназії. К. В. Соколов-Бородкін відповів цим гласним, що велика квартира начальниці складається із малих кімнат, які для класів непридатні. А щодо амбарів, то там було недостатньо місця. Гласний Радкевич вважав, що для «округлення і розширення двору» потрібно дати згоду на придбання будинку, але за меншу ціну. Взявши повторно слово, Парфенов запропонував підібрати приміщення «трохи на віддалі від Великої вулиці, від вічного шуму і близькості трактирів», висловившись проти придбання будинку Яновича, ремонт якого обійшовся б більше, ніж сама купівля. І. Макеєв вважав, що за вказану ціну можна було придбати значно краще приміщення, де розміщувалася контора Гангеблова. Але головуючий О. Пашутін назвав останнє місце надто шумним, у той час, коли територія Яновича, де планувалася прибудова, була «і спокійною, і центральною». Він поставив на голосування питання про згоду на заставу приміщення гімназії і придбання будинку. Причому воно проходило оригінально, як для сьогодення: підтримка виражалася вставанням.

Одним із джерел утримання гімназії була плата за навчання. Частково цю проблему взяло на себе «Общество вспомоществования нуждающимся ученицам Елисаветградской общественной женской гимназии», яке діяло на підставі статуту, затвердженого 12 червня 1880 р. заступником міністра внутрішніх справ, сенатором Мартиновим. Своє завдання воно реалізовувало шляхом внеску коштів за навчання, одноразової грошової допомоги сиротам і бідним іногороднім ученицям для сплати за квартиру, ліки хворим, навчальну літературу, атласи, інші посібники. Крім цього, товариство могло надати одноразову допомогу бідним дівчатам, які успішно закінчили гімназію, сприяючи можливості продовжити здобувати освіту у вищих жіночих навчальних закладах. Дійсними членами організації ставали всі бажаючі, які подали заяву та зобов'язувалися робити внески (три крб. щосерпня). Вони мали право голосу, заяв, участі у виборах. Звання почесного члена присвоювалося громадянам, які внесли до каси одразу не менше 20-и річних внесків або за суспільним становищем чи «по особеному сочувствию к делу» могли сприяти досягненню мети товариства. Вони мали права дійсних членів. Члени-«сореєвнователи» сприяли пожертвами товариству книг, навчальних посібників і різних речей, сплачуючи менше річного

грошового внеску. Вони користувалися правом дорадчого голосу. Кошти благодійної організації складалися також з прибутку від лекцій, спектаклів, музичних і танцювальних заходів, добровільних пожертв. Внески почесних членів і 10 % інших грошових надходжень складали загальний капітал товариства, з якого витрачалися лише відсотки. Рішення про видатки приймалися правлінням за заявою педради гімназії, одного з членів товариства або учениці.

До правління входили його голова, начальниця гімназії, два обрані педрадою викладачі і шість членів товариства, обраних загальними зборами на рік. Їх діяльність здійснювалася на громадських засадах. Засідання проходили щомісячно в актовому залі гімназії. На початку або в кінці навчального року відбувалися загальні збори, які також таємно обирали комісію для щомісячної перевірки каси, затверджували звіти товариства, розсилаючи їх усім членам і через губернський центр — до міністерств внутрішніх справ та народної освіти. Організація знаходилася «в веденні МВД».

Безкоштовне навчання практикувалося і керівництвом гімназії, що підтверджує оголошення про прийом дівчат на 1880–81 навч. р. Заяви на вступ подавалися протягом липня начальниці, а на безкоштовне навчання — опікунській раді. Останнє мали зробити і ті, хто був звільнений від сплати попереднього навчального року, оскільки за постановою опікунської ради їх кількість зменшувалася до 40 осіб, включаючи й дітей викладачів.

Перший досвід гімназійної освіти в місті засвідчив її конкурентоздатність і ефективність. Починаючи від жіночого двокласного училища, а згодом, уже в якості громадської жіночої гімназії, постійно збільшувалася кількість класів і учениць, підвищувався статус закладу. Це вимагало докладання зусиль до заміни чи розширення навчального приміщення, збільшення фінансування. Але й за ринкових умов у гімназії знаходили можливості безкоштовного навчання найбідніших учениць, залучення благодійних коштів. Постійну увагу розв'язанню проблем приділяла міська влада. З цих часів започатковується традиція літературно-музичних ранків, які стали своєрідними звітами учениць перед батьками, громадськістю Єлисаветграда. Утворившись на базі жіночого училища, гімназія отримала найдавніший відлік своєї історії порівняно з іншими середніми навчальними закладами міста. Досвід перших двох десятиліть, завдання подальшого розвитку гімназії, потреба в учительських кадрах поставили на порядок денний відкриття педагогічного класу.

Восьмикласна ГІМНАЗІЯ НА РОЗІ ПЕРСПЕКТИВНОЇ І НИЖНЬО-ДОНСЬКОЇ (1881–1904 рр.)

На початку 80-х років ХХ ст. більшість жіночих навчальних закладів імперії складали гімназії і прогімназії, засновані на підставі положення від 4.5.1870 р. Дівчатам, які отримали свідоцтва про закінчення курсу прогімназії або перших чотирьох класів гімназії, 1881 р. надано право «на звання початкових учительок». Саме цього року в Єлисаветграді досягли найвищого гімназійного статусу в підготовці освітян. За клопотанням опікунської та педагогічної рад 1881–82 н. р. у гімназії відкрився VIII додатковий, педагогічний клас. (Доцент В. Постолатій вважає, що саме з цього часу розпочато підготовку вчителів у краї та відлік «неперервної історії ... й

... родоводу» КДПУ ім. В. Винниченка, зауважуючи при цьому, що університет виріс із вищих трирічних педкурсів (1921 р.). Згідно зі ст. 2 навчального плану цього класу, затвердженого 1874 р., до нього приймалися без іспитів дівчата з атестатом про закінчення загального курсу гімназії з оцінками з усіх предметів не нижче «3». За роз'ясненнями освітянського керівництва ідея відкриття VIII класу передбачала «не стільки теоретичне вивчення обраних ученицями спеціальних предметів, скільки ознайомлення з педагогічною практикою під керівництвом учителів і викладачок».

1892 року керівництво Одеського навчального округу розглянуло питання підвищення вимог до вихованок гімназії, які вступали до педкласу. На той час зустрічалися випадки, коли восьмикласниці спеціалізувалися з предметів, з яких за 7 класів мали «трійку». У деяких гімназіях дозволяли обирати по три спеціальності. У зв'язку з цим опікун округу зауважував головам педрад, щоб ті не дозволяли восьмикласницям спеціалізуватися з предметів, по яких мали не вище «3». Також не рекомендувалося обирати більше однієї спеціальності, оскільки всі вони, крім неї, мали практикуватися у викладанні російської мови і початкової арифметики.

Опікун Одеського навчального округу таємний радник Х. Сольський 1895 року повідомляв міністерству народної освіти, що в останні роки багатьом бажаючим вступити до восьмих класів жіночих гімназій доводиться відмовляти через обмеженість навчальних площ. При цьому однаковість прав на вступ «при загальній маловимогливості, слугує інколи приводом для небажаних інцидентів». З іншого боку, значна кількість випускниць педкласів, удостоєних звання домашньої вчительки чи наставниці, не давала їм усім можливості працевлаштуватися. Виходячи з цього, а також «того, що короткотривалість однорічного курсу 8 класу давно вже визнана невідповідною меті», опікун округу вносив міністерству пропозицію: з метою підвищення вимог підготовки домашніх учительок і наставниць обмежитися прийомом до вказаного класу лише абітурієнток із середнім балом атестата «3½», а з предметів бажаної спеціалізації — не менше «4». Це, на думку Сольського, хоча й не гарантувало багатьом випускницям педкласів працевлаштування, проте отримувана за цих умов кваліфікація мала набути ґрунтового розумового та морального запасу для вищих жіночих навчальних закладів, курсів чи подальшої самоосвіти, що мало обов'язково відобразитися «у вищій мірі благотворно на всьому змісті російсько-

го життя, як сімейного, так і навчально-громадського». Оскільки пропозиції керівництва округу стосувалися усіх жіночих восьми-класних гімназій імперії, міністр народної освіти І. Делянов відповів про неможливість прийняття їх одразу.

1903 року освітянське міністерство запропонувало педрадам жіночих гімназій подати свої пропозиції щодо змін у навчальному і виховному процесах. Зокрема, розглядалася можливість продовження навчання восьмикласниць на один рік і замість педагогічного надати йому загальноосвітнього характеру. Вивчалоя і ставлення педколективів до відкриття підготовчих класів, введення до програми I–III класів природознавства і V класів — фізики, запровадження обов'язкового вивчення нових мов, креслення і малювання, зміни освітнього цензу викладачів. За передрукованою єлисаветградськими «Ведомостями» з «Юга» інформацією, одним із найдієвіших засобів поліпшення якості викладання в жіночих гімназіях було визнано поступову заміну вчителів учительками з вищою освітою. Особлива увага мала звертатися на VIII клас, у якому серед заходів для підвищення знань учениць планувалися «введення піврічних репетицій; підсумкові випробування ... не лише з педагогіки, а й із спеціального предмета». На початку 1904 року міністерство довело до відома Одеського округу, що з метою підвищення загального рівня VIII класу до його складу могли прийматися лише дівчата, які в атестаті за сім класів мали оцінку не менше «четвірки» з предметів, обраних ними для вивчення у якості головних.

На 1897 рік курс VIII класу з початку його відкриття закінчили 204 гімназистки, з яких 37 — із званням домашньої наставниці та 167 — домашньої учительки. Із 338 випускниць VII класу 27 отримали золоті і 41 — срібні медалі. До речі, ще 11.3.1881 р. за поданням міністра народної освіти було «височайше дозволено» нагородження випускниць гімназії медалями згідно з порядком, встановленим для аналогічних чоловічих закладів, тобто — відзначати при необхідності і більше п'яти осіб. 1903 року газета «Новости» повідомила, що освітянське міністерство дозволило семикласницям повторно складати іспити для підвищення оцінки з предметів за I–V класи з метою отримати медаль. Таке рішення могла приймати педрада для кожної учениці не більше одного разу. 1904 р. департамент народної освіти рекомендував нагородження вихованок гімназії здійснювати з великою обачністю і за наявності коштів для їх придбання. У разі відсутності грошей можна було звертатися до батьків або родичів

кращих випускниць. Зрештою міг видаватися атестат із записом про нагородження медаллю без її вручення.

1901 р. міністерство народної освіти відхилило клопотання про дозвіл випускницям VIII класу гімназій одразу тримати іспит з латинської мови для спроби вступу того ж року до жіночого педінституту. А через два роки опікун навчального округу просив голів педрад гімназій і прогімназій звернути увагу учениць і батьків на важливість вивчення іноземних мов, оскільки від вступниць на жіночі педкурси в Одесі вимагалось знання однієї з нових (французька, німецька) мов на гімназійному рівні.

Інформацію про одну з випускниць гімназії XIX ст. уродженку Єлисаветграда, православної, доньку колезького радника Н. Родкевич отримуємо з документів держархіву області. До першого класу вона вступила за іспитами 1881 р. одинадцятилітньою. Через вісім років дівчина отримала атестат за сім класів, маючи з обов'язкових предметів середній бал «3», який склали «4» із закону Божого, загальної і російської географії, природничої історії, фізики (математичної і фізичної), географії та «3» із російської мови з церковнослов'янською і словесністю, твору з російської мови, математики, загальної і російської історії. З чистописання і малювання Настя отримала «4». Крім цього, із необов'язкових предметів вона вивчала педагогіку («4») і французьку мову («3»). У атестаті записано, що Родкевич закінчила повний курс навчання у жіночій гімназії, з поширенням на неї прав і переваг, наданих ст. 45 Положення про жіночі гімназії і прогімназії міністерства народної освіти, затвердженого 24.5.1870 р. і ст. 12 рішення Держради з питань про спеціальні іспити по міністерству народної освіти, затвердженого 22.4.1868 р. Рішення про видачу атестата педрада ухвалила 12.6.1889 р., а сам документ датований 30 серпня. Його підписали голова педради І. Прокеш, начальниця К. Медем, члени ради законовчитель протоієрей Х. Єленевський, законовчитель Й. Розумовський, учителі російської мови і педагогіки А. Руденко (секретар ради), арифметики, фізики, природної географії Я. Польський, чистописання і малювання Н. Лоренц, французької мови О. Мен, російської мови Г. Алексєєва, французької мови Л. Юльдрі, математики і космографії.

14.7.1890 р. опікуном та керуючим канцелярією Одеського навчального округу підписано свідоцтво про те, що дівчина в «спеціальному курсі тієї ж гімназії навчалася російській мові, за що і отримала право домашньої вчительки і в результаті розгляду поданих нею

підтверджуючих документів, які визнані задовільними, дозволено їй прийняти на себе це звання з правом викладати вищезгаданий предмет». На звороті були надруковані деякі обов'язки власника посвідчення: 1) на підставі § 25 і 26 Положення про домашніх учителів при влаштуванні на роботу в сім'ї для виховання дітей, у випадку зміни місця роботи чи губернії проживання подавати цей документ директору училищ і повітовому предводителю дворянства на нових місцях (в іншому випадку вказаний час їм не зараховувався «в дійсну службу»); 2) згідно з § 9 додаткових правил про домашніх учительок, затверджених міністерством народної освіти, подавати директору училищ щорічні звіти про роботу і «схвальні для себе свідчення» від повітових предводителів дворянства і осіб, у котрих працюватимуть. На підставі цих двох документів можемо дійти висновку, що випускницям VII класу гімназії видавався атестат педрадою. Рішення ж про присвоєння кваліфікації домашньої вчительки з конкретного предмета ухвалювалося керівництвом округу на підставі перевірки документів про навчання в гімназії. Випускниці педкласу мали право індивідуального вчителювання у сім'ях. Родкевич вийшла заміж за дворянина, поміщика з Маловисківщини Лутковського.

По закінченні VIII класу дівчата ставали домашніми вчительками, а медалістки — домашніми наставницями. Вони могли без іспитів вступати на вищі жіночі курси. В енциклопедичному словнику Брокгауза-Єфрона 1893 р. вказується, що випускниці VII класу отримували атестат на звання учительок початкових шкіл. Педагогіка тут значиться, як необов'язковий предмет. Нагадаємо, що цей клас у Єлисаветградській гімназії відкрився 1874–75 н. р. Кіровоградський дослідник історії освіти В. Постолатій пише, що в цьому закладі вивчали педагогіку, як необов'язковий предмет, тому педрада «видавала своїм випускницям, які успішно закінчували сім класів і вивчали педагогіку, ще й атестат на звання вчительок початкових училищ. Даний атестат давав право займатися навчанням дітей і вдома. Кількість тих, хто одержував подібні атестати, була досить великою... Більшість із тих, хто викладав у єлисаветградських міських народних училищах, були вихованками ... гімназії». За словами міського голови, голови опікунської ради жіночої гімназії О. Пашутіна, у VII класі педагогіку було введено при керівництві педрадою І. Прокешом, який очолював її в 1884–1901 рр.

У травні 1899 р. VIII клас закінчили 37 учениць, у т. ч. О. Берес-

невич, К. Васильєва, О.-М. Гуляницька, Р. Золотарьова, Ф. Мексина, М. Шкловська, Д. Шполянська. Перша отримала звання домашньої наставниці з російської мови і арифметики, 20 дівчат стали домашніми вчительками з арифметики, 11 — з російської мови та дві — з російської мови і арифметики. Через місяць було нагороджено випускниць VII класу З. Єфимовську і Є. Магржиковську золотими, Є. Вайсенберг, В. Лализину та Г. Степіну — срібними медалями. Ще 18 учениць відзначили книгою Е. Ухтомського «Подорож на Схід Спадкоємця Цесаревича». Усього ж цього року вказаний клас закінчили 62 дівчини, в т. ч. П. Барська, М. Завадовська, Є. Кесслер, Р. Коган, В. Рачковська.

Випуски в гімназії проводилися в урочистій атмосфері. 1903 р. із 53-х семикласниць золотою медаллю нагороджено О. Калужку, срібними — С. Баккал та І. Лящову. 10 червня законовчитель гімназії, священник о. К. Стефанович виголосив промову, відслужив молебень у присутності семикласниць, педколективу (на чолі з головою педради статс. радником Ф. Владичиним і начальницею Г. Алексеевою), голови опікунської ради, міського голови О. Пашутіна, після чого було вручено атестати. Серед випускниць були уродженки Єлисаветграда, а також Києва, Дмитрівки Олександрійського повіту, Олександрівки Чигиринського повіту, Олександрії, Знам'янки, Черкас, Новомосковська, Ставрополя, Київської та Віленської губерній і навіть Франції, представниці православного, іудейського, а також лютеранського і караїмського віросповідань, доньки міщан, купців, землевласників, фельдшера.

У звіті повітової управи за 1897 р. по народних училищах Єлисаветградщини зустрічаємо дані про умови педагогічної роботи кількох випускниць гімназії. Є. Буженицька у системі земської освіти з 3.9.1885 р. працювала помічницею вчителя, з 1.10.1891 р. — вчителькою, змінивши кілька місць роботи, влаштувалася до Велико-Висківського початкового училища, відкритого 1874 р. у пристосованому громадою приміщенні, без учительської квартири. Опікуном училища був дворянин М. Малаєв. Помічницею вчительки тут працювала з 6.9.1897 р. теж колишня учениця єлисаветградської гімназії В. Вишневська, яка за чотири місяці змінила два училища. У Весело-Олександрівському училищі в П'ятихатках Ольгопільської волості учителювала Є. Гукович, котра за три роки встигла попрацювати в двох училищах. Вона була забезпечена квартирою. Училище ж діяло з 1896 р. у наданому його опікуном

землевласником М. Базилевичем приміщенні. Відкрите 1886 р. II Глодоське училище (опікун — селянин Л. Прядко) мало спеціально споруджений будинок із квартирою для вчительки. Її помічницею працювала випускниця гімназії Л. Припутенко (педстаж — два роки і три місяці у двох училищах).

15.02.1901 р. Єлисаветградська міська дума визнала за необхідне зараховувати осіб педперсоналу на повні штатні оклади лише після відпрацювання в міських училищах двох років. Втім, 18 грудня наступного року було роз'яснено, що протягом цього терміну зменшену на 240 крб. річну платню мали отримувати лише початківці. Опікунські ради міських народних училищ підняли клопотання про зарахування одразу на повний оклад випускниць жіночої гімназії, які останнім часом переважно заповнювали учительські вакансії. Це мотивувалося тим, що у VIII додатковому класі учениці не лише теоретично знайомилися з педагогікою, а й давали пробні уроки в наймолодших класах самої гімназії, набуваючи педагогічного досвіду.

У вересні 1903 р. преса повідомила про кадрові зміни в колективах навчальних закладів Єлисаветграда. У п'яти випадках мова йшла про випускниць місцевої жіночої гімназії. Помічницями учителів або учительок стали А. Доброховська в Кушівському, Н. Абрамович — у Фірсовському, Л. Соколова — у Биківському училищах. До Пушкінського училища отримали призначення працювати помічницями учительок Є. В. Русанова та О. К. Тобелевич (згодом — зав. міським Завадівським народним училищем). Остання прийшла на місце М. Д. Тартаковської. Гадаємо, журналісти допустили помилку в прізвищі, яке швидше за все належало дружині народовольця Тарковського, котра працювала в цьому училищі, витримавши іспити на звання домашньої вчительки в Єлисаветградській гімназії. 12 жовтня у подружжя народився перший син і майбутня мама припинила роботу, напевне, ще із закінченням 1902–03 н. р. Згідно з циркулярним роз'ясненням по Одеському округу за 1900 р. випускниці сьомих класів гімназії мали право викладати у початкових училищах. А на початку 1909 року «Одесские новости» повідомили, що комісія з народної освіти визнала доцільним в інтересах справи заміщати посади учительок лише незаміжніми жінками.

Опікун п'ятого міського народного училища з ремісничим відділенням І. Makeєв писав у 1903 році, що між народною школою і жіночою гімназією немає «середини», запропонувавши перетворити жіночу рукодільну майстерню при своєму закладі у профе-

сійну школу. Це б, на його думку, позбавило гімназію переповнення і пом'якшило ситуацію, коли її випускниця в бідній сім'ї стає «чужою», порушується «рівновага між окремими членами сім'ї». Цікаво, що за два десятиріччя до цього подібну ідею відстоював опікун ремісничого училища В. Михайлов, вважаючи, що багато з гімназисток, за навчання яких батьки платять останні гроші чи звертаються за матеріальною допомогою до опікунства учнів, «пішли б до хорошої професійної школи».

1895 року до опікунської ради гімназії входило 12 осіб: виборні члени О. Пашутін (голова), О. Писарєв, Н. Асотський, Ф. Кирєвський, І. Макеєв, Г. Цицерошин, Е. Богданович, С. Горфінкель, Я. Коган, І. Лелюк та постійні — голова педради, директор чоловічої гімназії І. Прокеш і начальниця гімназії К. Медем. У циркулярі по Одеському округу за 1900 рік зустрічаємо перелік обов'язків опікунських рад жіночих гімназій: складання щорічного кошторису витрат і нагляд за його реалізацією, визначення зарплати начальниці та іншим посадовим особам гімназії, загальна опіка закладу з питань встановлення і збереження «належного порядку і благоустрою й т. ін.». Обрані члени ради мали затверджуватися освітянськими органами управління. 30 листопада того року міська дума обрала зі свого складу до опікунської ради на чергове триріччя міського голову, надвірного радника О. Пашутіна (одноголосно), Г. Цицерошина (16 голосів — «за», 3 — «проти»), купців С. Горфінкеля (11–8), І. Лелюка (15–4) та Ф. Шрейтеля, купця першої гільдії Я. Когана, приватного повіреного О. Яцевича (по 14–5) і спадкового почесного громадянина Г. Волохіна (13–6). Кандидатом у члени ради став колезький радник І. Михайлов, який набрав 10 голосів. Вибори проходили таємно і на альтернативній основі (висунуто було на одну кандидатуру більше).

18.01.1901 р. міський голова О. Пашутін, відкривши засідання думи, повідомив присутніх про смерть найстарішого гласного, колишнього голови опікунської ради жіночої гімназії К. Соколова-Бородкіна, який багато пропрацював «у вказаних званнях і на посаді повітового предводителя дворянства на користь рідного міста». Гласні вшанували пам'ять Кирила Васильовича вставанням. Напевне, за його сина йде мова у повідомленні елисаветградських «Ведомостей» про вибори опікунською радою жіночої гімназії 27.2.1901 р. своїм головою О. Пашутіна і заступником голови С. К. Соколова-Бородкіна. На тому ж засіданні розглянуто і про-

хання про звільнення учениць від плати за навчання. Наступного року помер член опікунської ради (з 1894 р.), 72-річний купець І. Лелюк. Іван Дмитрович понад тридцять років поспіль обирався гласним міської думи, з 1881 р. був опікуном Балківського училища, з 1899 р. — почесним наглядцем чотирикласного міського училища, з 1877 р. — старостою Петро-Павлівської церкви, ним же й збудованої, у якості виконувача духовниці купця Романченка, який заповів на це більшу частину спадщини. Його заслуги відзначені срібною і золотою медалями на Станіславській стрічці для носіння на шії. До могили покійного біля Петро-Павлівської церкви покладено і вінок від опікунської ради жіночої гімназії. Перед відкриттям чергового засідання думи було відслужено панахиду. Місцева газета надрукувала виступ біля його гробу настоятеля Покровської (Ковалівської) церкви, у якому той зазначив: «Чимало хто робиться рабським прихильником багатства, а він навпаки, якщо йому і текло багатство, — не докладав до нього свого серця, — воно через руки його текло, так би мовити, рікою на справи милосердя. Не рідко ми з посмішкою поглядали на його чоботи у латках при його засобах, а між тим, добра половина учнів Балківського училища носила чоботи за його кошти». 1903 р. помер колишній член опікунської ради гімназії суддя О. Писарєв.

12 травня 1903 року О. Пашутіна вшанували з нагоди 25-річчя роботи міським головою. Після літургії і молебню в Успенському соборі Олександра Миколайовича вдома вітали представники земських і міських установ, організацій, у т. ч. делегація навчальних закладів Єлисаветграда. Серед 11 адрес дві було піднесено від опікунської та педагогічної рад жіночої гімназії. Першу вручили у великій, оздобленій сріблом оксамитовій папці з накладними срібними ініціалами ювіляра, датами (1878–1903, 12 травня, XXV) і срібною планкою з написом «Від Опікунської Ради Єлисаветградської жіночої гімназії». На внутрішніх зворотах обкладинок були вміщені фотографії членів опікунської ради на чолі з її головою О. Пашутіним і приміщення гімназії. З тексту адреси видно, що ювіляр перебував у складі опікунської ради понад 32 роки (майже з самого початку діяльності закладу в якості гімназії), у т. ч. її головою — більше 12 років, довір'я громадян протягом такого тривалого часу виправдовувалося «постійною готовністю підтримати усі починання, спрямовані на покращення матеріального існування жіночої гімназії ... ваша сердечна батьківська турбота про потреби учениць

— дітей бідних батьків; ваша турбота про покращення гігієнічних умов гімназії, які мають важливе значення для здоров'я учениць, майбутніх матерів, котра завершилася будівництвом нового приміщення гімназії; ваша нарешті коректність, як голови нашої ради — ось ті якості, які викликали з нашого боку почуття щирої поваги і вдячності», — йшлося у документі, підписаному заступником голови опікунської ради С. Соколовим-Бородкіним, головою педради Ф. Владичиним, начальницею гімназії Г. Алексеєвою, членами ради Г. Цицерошиним, О. Яцевичем, Г. Волохіним, С. Горфінкелем, Я. Когоном, Ф. Шрейтелем і діловодом ради А. Руденком. Ювіляр подякував раді, додавши, що протягом цих кількох десятиріч разом зі всіма її членами намагався по можливості поліпшити добробут гімназії шляхом будівництва нового приміщення для неї та задоволення інших потреб, що сприяло б «правильному веденню у ній справи — виховання і навчання численного контингенту її вихованок».

Від педради О. Пашутіна прийшли вітати начальниця Г. Алексеєва, її помічниця М. Булацель, законовчитель о. М. Парфенов, викладачки М. Анисимова, О. Гур'янова, викладачі А. Руденко, Д. Пепескул, І. Бортовський та Я. Польський. Алексеєва зачитала вітальну адресу від педради, в якій, зокрема, йшлося: «Ми у вашій особі зустрічаємо виняткового, надзвичайно чуйного ... покровителя навчального закладу. Протягом багатьох років, перебуваючи головою опікунської ради жіночої гімназії, ви виявляли найдоброзичливіше, прихильне відношення до її потреб і користі: інтереси як учителів, так і учениць були завжди близькими вам і знаходили у вас впливового захисника. Ваші постійні турботи про матеріальне благополуччя нашої гімназії слугували її розвитку і успіхам. Останнім найбільш яскравим проявом вашого доброго відношення до гімназії є спорудження нового приміщення: в історії жіночої гімназії це — крупний факт, котрий, безумовно, благотворно відобразиться і на внутрішньому її стані». Документ підписали голова педради, начальниця гімназії, її помічниця, законовчитель, викладачі і класні наглядачки. У слові-відповіді Олександр Миколайович підкреслив, що для нього завжди були близькими інтереси жіночої гімназії як головного «розсадника» для виховання доньок городян. Із часу її заснування курс навчання закінчила значна кількість дівчат, котрі з користю застосовують свої знання як у сімейному побуті, так і в педагогічній та громадській галузях.

Потім у приміщенні міського громадського зібрання відбувся обід, де лунали тости на честь Олександра Миколайовича, у т. ч. від найстарішого гласного міської думи Г. Цицерошина. Ювіляр у своєму першому тості подякував заочно опікунові Одеського навчального округу Х. Сольському, котрий першим надіслав вітальну телеграму, в якій високо оцінив турботу міського голови про розвиток народної освіти в Єлисаветграді, його навчальних закладів. Серед телеграм відзначимо і прислану колишнім керівником місцевої чоловічої гімназії, головою педради жіночої гімназії, дійсним статським радником А. Баликом та його сім'єю уже із Миколаєва, де він працював директором гімназії.

Цікавий за змістом, з точки зору дискусії кінця ХХ — початку ХХІ ст. щодо назви міста, документ підписав міський голова того місяця. О. Пашутін вітав телеграмою петербурзького колегу із 200-річчям столиці імперії від імені «міста Вінценосної Дщери славного реформатора Росії Петра Великого, Імператриці Єлисавети», що зайвий раз підтверджує царське походження назви «Єлисаветград», яке, таким чином, увійшло й до назви гімназії.

Вибори в думі 29.11.1903 р. членів опікунської ради на чергове триріччя не дали повного результату, оскільки достатню кількість голосів набрали замість потрібних восьми лише шість гласних (О. Пашутін, спадковий почесний громадянин І. Дубровинський, губернський секретар М. Іванов, Г. Волохін, надвірний радник Й. Бересневич, присяжний повірений М. Плотников) із 10 кандидатур. 20 грудня із трьох кандидатів дообрано Г. Цицерошина та спадкового почесного громадянина М. Макеева. 23.1.1904 р. наказом міністерства народної освіти О. Пашутін вкотре був затверджений головою опікунської ради на наступні три роки. А влітку опікун Одеського округу затвердив і членів ради. При цьому враховувалися існуючі в імперії Романових обмеження. Зокрема, згідно з роз'ясненням департаменту народної освіти, особи іудейського віросповідання не могли входити до опікунських рад жіночих гімназій і прогімназій, а також інших християнських навчальних закладів. При цьому серед учениць єлисаветградської гімназії іудейки становили помітну частку.

Педагогічну раду жіночої гімназії за посадою очолював інспектор чоловічої гімназії, а з 1885 р. у зв'язку з перетворенням останньої у класичну гімназію — її директор. Цю посаду обійняв колезький радник І. Прокеш. «Він був чехом, запрошений разом з іншими

чехами із Богемії Толстим (міністр освіти. — С. Ш.), коли уряд вирішив для того, щоб відволікти учнів від революційного руху, посилити викладання давніх мов — латинської та грецької. Це був великий міцний чоловік, богатирської статури», — згадував його колишній гімназист Н. Ширман. (Єлисаветградська мемуаристка Н. Бракер писала про призначення в той же час директором місцевого реального училища І. Бачинського, чеха, «що їх так багато притягла до Росії шкільна реформа графа Д. А. Толстого. Всі ці зміни відбивалися на внутрішньому житті школи й обмежували вільну роботу викладачів...». Додамо, що М. Драгоманов, який мав досвід викладання в класичній гімназії, читав лекції в педшколі, називав міносвіти «міністерством народного затемнення».) 3.11.1896 р. виповнилося 25 років педагогічної діяльності Івана Федоровича. Він раптово помер на роботі у церкві чоловічої гімназії 6 грудня 1901 р. Через 9 днів на засіданні єлисаветградської думи міський голова О. Пашутін, повідомивши про смерть І. Прокеша, розповів про його діяльність у якості директора чоловічої гімназії і голови педради жіночої гімназії, «завідуючи вказаними навчальними закладами з 1884 р.». За цей час жіночу гімназії закінчили 822 учениці, у т. ч. 319 — VIII клас, ставши домашніми вчительками і домашніми наставницями. Завдяки відкриттю паралельних класів, по 7-й включно, подвоїлась (із 345 до 658) кількість учениць. Було введено педагогіку (VII клас), гімнастику, гігієну праці, методику малювання (VIII), закон Божий для лютеранок та іудейок. Постійно проводилися літературно-музичні ранки. «При всіх паралельних класах і при VIII додатковому класі влаштовані класні бібліотеки для учениць. Вироблені детально правила відносно занять, поведінки і освіти учениць як у гімназії, так і вдома. Розроблені детальні правила для учнівських квартир і нагляду за ними. ...Завдяки безпосередньому сприянню І. Прокеша і ... його висновку на запит начальства, Міністерство Народної Освіти, зрештою, виявило згоду на виділення в розпорядження міського управління із сум гімназії, у вигляді орендної плати, протягом 36 років по 6500 крб. в рік на погашення позики і виплату відсотків для спорудження нового приміщення ... гімназії». О. Пашутін запропонував думі увічнити пам'ять педагога заснуванням за рахунок міста стипендії його імені у чоловічій і жіночій гімназіях. Гласні одноголосно доручили міській управі розробити положення про них і просили міського голову висловити від імені думи співчуття сім'ї І. Прокеша.

Оплата діяльності голів педрад жіночих гімназій не була врегульованою, адже їх функції виконували особи, які працювали штатно в інших закладах. На це, зокрема, три роки поспіль зважали Херсонські земські збори при виділенні коштів на утримання Єлисаветградської жіночої гімназії. У жовтні 1883 року, врахувавши заяву гласного Зеленого про призначення утримання голові її педради у розмірі 500 крб., не передбаченого законодавством, вони вирішили виділити замість 1 тис. крб. лише 500 крб. Наступної осені херсонці відхилили клопотання гласного Пашутіна про збільшення цієї суми знову до тисячі крб. Його заяву задовольнили лише 21.10.1885 р. за умови, щоб гроші не йшли на «додаткову оплату» голові педради. Міністерство народної освіти 11.1.1900 р. повідомило опікунові Одеського навчального округу, що до виходу нового положення про жіночі гімназії і прогімназії, питання оплати роботи голів педрад мали вирішуватися опікунськими радами залежно від наявних коштів самого закладу. У випадку позитивного вирішення питання, розмір оплати мав бути не менше 300 крб. у гімназіях і 150 — у прогімназіях.

Пропрацювавши понад 23 роки начальницею гімназії, 1.7.1895 р. К. Медем звільнилася з роботи за станом здоров'я. У тогорічному звіті закладу відзначено рівний, спокійний, м'який характер Клавдії В'ячеславівни, яка «користувалася загальною любов'ю учениць і повагою своїх колег і громадськості». Вірогідно її донькою була дійсний член товариства допомоги бідним ученицям гімназії О. П. Медем, випускниця цього закладу 1880 року, а сином — губернський секретар, голова Єлисаветградської повітової земської управи М. Медем. Михайло Петрович був вихідцем із дворян Курляндської губернії, православним, мав родовий маєток при волосному містечку Витязівці, згодом став повітовим предводителем дворянства. Можливо, про ще одного представника родини колишньої начальниці гімназії писали місцеві «Ведомости», повідомивши 1903 р., що «височайшим наказом» командир Санкт-Петербурзького жандармського дивізіону барон фон Медем призначений помічником начальника штабу окремого жандармського корпусу з присвоєнням звання генерал-майора.

Зміна начальниці гімназії спонукала педраду 28.06.1895 р. ухвалити рішення про виділення 451 крб. на ремонт її квартири (яку мала зайняти наступниця), контроль за яким міськуправа доручила одному із своїх членів та міському архітектору О. Лишневському.

Навесні 1897 р. останнього управа знову направила для огляду цієї квартири з метою визначення обсягу ремонту, який педрада гімназії тепер уже просила зробити за рахунок міста. На початок 1901 року виконуючою обов'язки, а навесні 1903 року — начальницею гімназії значилася Ганна Алексеева, її помічницею опікун округу призначив класну наглядачку Марію Булацель. Попередньо останню обрала на цю посаду опікунська рада.

Із складу педколективу гімназії на початковому етапі її діяльності, у якості восьмикласної, нам відоме, зокрема, ім'я О. Рудольф, завдяки заміжжю (29.6.1883 р.) за В. Ястребовим. Її він виділив з гурту молодих учительок гімназії, з якими приятелював, захоплювався гастролями Іванова-Козловського, ходив у спільну ложу. Н. Бракер згадувала: «Подружжя виявилось щасливим. Олена Карлівна разом з добрим вихованням мала велику звичку до праці, бо з ранніх літ мусила заробляти на себе й на допомогу родині. Вона вміла на малі кошти улаштувати йому затишне вогнище. Часті хвороби та дрібні діти не дозволяли О. К. брати пряму участь у працях чоловіка, але вона стояла так близько до них, що з своїх розкопів (археологічних. — С. Ш.) він надсилав їй листи-щоденники з докладним описом ходу праці... Можна з певністю сказати, що без Олени Карлівни, тяжка спадкова хвороба ще раніше забрала б Ястребова у дочасну могилу». Загалом, Володимир Миколайович протягом 15 років подружнього життя, які стали останніми для нього, видрукував кілька окремих праць, низку наукових статей у «Кіевской Старине», організував історичний і географічний відділи в музеї при училищі, розкопав ряд археологічних пам'яток України і Росії, досліджував етнографію краю, був членом Одеського товариства історії і старожитностей, Історико-філологічного товариства при Одеському університеті та Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, співробітничав із паризьким «Ревю...», «Записками Львівського наукового товариства», «Этнографическим Обзорением» та ін.

18.10.1892 р. колишній викладач жіночої гімназії В. Ястребов виступив на урочистому відкритті пам'ятника своєму викладачу, професору В. Григоровичу. Серед численних присутніх були учителі, учні й учениці усіх міських навчальних закладів, у т. ч. жіночої гімназії. В. Ястребов помер у грудні 1898 р. На прохання Олени Карлівни голова правління реального училища підняв клопотання перед земськими зборами про фінансову допомогу на виховання

синів Василя (15 років) і Павла (3 роки) додатково до отримуваної нею від казни пенсії. Взявши до уваги 22-річну корисну діяльність покійного, гласні повіту 16.5.1899 р. постановили виплачувати по 150 крб. щорічно кожному з дітей. У жовтні 1916 р. О. К. Ястребову було обрано до складу місцевого жіночого комітету, який очолювала Н. А. Бракер. 1905 року у столі з надання допомоги сім'ям запасних нижніх чинів Єлисаветградської земської управи працював студент Московського університету В. В. Ястребов. 1.7.1918 р. підпоручик інженерних військ 19 понтонного батальйону у відставці Василь Володимирович Ястребов був свідком на шлюбному вінчанні у церкві кавалерійського училища.

Як і В. Ястребов, за сумісництвом у жіночому закладі викладали інші високоосвічені, кваліфіковані педагоги. Так, 24.11.1893 р. голова педради І. Прокеш просив директора земського реального училища дозволити викладачеві останнього А. Цимбалу вести уроки гімнастики і танців також у громадській гімназії і надіслати для копіювання його документи. За умов відсутності архівного фонду громадської гімназії цей документ викликає інтерес, оскільки є найдавнішим із виявлених нами на її офіційному бланку (за пізніші роки зустрічаються три окремі види друкарських бланків: опікунської та педагогічної рад і начальниці гімназії). До свого керівника звернувся з відповідною заявою і сам Андрій Цимбал. Прохання задовольнили.

Звіт гімназії за 1894–95 н. р. дає нам унікальну можливість ознайомитися з тижневим персональним і предметним розподілом годин. Протоієрей Х. Єленевський (4–8 класи, 10 уроків) і священик М. Парфенов (1–3 класи, 14 уроків) викладали закон Божий, статський радник А. Руденко — російську мову (4–8 класи), педагогіку (7–8 класи) та дидактику (8 клас, 25 уроків з усіх предметів), статський радник М. Кир'яков — математику (7–8 класи) та математичну географію (7 клас, усього 9 уроків), колезький радник М. Базилевич — математику (3–6 класи, 19 уроків), статський радник І. Іванов — історію (4–7 класи, 12 уроків), колезький радник Я. Польський — фізику (6–7 класи), природну історію (4–5 класи) та географію (3–4 класи, усього 21 урок), титулярний радник Л. Косовський — географію (1–2 класи) та історію (3 клас, усього 12 уроків), восьмикласник Ф. Пікрс (5–7 клас, 9 уроків), домашня наставниця-вихователька О. Мен (1, 3 класи, 18 уроків) та домашня вчителька Н. Орлова (2, 4 класи, 13 уроків) — французьку мову,

домашня наставниця О. Брамсон (1–2 класи, 20 уроків), статський радник І. Славський (5–7 клас, 9 уроків) і пастор Г. Графф (3–4 клас, 7 уроків) — німецьку мову, восьмикласник Н. Грушецький — чистописання (2–4 класи) та малювання (2–7 класи, усього 26 уроків), надвірний радник І. Красавченко — чистописання та малювання (1 клас, 8 уроків), народний учитель А. Цимбал — гімнастику і танці в усіх класах (19 уроків), випускник духовної семінарії С. Завіновський (представники цього роду були серед учителів духовного училища, чоловічої гімназії, священників) — співи (3–8 класи, 57 уроків), домашня наставниця М. Анисимова — російську мову (1–3 класи, 22 уроки), домашня вчителька Л. Михальчі — рукоділля (3–7 класи, 14 уроків), домашня вчителька О. Іллічівська — російську мову, арифметику та чистописання (підготовчий клас, 18 уроків), домашня вчителька Л. Пекарська — арифметику (1–2 класи, 12 уроків). Остання того року була звільнена з посади класної наглядки, на яку влаштувалася домашня наставниця Л. Степанова. До педперсоналу відносилася 31 посада: голова педради, начальниця гімназії, два законовчителі і 13 викладачів, сім учительок, шість класних наглядок і лікар. У списку педперсоналу на зламі століть зустрічаємо прізвища учителів російської мови і словесності О. Івченка, історії, географії і латинської мови В. Гогіна, латинської мови — А. Диша, німецької мови — К. Брамсона та Й. Кончинського, малювання — Т. Зубкова, чистописання і малювання — Д. Павлова та О. Коренка, співів — П. Левшинського, російської мови — М. Анисимової, французької мови — О. Гур'янової та Л. Крижанівської, підготовчого класу — О. Іллічівської, рукоділля — Г. Біднової, гімнастики і танців — Н. Яцевич, гігієни — Й. Шорштейн (лікар), наглядок Г. Алексєєвої (однофаміліця начальниці), М. Хандалової, Н. Прженосил, М. Угринович, М. Брейер, С. Шостовської, М. Дубовської, О. Канатової. Згаданий Єленевський був випускником Московської духовної академії, кандидатом богослов'я, викладачем Одеської духовної семінарії, з 1871 р. — настоятель Єлисаветградського Успенського собору. «Кремезний, червонолиций, веселий», — згадувала його колишня єлисаветградська гімназистка К. Флоровська.

Восени 1898 року помер учитель німецької мови чоловічої і жіночої гімназій, уродженець Богемії Йосип Веселий, який за два роки до цього перевівся з Уманської класичної гімназії до земучилища. У некролозі місцеві «Ведомости» писали, що він «скрізь

користувався любов'ю, прихильністю учнів і товаришів по службі завдяки своєму доброму, м'якому, відкритому характеру і теплому досвідчено-старанному відношенню до навчально-виховної роботи». Поховано педагога на Петро-Павлівському цвинтарі у присутності учнів, їхніх батьків, учителів усіх трьох середніх навчальних закладів міста, О. Пашутіна. А законовчителя гімназії, настоятеля Володимирської Божої матері церкви Захара Зіорова було поховано на території цього культового закладу. 15.2.1899 р. його син, єпископ Таврійський і Сімферопольський (до цього — Алеутський) преосвященний Микола (Михайло) відслужив тут панахиду.

Педагоги брали активну участь у діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. Із складу його членів 1898 — 1903 рр. у жіночій гімназії працювали класними наглядачками М. Хандакова, О. Леонтєва, Н. Біла, Г. Алексєєва, М. Жаданова, викладачами А. Руденко, О. Мен, А. Диш, В. Гоген, Г. Біднова, О. Брамсон, І. Бакуленко, М. Анисимова, в. о. начальниці гімназії Г. Алексєєва.

Одеські та єлисаветградські періодичні видання регулярно вміщували інформацію про відзначення кращих педагогів. Зокрема, «Височайшим наказом по належному відомству» чин колезького асесора 1890 р. отримав учитель гімназії Ямболов, 1896 р. — Грушецький. 1899 р. опікун округу висловив подяку законовчителю Парфенову, учителям Кир'якову, Бакуменку, Кончинському, Коренку, Павлову, Анисимовій, Пекарській, Мен, Прокеш, Бідновій та Іллівській. Того року кавалерами ордена Св. Анни другого ступеня стали їхні колеги Іванов та Руденко. Першого дня 1904 р. останнього нагороджено орденом Св. рівноапостольного князя Володимира четвертого ступеня. Свідченням високого авторитету і кваліфікації педагога стало призначення 1903 р. викладача фізики і природної історії статського радника Я. Польського на посаду міського хіміка. Про рівень вирішення деяких кадрових питань свідчить інформація в місцевих «Відомостях» про затвердження домашньої вчительки О. Мен на посаді викладачки французької мови старших класів жіночої гімназії імператором «по всепідданішій доповіді п. міністра народної освіти» 12.2.1899 р. Із газети ж дізнаємося, що гімназійний учитель танців, артист імператорського С. Петербурзького балету С. Пашенко давав бажаним уроки бальних, балетних та характерних танців.

Трудовий стаж у навчальному закладі давав право на пенсію.

Скажімо, 1899 р. Й. Шорштейн за роботу в гімназії отримав казенну пенсію в розмірі окладу лікаря згідно зі штатом від 30.7.1871 р. Учителю історії та географії статському раднику І. Іванову після досягнення 30-річного стажу нараховували 20 % надбавки до 600 крб. (вартість 150-и річних передплат міської газети) отримуваної перед цим пенсії. Він продовжував працювати, отримуючи і зарплату. Згідно з урядовими рішеннями із викладачів вираховувалися два «пенсійних» відсотки з окладів, доплат за уроки з обов'язкових і необов'язкових предметів, указаних у положенні від 24.5.1870 р. Не враховувалися інші, допоміжні предмети в жіночих гімназіях, за які бралася окрема плата із учениць.

На поч. XX ст. міністерство освіти ухвалило деякі питання прийому на роботу учительок старших класів жіночих гімназій і прогімназій, які могли вирішуватися лише за узгодженням із міністерством. Тож опікун Одеського навчального округу просив подавати документи на нових працівниць завчасно, особливо перед початком навчального року. Інше рішення було прийняте в столиці у відповідь на неодноразові клопотання опікуна про дозвіл викладання предметів у старших класах жіночих гімназій і прогімназій особам жіночої статі, які мали звання домашніх учительок і наставниць. Міністерство повідомило, що може допускати до цих обов'язків лише випускниць вищих жіночих курсів, а домашні наставниці та вчительки могли отримати дозвіл читати лише нові мови. У стадії вивчення знаходилося питання заміни у жіночих навчальних закладах заміжніх викладачок і класних наглядачок незаміжніми.

Із 1874 р. складання учительських навчальних планів і програм знаходилося у компетенції міністерства (до цього — у віданні педради). 1893 р. в енциклопедії Брокгауза-Єфрона видруковано тижневий план уроків у семи класах гімназій. Найбільше обов'язкових предметів читалося у IV класі: закон Божий (дві години), російська мова і словесність (три години), математика (три години), географія (дві години), історія (дві години), природна історія і фізика (дві години), чистописання (одна година), рукоділля (дві години). Ці дисципліни вивчалися і в інших класах, за винятком географії у V–VI класах, історії та рукоділля у I–II кл., природної історії і фізики у I–III кл., чистописання у V–VII кл. Найменше тижневе навантаження припадало на I–II (по 13 годин), найбільше — на IV і VI–VII класи (по 17 годин). Найбільше часу у гімназії відводилося на вивчення російської мови та словесності й математики,

найменше — на чистописання. Необов'язкова частина предметів складалася із двох варіантів: німецька та французька мови, малювання і педагогіка (у VII класі дві години) або латинська, грецька та ще одна з іноземних мов. Навчальні плани були загалом подібними до планів чоловічих гімназій, а із закону Божого, російської мови, історії (за винятком стародавньої), фізичної географії (в дещо іншій послідовності) — тотожними. Відмінності полягали у відсутності тригонометрії, скорочених темах алгебри і геометрії, перенесенні основних понять логіки в V клас. До обов'язкових предметів у педкласі відносилися закон Божий, методика російської мови, арифметика та вправи з викладання, до необов'язкових: історія або математика, або словесність, або нові мови (за бажанням французька чи німецька). Втім були питання, які не підлягали дискусіям. Випускник Прилуцької гімназії, який мав досвід керівної роботи в освітянських структурах імперії, дослідник із діаспори С. Сірополко писав: «про заведення будь-якого предмета з українознавства в середніх школах не могло бути й мови. Нерідко директори гімназій забороняли учням говорити між собою по-українському...».

1899 р. створена керівництвом навчального округу комісія з викладачів педагогіки одеських жіночих гімназій під головуванням ординарного професора Новоросійського університету Ланге визнала стан курсу цього предмета в жіночих закладах вельми недосконалим. Загальна педагогіка у VII класі, яка включала основи гігієни, загальної психології і логіки та теорії виховання при двох годинах на тиждень, на думку комісії, за своїм обсягом являла курс нереальний для виконання, недосконалий, відсталий від тогочасних вимог, вкрай суб'єктивний за змістом і майже «безплідний за своїм практичним результатом для учениць, як майбутніх матерів...». Гігієна викладалася слабо, психологія і логіка — схоластично і застаріло, правила виховання — суб'єктивно, довільно і «практично безплідно». Далеко не головне місце, як це б належало в спеціальному педкласі, займав курс педагогіки (переважно дидактика) у VIII класі. Він був «недостатньо фіксованим,.. вкрай не повним, за відсутністю в ньому такої важливої галузі педагогіки, як її історія». Комісія виробила пропозиції з удосконалення курсу цього предмету.

В елісаветградській гімназії велася робота з удосконалення навчальних планів і програм. Із дозволу керівництва округу у VII

класі збільшили час для рукоділля з одного до двох щотижневих уроків. У процесі розширення спектра предметів було введено викладання педагогіки в VII класі, гімнастики, гігієни роботи та методики малювання у VIII класі, латинської мови для бажаючих у IV–VII класах, закону Божого для учениць лютеранського та іудейського віросповідань. 14.12.1903 р. заступник міністра освіти дозволив останній предмет вивчати з наступного року римо-католичками елісаветградської гімназії за умов: 1) викладання мало здійснюватися у вільний від обов'язкових предметів час, російською мовою і за підручниками, схваленими міністерством; 2) вивчення предмета не було обов'язковим; 3) витрати на оплату викладання покладалися на батьків учениць за обопільною домовленістю із за-коновчителем. До необов'язкових предметів у гімназії у 1903–04 н. р. відносилися нові мови, малювання, латинська мова і закон Божий для іудейок, католичок, лютеранок і караїмок. Цей перелік міг поповнитися доведенням. Але проект програми, поданий опікуном Одеського округу Х. Сольським, відхилив міністерський учений комітет з технічної і професійної освіти, вважаючи, що введення одного двогодинного уроку на тиждень у 8 класі для вивчення до-моведення і кулінарної справи є недостатнім. Збільшити ж цей час не було можливості, оскільки за розрахунками опікуна гімназистки і без цього щоденно затрачали до 10 годин для навчання. Лише 1912 р. міністерство дозволило у порядку експерименту запровадження домоведення як необов'язкового предмета по дві години на тиждень у VI–VIII класах жіночих гімназій, котрі визнають це за доцільне. Воно мало носити практичний характер.

По завершенні навчального року частина предметів виносила-ся на іспит, інша оцінювалася за поточною успішністю. Зокрема, до останніх відносилися, згідно з роз'ясненням заступника міні-стра освіти таємного радника Ренара, природна історія у V класі. 1.8.1900 р. обіжник надав право педрадам переводити успішних гімназисток до наступного класу без іспиту. Незалежно від віку і сімейного стану дівчата могли допускатися до іспитів у якості екстернів за курс різних класів жіночих гімназій.

До різних класів жіночої гімназії перед початком 1894–95 н. р. поступило 117 дівчат, вибуло ж протягом навчального року — 118 і на час перевідних чи випускних іспитів залишилося всього 470 учениць. Майже половину з них складали православні — 228 осіб (48,5 %), далі йшли іудейки — 209 (44,5 %), римо-католички — 16

(3,4 %), лютеранки — 15 (3,2 %), караїмки — 2 (0,4 %). Таким чином, 55,1 % гімназисток були християнками.

Міністерство освіти 23.5.1898 р. дозволило проводити прийомні іспити до I–IV класів жіночих гімназій наприкінці навчального року. В елісаветградській гімназії того року вони проводилися також із 17-го, а заняття розпочиналися 24 серпня. 1.9.1899 р. з дозволу опікуна округу по В. Перспективній вулиці у будинку Павловича (напроти пошти) Є. Гладка відкрила елементарну школу з метою підготовки дітей обох статей до перших класів середніх навчальних закладів. Перевантажена гімназія не могла вмістити усіх бажаючих. 1902 р. у місті відкривається ще одна жіноча гімназія — приватний заклад Єфимовської, куди одразу вступили 115 дівчат. У громадській гімназії того року навчалось 688 учениць, у т. ч. 534 доньки купців і міщан, 168 — дворян і чиновників, 43 — селян, 25 — духовенства. Єлісаветградська преса друкувала оголошення про послуги репетиторства курсу жіночої гімназії, вступні іспити. Так, у травні 1903 р. останні проводилися до підготовчого та першого класів. Вступні іспити, а також перескладання іспитів того року розпочиналися із 12 серпня.

Зі станом справ у гімназії безпосередньо знайомилися високопоставлені посадові особи. 15.4.1895 р. співом хору учениць тут вітали архієпископа Херсонського і Одеського Іустина. У залі він зустрівся з гімназистками і учительським колективом на чолі з головою педради І. Прокешем. На прощання гість записав у візитачійній книзі закладу: «Був у гімназії і мав задоволення вислухати кілька дуже хороших відповідей вихованок різних класів і з різних предметів». 23.3.1903 р. до міста прибув заступник міністра народної освіти С. Лук'янов у супроводі опікуна Одеського навчального округу Х. Сольського. На вокзалі їх зустрічали в. о. міського голови, поліцмейстер, керівники навчальних закладів. Прибулі побували в середніх закладах, у т. ч. і громадській гімназії, де ставили питання ученицям.

Завдяки збереженій в обласному краєзнавчому музеї віньєтці випуску гімназії 1895 р. до нас дійшли прізвища дівчат: Розмирович, Кірхнер, Степіна, Терлецька, Ковальова, Гончаренко, Дическулова, Шкловська, Бромберг, Алексеевська, Френкель, Бялкіна, Додіна, Луковська, Коссюро, Прокеш, Келиповська, Ляховецька, Мехельсон, Арешникова, Львівська, Егдеровська, Мілевська, Загорська, Конторович, Шишель, Завадовська, Сорока, Вульф, Бахмутська,

Шостовська, Цветинович, Черняховська. Музикознавець М. Долгіх з посиленням на дніпропетровських колег повідомила автору книги, що випускниця сьомого класу Н. Прокеш, 1879 р. н., через 12 років закінчила Петербурзьку консерваторію по класу роялю, працювала учителькою в Наддніпрянщині. Гадаємо, що Наталія Іванівна була донькою голови педрати І. Прокеша. Наведемо деякі дані про окремих інших гімназисток, у т. ч. представниць відомих родин, котрі навчалися в Єлисаветграді, зокрема і в громадській гімназії.

У часи руху народовольців їхній гурток самоосвіти діяв у місті на Інгулі. Згодом у елисаветградській в'язниці гуртківець С. Дудін напише на пропозицію слідчого «Огляд революційного руху в м. Єлисаветграді», де йтиметься, зокрема, як О. Тарковський і Є. Чикаленко залучали до цієї роботи старшокласників гімназій, у т. ч. «дівчат Шевченко і Міятович». У збірнику «Червоні віхи» від 1925 р. вони значаться серед членів учнівської «Громади» (на думку Л. Куценка, мову слід вести не про два гуртки, а про еволюцію одного осередку від українофільства до народництва), очолюваної лікарем П. Михалевичем, заступником міського прокурора Д. Марковичем (у часи Центральної Ради — Генпрокурор України) і секретарем поліції І. Тобілевичем. Прізвища Шевченко і Міятович зустрічаємо серед випускниць громадської гімназії 1880 р. Можливо, родичкою членів українського гуртка, братів І. Т. та К. Т. Стиранкевичів була однокласниця вказаних гімназисток Стиранкевич.

Члени народовольчого гуртка самоосвіти зобов'язані були набувати максимально більшої кількості знань з астрономії, хімії, фізики, природознавства та всіх гуманітарних наук, працюючи з політичною і науковою літературою. Народоволець О. Тарковський згадував, що деякі гуртківці «згиналися під таким непосильним завданням, але протестувати не насмілювалися. Одна дівчина, гімназистка, зізнавалася, що ніяк не могла прочитати й кількох сторінок Маркса, щоб не розплакатися і не кинути книги». З початком арештів членів гуртка влітку 1884 р. першими забрали двох гімназисток. Вони та інші заарештовані знаходилися в уже згадуваній «несправжній» в'язниці в приміщенні, де за іронією долі колись знаходилося жіноче училище (перетворене згодом у гімназію). Гімназистки Сорокіна і Кочержинська (до гуртка входила ще одна гімназистка — Шендіс) отримали по 8 місяців ув'язнення, але були звільнені значно раніше. Онука ув'язненого народовольця Марина Тарковська в архіві діда виявила книгу його соратника Коцюби «Несправжня в'язниця». Той

пише, що наречену Олександра Тарковського гімназистку Сорокіну випустили через 1–2 місяці. Із обнесеного стіною в'язничного замку наречений намагався передати їй записку, перехоплену жандармами. У зв'язку з цим дівчину допитували. М. Тарковська вказує, що наречена її діда народилася 1867 р. Далі вона пише в «Осколках зеркала», що дівчина не могла залишити свого німечного батька, щоб поїхати за коханим до Сибіру. Але перед засланням буде ще одеська в'язниця, звідки зимою 1885 р. Тарковський напише листа відомому французькому письменнику Гюго.

У цьому посланні, також перехопленому охранкою, опозиціонер царського режиму, розповідаючи автору «Знедолених», «Собору Паризької Богоматері», «93-ого», «Людини, яка сміється», «Останнього дня засудженого», «Історії одного злочину» про свою долю, пише про Олександрю: «... промінь щастя засяяв для мене. Я покохав дівчину, мою теперішню наречену, вона мене теж покохала. В радощах і насолодах першого кохання ... моя ... душа немов розквітла. Ми складали собі тисячі планів нашого життя, нашого майбутнього,.. мріяли,.. жили один для одного, я відчував, що можна бути щасливим... Життя вимальовувалося переді мною у всій своїй чарівності. Я радів життю, і любив, любив так, як люблять уперше у моєму віці, моя наречена також кохала мене не менше і жила для мене... І хоча моя наречена і не ув'язнена, але її звинувачують у політичних злочинах і їй погрожують розслідуванням і судом. Не так давно померла її мама, її батько зовсім сліпий... Час від часу я отримую листи від неї: незважаючи на те, що вона хоче розрадити мене, я бачу, що у кожному рядку ховаються біль і сльози». На завершення свого великого послання Тарковський просить француза поклопотати перед міністрами внутрішніх справ і юстиції про його звільнення, «змилюватися над цією знедаленою панною, яка зовсім невинна, та увільнити її від слідства й суду». Довгих вісім років єдиним зв'язком між молодими людьми були лише листи. Після повернення Олександра 1892 р. із Сибіру вони побралися, мешкали в будинку Сорокіних по Олександрівській вулиці. У сім'ї народжується донька, а Олександра Андріївна за кілька років помирає.

Згодом вдівець знайомиться з донькою надвірного радника, випускницею Кишинівської земської жіночої гімназії, елісаветградською вчителькою М. Рачковською, яка мешкала по В. Донській (Леніна) вул., 74. На цю адресу він прислав численні листи і записки, передавав квіти. І, зрештою, було зроблено письмову пропо-

зицію руки і серця: «.. Я не маю мужності і, можливо, відповідного моменту, щоб сказати Вам те, чого я не можу не сказати: я люблю Вас і — як природний і логічний висновок із цього — пропоную Вам бути моєю дружиною. Я не буду говорити, що кохаю Вас пристрасно, полум'яно: життєві бурі, які пронеслися наді мною, забрали з собою ту душевну свіжість, котра одна дає запал серцю, але я думаю, що всі мої випробування дали мені і міцність характеру і міцність почуття. І вірте, що людина, яка шукає з хворобливою млістю душі особистого щастя, зможе кохати міцно і постійно ту, без котрої це щастя недостатнє... Чекаю на відповідь. О. Тарковський. 11 червня, ніч». Але позитивної відповіді закоханому довелося чекати майже п'ять місяців. М. Тарковська пише, що під час одного з вінчань, де її бабуся і дідусь були свідками, останній заявив коханій: «Якщо ви зараз же не скажете, що готові стати моєю дружиною, я ляжу на підлогу і буду голосно кричати й бити ногами». І він виконав свою погрозу, і Марії Данилівні нічого не залишалось, як тут же, в церкві, призначити день вінчання... 8 листопада 1902 року... В Покровській церкві на Ковалівці. Нареченому було сорок років, нареченій — тридцять п'ять». Як записано у свідоцтві від 1896 р., М. Рачковська подала «прохання про бажання вступити в домашні вчительки і по розгляду поданих нею посвідчень, які визнані задовільними, допущена була до повного випробування в Педагогічну раду Єлисаветградської гімназії і виявила в арифметиці хороші знання і, крім цього, у присутності екзаменаторів успішно дала пробний урок на тему: «Множення десяткових дробів». Марія Данилівна, яка до Єлисаветграда мала 11-річний педстаж, тут учителювала в приватному училищі Лемден, Пушкінському училищі (тепер — приміщення школи № 7), недільній школі, народила майбутнього письменника Арсена Тарковського. Донька від першого шлюбу Олександра Кириловича Леоніла грала на сцені Зінов'євська, знімалася на кіностудії Ханжонкова в Москві.

Згадану справу єлисаветградських народовольців вів помічник начальника губерньського жандармського управління штабс-капітан Дремлюга. 23.1.1898 р., уже в званні підполковника, він допитував у Миколаєві в справі гуртка Південно-Російського робітничого союзу Лейбу Бронштейна, уродженця с. Янівки (тепер — Бобринецький район). Заарештований повідомив, що його сестра Ольга Давидівна навчалась у Єлисаветграді в VII класі жіночої гімназії. Вона стане дружиною голови Московської ради, заступника Голови Раднар-

кому, члена Політбюро ЦК Компартії (більшовиків) Л. Каменева. 1924–34 рр. у Зінов'євську його ім'я носила вулиця (тепер — Пролетарська). Її ж брату, відомому як Лев Троцький, судилося стати в'язнем за царату, «демоном революції», головою Петроградської ради, першим наркомом закордонних справ Радянської Росії в уряді В. Леніна, наркомом військових і морських справ, членом Політбюро ЦК Компартії, висланцем із СРСР. Вони були знищені в часи сталінських репресій. Молодшу сестру Ольгу, з котрою Троцький підтримував найбільш тісні, теплі зв'язки, 1935 р. було заарештовано і восени 1941 р. розстріляно. Її синів Олександра і Юрія страчено 1936 р., коли молодшому з них не було ще й 18 років.

Доцент КДПУ ім. В. Винниченка О. Цигульська розповіла автору цієї книги, як 1986 р. зробила доповідь, приурочену 100-річчю з дня народження діячки більшовицької партії О. Розмирович (1886–1953). Приводом для цього стала інформація, повідомлена їй у парткомі тодішнього КДПІ ім. О. Пушкіна, що Олена Федорівна навчалася в місцевій громадській гімназії. В опублікованій автобіографії Розмирович читаємо про великий вплив на неї брата Федора, винахідника, старшого інженера заводу Ельворті в Єлисаветграді і лише дотичну згадку про навчання: «Після смерті батька я отримала вперше можливість поступити до середнього навчального закладу ... вдома уже не скупилися для мене на всякого роду гувернанток, учительок та ін. Поїхавши після гімназії до брата за кордон, я потрапила там із його допомогою в студентське середовище і революційні гуртки... (1903 р.)». А народилася дівчина в сім'ї поміщиків-дворян у Херсонській губернії. Батько-німець в умовах надзвичайної ощадливості пройшов шлях від орендаря до землевласника. Серед сестер вона називає відому більшовицьку діячку Євгенію Бош (1879–1924). Із енциклопедій дізнаємося, що О. Розмирович 1903 р. закінчила Єлисаветградську гімназію, 1904 р. стала членом Російської соціал-демократичної робітничої партії, заарештовувалась, жила в ув'язненні, засланні, еміграції, була секретарем більшовицької фракції у Держдумі, входила до редакції газети «Правда». 1918–22 рр. очолювала слідчу комісію Верховного трибуналу при Всеросійському Центральному Виконкомі. Працювала в керівних органах наркоматів шляхів сполучення, зв'язку і робітничо-селянської інспекції. В останній, зокрема, керувала юрвідділом, акціонерним товариством «Оргбуд» та Науково-експериментальним інститутом техніки управління, написала книгу

«НОТ, РКИ и партия». 1935 р. переходить на наукову роботу, у роки війни була відповідальним хранителем спадщини О. Пушкіна, Л. Толстого, М. Горького. Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора. У «Повному зібранні творів» Леніна колишня гімназистка згадується близько двох десятків раз. Зокрема, тут йдеться про організацію влітку 1915 р. Володимиром Іллічем зустрічі в еміграції колег по партії Розмирович і Зінов'єва. Вони могли тоді згадати місто на Інгুলі, в якому другий народився.

Дослідник П. Варгатюк пише, що Розмирович і Бош були рідними сестрами по матері та двоюрідними — по батьках (після смерті батька Євгенії Г. Майша мама вийшла заміж за його брата Ф. Майша). Опубліковані сторінки їх біографій містять низку «білих плям», зокрема щодо місць народження, періоду навчання, заміжжя, родичів тощо. Викликалося це, напевне, обставинами підпільної більшовицької діяльності, а потім — реаліями сталінського режиму. Можливо, у якійсь мірі допоможе доповнити наявну інформацію факт закінчення 1895 р. громадської гімназії «Е. Г (Т-?)». Розмирович» (російською мовою). У 1903 р. свідками з боку нареченого на вінчанні брата сестер-революціонерок Ф. Г. Майша у Ковалівській церкві виступили громадянин Сербії П. Г. Розмирович та стандарт-юнкер 26-го Бузького полку О. Г. Майш. Брат колишньої гімназистки Ф. Майш був гласним міської думи, став головним інженером, потім керуючим заводу Ельворті, емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців. 1920 р. радянська влада реквізувала його будинок на Чигиринській вул. для дитсадка.

Як свідчать матеріали переданого з Москви до обласної бібліотеки ім. Д. Чижевського архіву К. Флоровської, 1894 р. «за свідченням Єлисаветградської гімназії» вона стала другокласницею гімназії в Одесі, куди переїхала сім'я. По її закінченні дівчина отримала звання домашньої наставниці. Потім було навчання на Петербурзьких вищих жіночих курсах та історичному відділенні Петроградського університету. Працювала приват-доцентом Новоросійського та Софійського університетів. Повернувшись із Болгарії, Клавдія Василівна мешкала під Москвою. Її дід по матері Г. Попруженко, виходець із козацького роду, уродженець Орлової Балки (тепер — Знаменський район), служив протоієреєм. Дядько М. Попруженко був професором Новоросійського університету, секретарем товариства історії і старожитностей, завідувачем публічної бібліотеки. Брати Клавдії Антон і Георгій отримали досвід

викладацької і наукової роботи в Новоросійському університеті, стали відомими вченими діаспори. Батько Василь Антонович, випускник Московської духовної академії, кандидат богослов'я, керував Єлисаветградським духовним училищем, Одеською духовною семінарією, Херсонською єпархіальною училищною радою, редагував «Херсонские епархиальные ведомости», працював законовчителем у єлисаветградських реальному училищі і чоловічій гімназії, інспектором Софійської семінарії. У гімназії Клавдія навчалася, зокрема, за підручником космографії троюрідного дядька М. Попруженка, генерала, професора Академії Генштабу.

Софія Тобілевич у книзі «Стежки і зустрічі» згадує приїзд на хутір Надію на початку 1899 р. на канікули двох доньок (Олена і Ольга) та сина покійної сестри Івана Карпенка-Карого Марії Садовської-Барілотті, котрі взимку проживали в Єлисаветграді по вулиці Знам'янській (тепер — Тобілевича) в будинку, який заповів їм їхній дід Карпо Тобілевич. Діти навчалися у гімназіях, у чому їм допомагав, зокрема, дядько Панас Саксаганський. Старша сестра Олена Петляш (донька італійського тенора Барілотті) багато років співала в опері, а середня — Ольга (донька другого чоловіка Марії Карпівни актора Мови) виступала в театрі Садовського, працювала медсестрою в клініці акад. Філатова в Одесі. Зауважимо, що саме на період запровадження восьмирічної освіти в гімназії припадає започаткування діяльності першого українського професійного театру, який виник у жовтні 1882 р. в Єлисаветграді. Городяни могли спостерігати за грою М. Кропивницького, сім'ї Тобілевичів (І. Карпенка-Карого, М. Садовського, П. Саксаганського, М. Садовської-Барілотті), М. Заньковецької та ін. Виступали і приїжджі трупи.

Напередодні 100-літнього ювілею О. Пушкіна досвідчений організатор педагогічної справи і вчитель М. Крижанівський пропонував створити в Єлисаветграді батьківське товариство сприяння правильній організації екскурсій для учнів гімназій і реального училища, назвавши його іменем російського поета. Бажаючі могли записатися в канцеляріях цих закладів чи в ініціатора організації з метою розробки її статуту. Виконуючи розпорядження міністра освіти від 15.8.1902 р. про фізичний розвиток учнів, 22.1.1903 р. гімназисток звільнили від занять. Власник парової литодрукарні М. Гольденберг провів для восьмикласниць екскурсію, ознайомивши їх з видавничим процесом. Учениці інших класів після загальної

молитви прослухали літературні твори, прочитані викладачами або наглядачками і розійшлися по домівках. 5.11.1903 р. вдруге за рік у гімназії відбулося «міністерське» свято. Для учениць підготовчого і перших трьох класів у актовому залі влаштували читання з «туманними картинами». Для гімназисток IV–VII класів читання відбулися по класах, а восьмикласниці здійснили двогодинну екскурсію на краший за оснащенням у місті паровий млин Барського.

Гімназія отримувала позитивні відгуки Імператорської академії мистецтв за роботи учениць на конкурсах із малювання. 1903 р. опікунська рада виділила кошти викладачеві мистецтв Т. Зубкову на поїздку до Санкт-Петербурга на з'їзд учителів малювання. Туди ж були відправлені й учнівські роботи. Дипломом II ступеня заклад був нагороджений на Нижньогородській виставці за «добре виконані зразки рукоділля».

Кіровоградська дослідниця М. Долгих підкреслює ретельне ставлення до виховання музичних смаків учениць: «Традиція шляхетного поведження і культурного розвитку дівчат вимагала обов'язкового впровадження уроків танців і музичних занять. Як гімназисти, так і гімназистки були відвідувачами концертів заїжджих знаменитостей — естрадних і оперних кумирів. Бали, благодійницькі концерти не проходили без вродливих, талановитих і вихованих єлисаветградських дівчат. Довготривало викладав співи Андрій Матвійович Купетин. Практикувалися тут і три уроки хору щотижня. Всі учениці восьмого (педагогічного) класу вивчали теорію музики та методику співу, власне кажучи, з ними займалися вокалом».

13 і 14 лютого 1903 р. реальне училище та чоловіча гімназія в приміщенні громадського зібрання по чергово влаштували танці із запрошенням учнів цих закладів і гімназисток. У неділю 9.3.1903 р. опікунство бідних учнів (П. Саксаганський пише, що цей благодійний осередок був створений з ініціативи І. Карпенка-Карого в часи діяльності аматорської групи майбутніх корифеїв театру, яка ставила спектаклі на користь бідних учнів) при Єлисаветградському громадському зібранні провело літературно-музичний ранок. До програми заходу, який відбувся у залі зібрання, увійшли виступи учнів реального училища, чоловічої та жіночої гімназій. Останню в першому відділенні представляли хор («Хор прялок» із опери Вагнера «Моряк-скиталець»), п'ятикласниця Захарова під акомпанемент чотирикласниці Келлер («Колискова пісня» з опери Годара «Жоселен»), семикласниці Вінницька і Любарєва (уривок із «Мертвих

душ» Гоголя). Об'єднаний хор чоловічої і жіночої гімназій виконав «Хор і танці селянок» із опери Чайковського «Евгеній Онегин». На початку другого відділення «Прелюдію» Баха представив ансамбль скрипалів жіночої і чоловічої гімназій під акомпанемент фісгармонії і роялю. Вже згадувані Захарова і Любарєва виконали дует Лізи і Поліни з опери «Пікова дама» Чайковського, хор гімназисток — «Баркаролу» Гуно. У програмі до останнього номера вказано: «аранжир. А. К.», що, очевидно, означає ініціали Андрія Купетіна. Гімназистка Бомзе акомпанувала учневі реального училища Бомзе, можливо, своєму брату. Третину грошей, отриманих від продажу квитків, а також пожертви С. Пеньковського, було передано товариству допомоги бідним гімназисткам, іншу частину — опікунству бідних учнів при громадському зібранні. Рада старійшин зібрання на чолі з О. Пашутіним подякувала всім учасникам заходу, в т. ч. керівництву й ученицям жіночої гімназії.

Велика увага приділялася вихованню учениць через регламентацію поведінки, позакласну роботу, організацію дозвілля. Гімназистки брали участь у заходах місцевого і загальнодержавного характеру. 1888 р. усі жіночі навчальні заклади імперії провели моління з приводу збереження життя імператорської родини, святкували 900-ліття Хрещення Русі. 27 серпня того року єлисаветградські гімназистки взяли участь у вітанні імператора Олександра III з дружиною, спадкоємцем Миколою (майбутній останній цар Росії), великими князями у приміщенні чоловічої гімназії. Колишній гімназист Н. Ширман описав підготовку до цієї події: «Так як про наступний приїзд царя із сім'єю було відомо заздалегідь, то за два місяці, з початку липня, до Єлисаветграда приїхав опікун Одеського навчального округу Сольський, щоб приготувати учнів для привітання царя, коли він їх відвідає. Двічі на тиждень у актовому залі гімназії збиралися учні усіх середніх навчальних закладів міста, попечитель Сольський зображав государя і, коли заходив до залу, звертався наче від імені царя зі словами «Здрастуйте, діти!», на що учні голосно мали відповісти» «Здравія бажаємо, Ваша Імператорська Величносте!». Ця комедія повторювалась 2–3 рази на тиждень протягом двох місяців... Після цього прийому в гімназії государя Прокеш отримав дійсного статського радника, і хода його стала ще твердішою, голова ще вище піднялась до гори; він почав носити шинель з блакитною підкладкою».

У спогадах Н. Ширмана згадується гімназистка VIII класу

(1887–88 н. р.) Б. Айденберг, до якої він був небайдужим. Одного разу класний наставник зафіксував відсутність хлопця вдома увечері, коли той якраз перебував у своєї товаришки (разом читали книгу). Оскільки ж гімназисти не мали права після 18-ї години ходити містом, то відтоді відвідувати Берту у неї вдома він міг, лише отримуючи щосуботи письмовий дозвіл педагога, де вказувався час гостин. Згодом Натан Ісаакович викладатиме в приміщенні колишньої громадської гімназії у педтехнікумі та педінституті. Наприкінці 1930 р. комісія з перевірки діяльності парторганізації інституту констатувала: «Один з викладачів (Ширман) суперечить Марксіській методології, доводить психологічну спадковість...».

З метою духовного, творчого розвитку учнів, комісія керівників середніх навчальних закладів 1903 р. визначила види позаурочних занять: церковні співи та музика; світська музика та співи серйозного характеру; релігійні читання; світська та наукова література; читання вибраних уривків кращих авторів; демонстрація світлових картин; декламація. У неділю 23 лютого цього ж року в актовому залі гімназії під час тижня православ'я відбулося «звичайне читання» для учениць православного віросповідання III–VIII класів. Законовчитель К. Стефанович прочитав «Прощенный день и первая неделя Великого поста в старину» Божерянова та оповідання «Чудная гостья» Чюліної (тут було показано зв'язок духовного світу із земним). Чотири номери програми виконав хор чоловічої гімназії. На читанні були присутні голова опікунської ради О. Пашутін, голова педради, начальниця гімназії, класні наглядачки, деякі викладачі й учительки. 14 березня в актовій залі протягом майже двох з половиною годин уповноважений Православного палестинського товариства в Одесі М. Осипов проводив для учениць-християнок бесіду про Святу землю, використавши власні спостереження від мандрівок на Близький Схід. Місцева газета відзначила, що супроводжувану 125-ма «туманними картинами» розповідь гімназистки вислухали з великою увагою.

1902 р. міська управа і керівники навчальних закладів Єлисаветграда затвердили програму свята деревонасадження на п'ятницю 5 квітня. Воно мало розпочатися о 10-й годині ранку на Двірцевому плацу процесією, яку відкривали гімназистки, потім — гімназисти, учні «реалки» та 11-и міських училищ. Після спільного молебню всі вирушали під музичний супровід через «Альгамбрський» міст до Озерної балки, де мали висаджувати дво–трирічні берести, дуби,

ясени, клени. Жіночій гімназії було відведено ділянку шириною 30 сажень (починаючи від колишньої дачі Шостовського), чоловічій — 20, реальному училищу — 24 сажені. На випадок дощу передбачався резервний день — неділя 7 квітня. 1.5.1902 р. управа ухвалила 3 крб. 40 коп. «із суми міського голови... заплатити за ковбаси, шинку і гірчицю для закуски під час свята деревонасадження». Більше тисячі гімназистів, гімназисток і учнів міського чотирикласного училища взяли участь у святі деревонасадження наступної весни. До тієї ж Озерної балки колони йшли з прапорами в супроводі двох оркестрів. А започаткувалося свято весняного деревонасадження 1899 р. на Чернігівщині. Після звіту цієї губернії уряду воно поширилося на інші регіони імперії. Відповідну інформацію з міністерства освіти керівництво Херсонської губернії влітку 1901 р. довело до міської управи Єлисаветграда, котра восени за узгодженням із середніми навчальними закладами відвела район для засадження деревами. Відлуння тих заходів знайшло місце на шпальтах «Голоса Юга» через кілька років, де у відкритому листі небайдужий «Єлисаветградець» просив редактора вяснити: на кому лежала турбота про засаджену деревами ділянку землі (на міському управлінні чи навчальних закладах).

Під час російсько-японської війни колектив гімназії брав участь у благодійних акціях. Так, 14.02.1904 р. опікунська рада вирішила асигнувати 250 крб. на виготовлення білизни для десяти ліжок санзагону місцевого комітету Червоного Хреста, який відправлявся на Далекий Схід. Воно мало здійснюватися у рукодільних класах гімназії її ученицями. 20 лютого до каси комітету Червоного Хреста начальниця гімназії внесла 249 крб. 81 коп., зібраних дівчатами на користь поранених воїнів та їхніх сімей. Через кілька днів голова педради додав до них 29 крб. 60 коп., пожертвованих працівниками гімназії з початку місяця. 18 березня Червоному Хресту передано 4 крб. 35 коп., зібраних гімназистками, та речі, пожертвовані чотирикласницями.

У гімназіях носили спеціальну форму. Опікун навчального округу затвердив герб з ініціалами Єлисаветградської жіночої гімназії для прикріплення на капелюхи учениць. Опікунська рада закладу потурбувалась про їх виготовлення і запровадження з осені 1903 р. У книзі «Маленький Париж» подано зображення жетона з ініціалами «ЕЖГ» із зауваженням, що він міг належати гімназії «Єлисаветграда, Екатеринослава, Екатеринбург, Екатеринодара...».

Зимою 1884–85 рр. відбулося кілька резонансних заходів товариства допомоги нужденним ученицям гімназії, яке вело відлік своєї історії з 1870 р. 25 грудня у приміщенні громадського зібрання проведено новорічний дитячий вечір. Організатори отримали кошти від продажу дорослих і 392-х дитячих квитків, ігор в карти і більярд, пожертв, реалізації сосен і недопалків свічок по завершенні святкування. За вирахуванням оплати помешкання, «музики та її частування», чергування городових і пожежників, чистий прибуток склав 1705 крб. Через газету «Елисаветградській вестникъ» першого дня нового 1885 р. розпорядниця вечора, почесний член товариства К. Ерделі подякувала благодійникам. Другого лютого в залі дворянського зібрання Клавдія Петрівна організувала танцювальний вечір на користь гімназисток, взявши на себе частину витрат (за музику, афіші тощо) на його проведення. Чистий прибуток від продажу квитків, пожертвувань Г. Когона та М. Суської склав 97 крб. 10 лютого правління товариства висловило подяку К. Ерделі за проведення благодійного заходу. «Дай нам Бог побільше таких невтомних працівниць!», — писала про неї місцева газета. На вказаному засіданні правління виділило 746 крб. для оплати за навчання 26-и учениць в другому півріччі 1884 — 85 навчального року. Для уявлення реальності цієї суми наведемо ціни на м'ясо у Єлисаветграді на той час: фунт яловичини I сорту — 9 коп., язика — 30 коп., баранини I сорту — 10 коп., свинини — 9 коп.

На кінець 80-х рр. товариство нагромадило загального капіталу у квитках банку 1605 крб. 1889 р. загальні збори обрали до правління міського голову О. Пашутіна, статських радників К. Соколова-Бородкіна та І. Шишкевича, підполковника Л. Іванова, відставного поручика М. Малаєва і члена дворянської опіки К. Брейєра. Педрада гімназії обрала членами правління товариства учителів М. Базилевича та А. Руденка (діловод правління). За посадою до нього входили голова педагогічної ради жіночої гімназії І. Прокеш (директор чоловічої гімназії, голова правління) і начальниця гімназії баронеса К. Медем (заступник голови правління). Загальні збори також обрали скарбником учителя Єлисаветградського земського реального училища П. Сороку, кандидатом на це місце — громадянина Франції С. Каму, членами ревізійної комісії — мирового суддю П. Угриновича, доктора М. Розенштейна та купця С. Горфінкеля.

У II півріччі 1889 — 90 н. р. правління надало допомогу 9 ученицям 1–7 класів на суму 127 крб. 50 коп., у I півріччі 1890–91

н. р. — 7 ученицям 2–7 класів на 113 крб. 50 коп. Перевага, як і в минулі роки, віддавалася бідним дівчатам, котрі при відмінній поведінці мали хорошу успішність. Із 16.11.1889 по 15.11.1890 рр. надійшло членських внесків 165 крб., пожертв — 68 крб., відсотків від запасного капіталу — 25 крб. Витрати склали 284 крб. 68 коп. Усього за перші 10 років товариство нагромадило капіталу в Єлисаветградському банку 1630 крб. За станом на 16.11.1889 р. до товариства входили 12 почесних та 55 дійсних членів. Звання перших мали митрополит Київський і Одеський Никанор, Балик А. І., Воробйов В. Г., Пашутіна М. М. (дружина або старша сестра міського голови), Протопопова Є. Г., Протопопов В. Я., Соколова-Бородкіна В. П., Шафонська М. К., Ерделі А. М. та К. П., Еттер С. А.; других — Асотський Н., Бардах М., Базилович М., Бересневич Й., Богданович Є., Бракер М. (пожертвовано 7 крб.), Брейер К. (3 крб.), Гольденберг Й. (10 крб.), Горфінкель С. (2 крб.), Давидови А. та О., Добровольський С., Додін Г., Єленевський Х., Заславський І., Загорський Й., Іванов Л., Каму С. (20 крб.), Когани Г. та Я. (3 крб.), Колоковський Д., Кореневський В., Лошкарьови Є. та Д., Малаєви А. (27 крб.) та М. (28 крб.), Маріані М., Марнець Н. (30 крб.), Медеми Є. та К., Михальчі К., Німченко Є. (2 крб.), Олінський Я. (2 крб.), Пашутін О. (10 крб.), Потоцький С. (7 крб.), Прокеш І., Ревуцька М., Ревуцький П. (42 крб.), Рейсер З., Розенштейн М., Руденко А., Селевін А. (записано двічі) (2 крб.), Славінський Є. (2 крб.), Славуцький Г., Соколов-Бородкін С., Сорока П. (50 крб.), Угринович Н., Шапіра Г., Шишкевич І., Шостовська Е., Юльдрі Л. Серед пожертвувачів значиться також Соколова-Бородкіна В.Г. — 24 крб.

1894–95 н. р. товариство внесло за навчання 22-х гімназисток 387 крб. У неділю, 21.12.1903 р. на звітно-виборних зборах товариства в актовому залі гімназії було повідомлено, що протягом року правління за навчання 24-х учениць заплатило 379 крб. і на придбання одягу та взуття видало двом дівчатам 26 крб. Загальні збори за пропозицією головуючого вирішили надати ще 10 крб. одній із гімназисток, яка вже користувалася допомогою товариства, і про нужденне становище якої писала місцева газета. Членами правління були обрані О. Пашутін, К. Брейєр, священник К. Стефанович, А. Шебалін, С. Горфінкель, М. Булацель, скарбником — М. Малаєв, «кандидатом до нього» — Я. Коган, членами ревізійної комісії — М. Ростовський, Н. Іванов та П. Дубняков.

Одна з нужденних гімназисток могла поліпшити матеріальне становище завдяки належному навчанню. Згідно із затвердженим думою 8.4.1902 р. положенням про стипендії імені колишнього голови педради жіночої гімназії, дійсного статського радника І. Ф. Прокеша, вона призначалася за рахунок міського бюджету в розмірі 100 крб. на рік міською управою бідній учениці наймолодшого класу, уродженці Єлисаветграда за умови хорошої поведінки і успіхів у навчанні до закінчення гімназії. Стипендії могли позбавити при погіршенні оцінок чи поведінки. Кошти мали цільове призначення на оплату навчання, а залишок видавався гімназистці або батькам для придбання необхідних «классных принадлежностей». Гласні 14-ма голосами проти чотирьох встановили стипендію на 16 років, починаючи з 1903-го, доручивши управі подати положення про неї на затвердження міністерству народної освіти.

Збереглися матеріали про перших кандидаток на стипендію. 10-річна першокласниця М. Петриченко мала лише маму (батько помер за 8 років до цього), яка займалася рукодільними роботами, не маючи інших джерел прибутку. Її ровесниця Є. Кокошко теж мешкала з мамою, продавщицею казенного винного магазину із зарплатою 35 крб. у місяць. Батько не жив із сім'єю практично від дня народження доньки, мешкав у Орловській губернії. За 1–2 чверті першокласниця отримала «5» із закону Божого, французької мови, чистописання та поведінки, «4» — з малювання та уваги, «4» і «3» — з російської мови та географії, «3» і «4» — з математики, «4» і «5» — з «прилежания». Міськуправа віддала перевагу першій учениці.

Реалізація завдань гімназії залежала від достатнього фінансування. Продовжувало виділяти кошти земство, хоча подеколи й «із скрипом». Так, 14.5.1893 р. повітове земство, передбачивши для потреб закладу тисячу карбованців, обумовило, що «гроші асигновано на один лише рік», але губернатор опротестував це бажання зробити дольове фінансування гімназії з боку єлисаветградських земців не обов'язковим. І в подальшому повіт і губернія разом продовжували виділяти закладу дві тис. крб. щорічно. Сумарне фінансування з цих двох джерел для вознесенських гімназій і прогімназій та єлисаветградської жіночої гімназії 1896 р. склало 3500 крб. 16.3.1899 р. повітове земство на утримання єлисаветградської гімназії виділило дві тис. крб. Через рік міська дума клопоталася перед земством про таку ж суму для цього закладу. 1902 р. гімназії повітова земська

управа виділила дві тис. крб., у т. ч. по губернському кошторису одну тис. Усього в розпорядженні гласних Єлисаветградщини було того року 114792 крб., з них 6,02 % складали асигнування земства. При цьому зазначимо, що гімназія не була підпорядкованою чи власністю земства, як реальне училище. Виділення коштів гімназії давало моральне право земським зборам просити у 1887 р. її опікунську раду звільнити від плати на весь період навчання доньку вдови колезького асесора Матковської. У березні 1904 р. міська газета опублікувала інформацію про виділення гімназії опікуном Одеського навчального округу з міністерських сум на поточний рік допомоги в розмірі тисячі карбованців. Кошти жіноча гімназія зберігала у відділенні держбанку, де нараховувалися менші відсотки, ніж, скажімо, у міському громадському банку, зате не було фінансового ризику, як у приватних банках.

Приносили прибуток гімназії 11 лавок у її «кам'яному одноповерховому приміщенні під залізним дахом» на ринку. Так, на рубежі століть єлисаветградський купець Шкроб платив щорічно 400 крб. за оренду чотирьох номерів лавок, переукладаючи угоду кожних два роки. Ці площі він використовував для складу громіздких товарів, які щосезону «заготовляються від нового урожаю». Купець Дубинський за чотири лавки вносив 500 крб. орендної плати, міщанин Красновський за одну лавку — 57 крб. Контроль над цими питаннями здійснювала не гімназія, де не було відповідних фахівців, а торговий радник Яновський.

1894 р. гімназія отримала від здачі лавок в оренду 701 крб. 78 коп., від міського управління — 4500 крб., повітового земства — 2000 крб., плати за навчання — 21727 крб. 75 коп. Із залишком від попереднього року сума надходжень склала близько 29 тис. крб. Як бачимо, головним джерелом фінансування була плата за навчання. У підготовчому класі вона складала 43 крб. на рік, в 1–3 класах — 53 крб., у 4–7 класах — 63 крб., у 8 класі — 100 крб. Крім цього, з євреїв, які вивчали закон Божий іудейської віри, бралось по 3 крб. (за цю суму можна було передплатити міську газету на рік) на оплату його викладачеві Шапіру. Головною статтею видатків було утримання навчально-виховного складу працівників — 19 925 крб. 91 коп. На утримання приміщення, ремонт і придбання меблів витратили 5803 крб., зарплату діловоду — 710 крб., зарплату лікареві і санвиртраті — 312 крб. 25 коп., медалі і нагородні книги — 126 крб. 67 коп., навчальні посібники, бібліотеки і кабінети — 765 крб. 3 коп.

Для фундаментальної бібліотеки того року було придбано 120 томів книг 46-и назв, у зв'язку з чим їх загальна кількість зросла, відповідно, до 2491 і 1150. Фонд учнівської бібліотеки склав 1823 томи 951-ї назви, включаючи придбані 54 томи 26-и назв. Фіз-кабінет поповнився двома предметами (усього — 344). У кабінеті природної історії зберігалися 172 предмети, 34 з яких відносилися до зоологічного відділу і 119 — до мінералів. Інших навчальних посібників, зокрема, атласів, глобусів, географічних та історичних карт, посібників з малювання нараховувалося 896.

Збільшення числа учениць вимагало розширення навчальних площ. Після відкриття VIII додаткового педагогічного і III паралельного класів було здійснено прибудову до приміщення гімназії з боку Нижньо-Донської вулиці (1883 р.). Але протягом 1885–1898 рр. відкрилися і IV–VII паралельні класи, що зробило будинок затісним для 619 гімназисток (1902 р. їх число зросло до 688). У ньому не було окремих класних приміщень для занять співами і рукоділлям (їх проводили в актовому залі), їдальні для сніданків, не забезпечувалися норми шкільної гігієни щодо обсягу повітря в класах, їх освітлення тощо. Поруч не було садка. 1894 р. гімназія за власні кошти придбала за 10 тис. крб. сусідній будинок Малаєвої по вулиці Донській. Тут планувалося з часом зробити прибудову. Але територія виявилася замалою для спорудження достатнього за розміром приміщення. У березні 1898 р. голова опікунської ради гімназії О. Пашутін інформував міську управу про тісноту приміщення для понад 600 учениць, вбачаючи вихід у спорудженні нового будинку в іншому місці, яке мала відвести міська влада.

...Коли вже планувалося переміщення гімназії до нового будинку, міська дума 20.12.1903 р. вирішила II поверх старого приміщення, яке невдовзі мало звільнитися, віддати в найм 5-класному міському училищу. I поверх мав бути переобладнаний під шестикімнатну квартиру та шість магазинів. За півроку по тому було ухвалено проект здачі в оренду вже 7-и магазинів. Крім перепрофілювання старого будинку (який знаходився у міській власності) з метою отримання прибутку, під його заставу міськуправа брала кредити для завершення спорудження нового будинку гімназії та інших потреб. Оціночний опис колишнього приміщення гімназії (зроблений з метою здачі під заставу) містить дані про нього на 09.02.1904 р.: «кам'яний будинок в 2½ поверхи... довжиною прибіл. 23,75 саж., шириною прибіл. 21,33 саж., висотою 3,92 саж. На гранітному фун-

даменті і цегляному цоколі, під залізним дахом, пофарбованим мі-
дянкою 204,89 кв. саж.». Окрасою фасаду I поверху були 8 дубових
дверей і 16 великих дубових вікон із дзеркальним склом (ті традиції
продовжаться у вікнах «дзеркального» гастроному) та залізними
зсувними шторами. На II поверсі були п'ять класних кімнат, актовий
зал, учительська, канцелярія, шестикімнатна квартира інспектора.
Поверхи з'єднувалися двомаршевыми гранітними сходами з боку
В. Перспективної та дубовими — з боку Н. Донської вулиць і дво-
ру. У подальшому в документах продовжує вказуватися адреса:
«Приміщення колишньої громадської жіночої гімназії». Це, зокрема,
спостерігається 1913 р. у переліку торгових, житлових приміщень
у вказаному будинку і в роки Першої світової війни, коли там част-
ково розміщався 9-й фортечний тимчасовий госпіталь.

Досягнення Єлисаветградською громадською жіночою гімназією
статусу восьмикласної стало важливим етапом у розвитку освіти
центрально-українського регіону. Відтепер дівчата, які вирішили
присвятити своє життя благородній професії педагога, могли на-
бувати фаху домашніх наставниць і вчительок у місті на Інгулі, а
не їхати до інших повітів чи й губерній. Випускниці додатково-
го, педагогічного, класу гімназії, отримавши ґрунтовні знання з
обов'язкових і обраних предметів та практичні навички проведення
уроків, працювали в багатьох навчальних закладах регіону. Однак
в умовах імперської атмосфери гімназія не могла дати україноз-
навчої підготовки. Гостро стояла проблема переповнення старого
навчального приміщення.

Будівництво НА ПЕТРІВСЬКІЙ

Наприкінці XIX ст. опікунська рада гімназії дійшла висновку, що остаточно розв'язати проблему дефіциту навчальних площ може лише спорудження спеціального приміщення, яке відповідало б усім вимогам гігієни такого закладу. Члени ради вирішили, що для будівництва підійшов би майдан на пересіченні Петрівської (тепер — Шевченка) вулиці і Театрального провулку (вул. Нейгауза). 18.3.1898 р. голова опікунської ради О. Пашутін підписав листа до міськуправи з проханням поклопотатися перед міською думою про відведення вказаного місця для новобудови.

На той час ця територія була неупорядкованою. Вздовж Театрального провулка, який вгорі закінчувався містком, проходив водостічний рів. Його русло частково заходило на майданчик майбутнього будівництва. Обстеживши це місце, член міської управи А. Дунін і міський архітектор О. Лишневський у доповіді керівництву Єлисаветграда пропонували проведення комплексу робіт з урахуванням водостоку, що попередило б подальші розливи на Театральному

майдані, наноси піску, зробило б можливим проїзд і зручний прохід провулком. Для цього необхідно було влаштувати лоткоподібну бруківку з високими тротуарами. Русло частини рівчака на місці можливої новобудови мали перевести на Театральний провулок. Розглядалася можливість відведення частини стічної води на Кавалерійську (з 1932 р. — Орджонікідзе) вулицю. Обсяг робіт автори доповідної оцінили в 2 тис. крб. З урахуванням цього, 15.4.1898 р. міська дума розглянула згадане подання опікунської ради гімназії. Думки гласних щодо вибору місця майбутнього будівництва розділилися. Уже перший виступаючий І. Лелюк заявив про непридатність для цього пустиря наприкінці Петрівської вулиці, оскільки він знаходився у низині і на головному шляху транспортування майже всіх товарів із міста до залізничного вокзалу, в оточенні великого водосточного рову, конюшень юнкерського кавалерійського училища і казарм 136-го піхотного Таганрозького полку. Він вважав, що тут недостатньо світла, «дітям потрібен простір і чисте повітря, щоб вони могли після душних класних занять розім'ятися і погратися». Таким вимогам, на думку гласного, відповідало місце на пагорбі в кінці В. Перспективної вулиці поруч з будинком Х. Шейдер (тепер — в районі майдану Злагоди). Крім цього, Лелюк вважав, що на упорядкування згаданого водостоку потрібно буде не 2, а 4 тис. крб. Йому заперечив гласний І. Макеєв, вважаючи, що місце за Перспективною є окраїнним, а на Петрівській — центральним, отже більш зручним. Останнє оглядав опікун Одеського навчального округу і висловився на його користь. Наступний виступаючий І. Долинський згодився з аргументами І. Лелюка і, виходячи з важливості питання, висловився за всебічне його обговорення більшою кількістю гласних, чимало з яких не прибули на засідання. Міська дума вирішила відкласти розв'язання цієї проблеми.

4 червня 1898 р. опікунська рада гімназії підтвердила свій вибір на користь майдану в кінці Петрівської, де, на її думку, спорудження обійшлося б майже в 150 тис. крб. За цих умов рада готова була взяти на себе щорічні виплати із своїх коштів половини вказаної суми і відсотків за позику на будівництво. Старе ж приміщення могло б використовуватися на розсуд міської влади. Опікунська рада просила управу доповісти про це рішення думі. 12 червня на засіданні останньої гласний А. Яневич підтримав пропозиції навчального закладу. Але наступний виступаючий Г. Близнін заявив, що зобов'язання опікунської ради нічим не гарантоване, і висловив

сумнів відносно придатності ґрунту у вказаній місцевості для капітального будівництва. Запрошений для пояснення міський архітектор О. Лишневський зауважив, що, виходячи з розташування сусідніх капітальних будівель, немає підстав для подібних сумнівів. Він особисто пересвідчився: «материк означеного місця піщаний і розташований не глибоко від поверхні землі», і тому ґрунт цілком може бути надійним. Цю думку підтвердив гласний Я. Пісецький. Дума 16-ма голосами проти двох постановила: 1) виділити для будівництва нового приміщення гімназії міську землю «по продовженню Петрівської вулиці 35 саж., по лінії паралельній казармам і з протилежного боку (по продовженню Театрального провулку) по 75 саж., по перпендикуляру до попередніх напрямків (з боку містка) 32 $\frac{1}{2}$ саж., а всього 2531 кв. саж.»; 2) згодитися в принципі з умовами, запропонованими опікунською радою гімназії, якщо загальна вартість будівництва не перевищить 150 тис. крб.; 3) просити раду подати на розгляд гласних план і детальний технічний кошторис будівництва.

Розпочалися проектувальні роботи, у процесі яких вивчався, зокрема, досвід будівництва херсонської і миколаївської гімназій. Восени 1898 р. ескіз отриманого з Єлисаветграда проекту розглянуло керівництво Одеського навчального округу, зробивши ряд зауважень. Не зовсім вдалим визнавалося розташування двоповерхового приміщення відносно сторін світу, при якому частина класів мала бути звернена на північ, а інша — на південний схід. При подвійній формі будинку з виступами, на думку округу, не достатньо було б освітлення коридорів, класів (танців, рукоділля та фізики) і бібліотеки, а у «вхідних кутах» затримувалася б сирість. Рекомендувалося: зменшити площу класів, приймальної, гардеробної, вестибуля із сходовою кліткою та квартири начальниці; замість трьох класів малювання влаштувати два, перевівши їх на перший поверх; ліквідувати канцелярію, другі учительську і кабінет начальниці; збільшити висоту класів.

10.5.1899 р. опікунська рада гімназії розглянула план (без опалення) побудови приміщення і детальний техкошторис на 165 тис. крб., складений О. Лишневським на 34-х аркушах. Ще в понад 9 тис. крб. оцінювалися роботи з благоустрою території: спорудження огорожі (за зразком сусідньої чоловічої гімназії), забрукування доріжок і частини двору, розведення саду. За тиждень міська дума постановила передати ці документи до фінансової комісії для вивчення питання про облігаційну позику грошей на будівництво.

Через півроку опікунська рада гімназії просила думу прискорити вирішення оргпитань, щоб навесні 1900 р. розпочати будівництво. 9.12.1899 р. міська фінансова комісія згодилась із прискоренням питання позики коштів на новобудову, але внесла пропозицію думі повернутися до вибору найзручнішого місця для неї. Через чотири дні гласні уповноважили міськуправу зробити у міському громадському банку позику на перші потреби будівництва під заставу старого приміщення гімназії і підтвердили своє рішення про відведення місця на Петрівській вулиці (13-ма голосами проти шести), схвалене і опікуном навчального округу. В іншому випадку довелося б переробляти технічний проект нового будинку. Для організації робіт із спорудження приміщення було створено будівельну комісію у складі обраних міською думою таємним голосуванням колезького радника С. Соколова-Бородкіна, купця І. Лелюка, міщанина Ф. Рижикова і сина штаб-офіцера І. Дубровинського та делегованих опікунською радою гімназії Є. Горфінкеля, Я. Когона, М. Малаєва (можливо, носій або носії цього прізвища, яке згадується не вперше, мали відношення до предводителя дворянства Ананьєвського повіту, чия дружина Настя Малаєва була опікуншею тамтешньої гімназії, чи губернатора Херсонщини М. Н. Малаєва?), І. Прокеша, Г. Цицерошина. 14.3.1900 р. гласні одноголосно запропонували очолити комісію О. Пашутіну.

Йшов третій рік після того, як міська дума згодилася із потребою будівництва. 8.5.1900 р. опікунська рада вирішила придбати для фундаменту майбутньої новобудови 150 куб. саж. дикого каменю (буту), складувати який передбачалося в кінці Петрівської вулиці, напроти полкової церкви (1904 р. по завершенні будівництва місто компенсувало гімназії цю витрату). На цьому засіданні було узгоджено проект приміщення, адресувавши його через міськуправу будівельному відділу Херсонського губернського правління. У зв'язку з відсутністю в нашому розпорядженні тодішнього проекту, використаємо пояснювальну записку до нього архітектора О. Лишневського.

Приміщення планувалося приблизно на 800 учениць із розрахунку 0,5 куб. саж. повітря на кожну з них. Воно мало складатися із трьох з'єднаних у вигляді подвійної літери «Т» корпусів. Поперечний корпус на Петрівській вулиці, який проходив по лінії головного фасаду, містив у проекті головний вхід із парадним вестибулем, приймальною, учительськими, квартиру начальниці на нижньому поверсі, парадні сходи до актового залу, церкву (більше згадок про неї не зустрічається), бібліотеку, природничий і фізичний

кабінети на верхньому поверсі. Із середини першого корпусу проходив через обидва поверхи світлий широкий коридор до другого, повздовжнього корпусу, розташованого всередині двору з 14-ма класними кімнатами. У розташованому симетрично першому третьому корпусі проектувалися учнівський вхід, гардеробна, класи для малювання, рукоділля, танців, музики і чотири звичайні класи. Сходи і санвузли розміщувалися «центрально і симетрично». Знаходження середнього корпусу в середині подвір'я викликалося, крім «вимог навчально-гігієнічних, також намаганням віддалити класні кімнати від неприємної близькості конюшень юнкерського училища з одного боку, і казарм — з іншого, а також бажанням влаштувати головний фасад і вхід з Петрівської вулиці, по лінії продовження приміщення чоловічої класичної гімназії». Середній корпус, таким чином, віддалявся «від запилених і шумних вулиць», від яких його планувалося захистити ще й садом. Класи знаходилися лише з одного боку, щоб не затінювати коридори. Цегляні фасади залишалися неоштукатуреними з круглою розшивкою. Дах мав просту конструкцію, виділяючись лише над актовим залом. Зовнішні стіни клялися в 2,5 цеглини, внутрішні — в 2. Проект опалення планувався зробити пізніше через його складність.

Але в Херсоні проект не затвердили, повернувши його єлисаветградцям із зауваженнями, зокрема, щодо відсутності схеми опалення і вентиляції, потреби розробки ще одного бокового фасаду. Зазначалося, що наявний фасад був дуже «вычурным», стиль приміщення «не витриманий і не відповідає призначенню; ... за своєю видовженістю надто дороге». 25.7.1900 р. під головуванням О. Пашутіна члени опікунської ради гімназії і міської управи заслухали з цього приводу архітектора О. Лишневського. Він повідомив, що опікунська рада і Одеський відділ імператорського Російського технічного товариства вирішили влаштувати парову систему опалення низького тиску, зв'язавши з нею вентиляцію усіх приміщень. Проектування цього мало бути зроблене пізніше. Повернений із Херсону план приміщення попередньо узгоджувався і з вказаним відділом, і з Одеським навчальним округом, у штаті якого був архітектор. Фасад спроектовано у російському стилі, використовуваному в ті роки провідними архітекторами при спорудженні будинків у кращих містах імперії. Лишневський обгрунтовував план приміщення його розташуванням по відношенню до сторін світу і формою території, доводив, що воно не буде дорогим на прикладах, здійснених за його проектами розширенням реального

училища та будівництвом Пашутінського міського училища. Присутні ухвалили виправлений і доповнений план знову направити до Херсона з проханням пришвидшити його розгляд і затвердження. У той час у Єлисаветграді не велося інше будівництво, отже, можна було придбати матеріали і розпочати роботи за відносно низькими цінами. Наприкінці літа в. о. губернатора затвердив проект приміщення, який 11 вересня міська управа направила будівельній комісії.

У листопаді почали надходити пропозиції від потенційних підрядчиків на поставки матеріалів та виконання робіт. Але ще не завершилося вирішення умов фінансування будівництва. Міська управа висловлювала готовність узяти 60 тис. крб. позики на початкові витрати за умови, що половина цієї суми буде погашена з коштів гімназії. Ця пропозиція через губернатора і міністерство внутрішніх справ надійшла до міністерства народної освіти, яке не згодилося з нею, оскільки проектоване приміщення не планувалося передати у майнову власність гімназії. Врахувавши це, 13.12.1900 р. дума постановила прийняти всі витрати з будівництва на рахунок міста за умови, що опікунська рада гімназії укладе з міським керівництвом контракт найму нового приміщення на 36 років із щорічною платою по 6500 крб. Після вказаного терміну навчальний заклад міг використовувати приміщення безкоштовно. Обов'язки з його ремонту і страхування міська влада брала на себе. Опікунська рада гімназії згодилася з цими умовами спорудження приміщення за планом, узгодженим з нею. Тим часом міськуправа вирішила, що для більш швидкого будівництва необхідно мати в розпорядженні одразу всю суму, необхідну для цього. 18.1.1901 р. дума уповноважила управу підняти клопотання про дозвіл отримати 200 тис. крб. довготривалої позики під заставу міського майна для спорудження приміщення гімназії «таких розмірів і конструкції, котрі б цілком відповідали як дійсним потребам у ньому населення міста, так і всім сучасним вимогам шкільної гігієни».

30 березня гласні Г. Близнін, Ф. Рижиков і Я. Когон у доповідній записці в думу запропонували змінити місце будівництва, вважаючи, що воно не відповідає вимогам навчального закладу. Аргументами цього знову наводилися близькість кавалерійських конюшень, головного шляху доставки вантажів на залізничний вокзал і в зворотному напрямку та водостічного рівчака. (Ще й 1916 р. дума виражатиме стурбованість потоком стічних брудних вод поруч гімназії, які скидалися із заводу Ельворті. Тоді для влашту-

вання бруківки позад кавалерійських конюшень по Театральному і Училищному провулках провели земляні роботи.) «... Громадське приміщення, з прекрасною архітектурою будується в закутку і своїм фасадом повернене до задніх дворів сусідів... Таке приміщення повинне бути розташоване на відкритій місцевості і слугувати окрасою і гордістю міста», — писали гласні. На їх думку кращими місцями для новобудови могли б стати території на розі Петрівської й Іванівської (тепер — Луначарського) вулиць, напроти земської управи, де знаходилася частина нового ринку, або на розі В. Перспективної і Береславської (Єгорова). Останнє автори листа вважали найкращим з гігієнічної точки зору. А його деяка віддаленість від центру Єлисаветграда нівелювалася б із забудовою ярмаркового майдану. Завідувач будівельною частиною А. Дунін-Жуховський і міський архітектор О. Лишневський у своєму відгуку заперечували авторам доповідної. Вони вказували, зокрема, на віддаленість головної частини гімназії від юнкерського училища на 25 саж. та відгородженість від нього провулком і проєктованими парканом та садом. Більшу ж частину сусідніх приміщень із цього боку займали не конюшні, а військове зібрання, лазня, пральня і кухня. Будинок гімназії мав добрий огляд з усіх 4-х боків із вулиць, у «майбутньому досить жвавих». Рівень ґрунтових вод знаходився глибше 5 саж. Наводилися й інші аргументи. У той же час недоліки двох інших місць полягали в нерівності їх рельєфу, санітарному стані тощо.

18.4.1901 р. дума розглянула аргументи обох сторін і вирішила залишити питання відкритим. Після завершення робіт по Театральному провулку, які на той час уже розпочалися, висновок мали зробити будівельне відділення міської управи і, з його урахуванням, комісія з будівництва гімназії. Через 5 місяців остання дійшла висновку, що найзручнішими для новобудови були території в місцях перехрестя Іванівської і Петрівської вулиць (тепер — в районі пам'ятника Тарасу Шевченку) та пересічення Театрального провулку і Петрівської вулиці. Але будівництво на першому місці було дорогим, оскільки вимагало знесення і нового спорудження сараїв московських казарм, водопровідної будки, м'ясних лавок, трактиру тощо. Міг би зникнути новий ринок, який приносив прибуток місту. Потрібно було б заново складати проєкт і кошторис будівництва. Друге ж місце, на думку Дубровинського, Рижикова та Прокеша, було вузьким. При цьому останній з членів комісії, в принципі, не заперечував проти нього. 28.9.1901 р. міська дума

17-а голосами проти трьох вирішила будівництво здійснювати на раніше вибраному місці при пересіченні пров. Театрального і вул. Петрівської напроти полкової церкви. Гласні також узяли до відома лист опікуна Одеського навчального округу про згоду міністерства освіти на найм гімназією майбутнього приміщення.

Восени — на поч. зими розглядалися проблеми позики грошей для будівництва, архітектор (ним уже працював Кишкін) вивчав системи опалення (не вказані в проекті його попередника) у навчальних закладах Москви і Кременчука. По місту розвішувалися виготовлені у місцевій друкарні оголошення про торги на гранітний цоколь, вапно, цеглу та інші будматеріали, під якими стояли прізвища міського голови О. Пашутіна, члена управи П. Кеслера, міського архітектора А. Кишкіна. Вони проходили в приміщенні управи за попередньо отриманими усними або письмовими заявами. 17.1.1902 р. дума уповноважила управу здійснити заставу міського нерухомого майна під позику у міському громадському та Херсонському земському банках на будівництво гімназії.

6.4.1902 р. міська управа і будівельна комісія вирішили здійснити урочисте закладення приміщення гімназії на Хоминому тижні. Управа доручила архітектору Кишкіну скласти проект таблички для закладення із написом, що «приміщення споруджене ... за рахунок міста в благополучне царювання Государя Імператора Миколи II, при опікуні навчального Округу Х. П. Сольському, Херсонському Губернаторі В. А. Левашові, Міському голові О. М. Пашутіну, Членах Міської Управи С. С. Рутковському, М. С. Макарові, І. А. Михайлові та П. Н. Кеслері, членах будівельної Комісії Г. М. Цицерошині, О. Й. Волохіні, І. Д. Лелюку, Ф. І. Рижикові і міському архітекторі А. П. Кишкіні». Згодом до проекту тексту було внесено і запис про С. К. Соколова-Бородкіна. Архітектор замовив табличку за 20 крб. 29-м квітня датовано постанову міськуправи про те, що із сум міського голови О. Пашутіна (його зарплата, яку він повністю витрачав на потреби громади) виплачено 35 крб. причту Успенського собору і півчому хору за молебень при закладенні приміщення.

За станом на 1 травня до території майбутньої гімназії було підведено водопровід. Через 12 днів із початком робіт ознайомила будівельна комісія, прийнявши ряд пропозицій міського архітектора щодо підвальних приміщень. Останнього дня квітня міськуправа встановила сторожу новобудови Кривченку 8 крб. місячного окладу. Наглядач за роботами П. Тертинов 12 травня просив будкомісію

підвищити йому зарплату, оскільки мав сім'ю з 11-и осіб, наймав квартиру, «при дорожнечі в даний час життєвих продуктів». Восени для нагляду за роботами був прийнятий практикант, студент інституту цивільних інженерів П. Калашников.

Уже перші роботи обійшлися дорожче, ніж планувалося. На початку закладення фундаменту в деяких місцях через м'якість ґрунту (це помилково раніше заперечував Лишневський) котловану використовувався цемент, що не було передбачено кошторисом. На половину збільшився обсяг цоколя, у зв'язку з підняттям його до лінії підлоги. Тут теж витрачався понадплановий цемент. Враховуючи місцеві умови, було збільшено підвали, у яких додатково розмістилися квартира машиніста, два вугільні склади, кухня для сніданків ученицям, пральня, три комори. Підрядчик цегляної кладки Я. Бородінов влітку просив управу додатково оплатити роботи з улаштування каналів у стінах для парового опалення і вентиляції, не передбачених у плані будинку і кошторисі витрат. У серпні управа пропонувала йому прискорити будівництво, збільшивши кількість мулярів до 80, а різноробочих — до 15. Дума доручила управі і будкомісії укласти контракт із фабрикою центрального опалення і вентиляції (м. Лодзь) на влаштування центрального водопарового опалення системи «Кайфер» і вентиляції.

Навесні 1903 р. місцеві «Ведомости» з посиланням на журнал «Постройки» повідомили про присвоєння першої премії на конкурсі проектів панорами для Севастополя колишньому елісаветградському архітектору О. Лишневському. У нас немає точної дати залишення ним цієї посади, а отже й фактичного припинення участі в підготовці до будівництва гімназії за своїм проектом. Орієнтовно це сталося в другій половині квітня — на початку травня 1901 р. Можливо, мотивом до цього стали претензії на дії міського архітектора з надання послуг у приватному порядку, висунуті деякими підрядниками і майстровими. За проханням його самого і дорученням думи їх перевіряли міські управа і контрольна комісія. Останні дійшли висновку, що ця посадова особа, при окладі в 1500 крб., знаходиться в тяжких матеріальних умовах і тому змушена займатися підробітком. Але це було небажаним, оскільки міський архітектор, перевантажений службовими обов'язками, не міг одночасно контролювати якість приватного будівництва як посадова особа і здійснювати його, уже як фізична особа. Управа і комісія запропонували підняти зарплату міському архітектору до 2400 крб. і «назначити роз'їзді», заборонивши займа-

тися приватними роботами. Оскільки Олександр Львович уже подав заяву на звільнення, було вирішено припинити перевірку висунутих до нього претензій. 17 травня дума згодилася з цими пропозиціями. При особливій думці залишився гласний І. Макеев, вважаючи, що управа і комісія мали виконати повністю доручення думи, завершивши перевірку скарг. На засіданні також були зачитані дві заяви на підтримку Лишневського. Група його замовників-домовласників до заслуг архітектора віднесла суттєве покращення благоустрою і вигляд міста, щирі поради забудовникам, суворість і вимогливість щодо якості споруд. Домовласники ротмістр Долинський і почесний громадянин Фірсов назвали діяльність Олександра Львовича корисною для приватних замовників, висловивши йому щире вдячність. Із Єлисаветграда уродженець Херсона (1868 р.), випускник Одеської рисувальної школи і Петербурзької академії мистецтв Лишневський переїхав до міста на Неві, де проектував, переважно житлові будинки, а також приміщення навчальних закладів. Лише в дорадянський час 75 його проектів було відзначено преміями.

А тим часом форсувалося будівництво приміщення гімназії за його проектом, щоб завершити до нового навчального року. Велися столярні (підрядчик Лейбкін), штукатурні роботи, обладнувалася система опалення, споруджувалися сходи, був оголошений конкурс на віконне й дверне обладнання. Управа і будівельна комісія затвердили форми решіток парадних, учнівських і «чорних» сходів, доручили архітектору розробити проект сходів на хори в актовому залі. Педрада повідомила будкомісію, що, згідно з умовами нагляду за учнями, у дверях класних приміщень мають знаходитися віконця або скло.

Будівництво перетворило колишній пустир у жваве місце. І ось уже приставу цієї частини міста надходить інформація: «приютившийся возле новостроящейся женской гимназии отставной солдат... производит продажу питей проходящим мимо работникам заводов и принимает ворованные биндюжниками различные продукты». Раптовою перевіркою у нього виявили дві пляшки горілки тощо.

1903–04 навчальний рік гімназія розпочала все ще у старому приміщенні. 29 вересня архітектор Кишкін повідомив на запит міського голови Пашутіна, що незакінченими залишалися штукатурні, слюсарні, малярні та ліпні роботи, налагодження опалення, установка зовнішніх гранітних сходів, настил плиток. На затримку робіт, зокрема, вплинув страйк робітників. Архітектор вважав, що їх можна завершити до середини листопада. У жовтні комісія прийняла

вхідні двері й підлогу. Цього місяця начальниця гімназії просила зробити в її квартирі у гімназійному приміщенні ставні й дерев'яну підлогу в коридорі та коморі. Вставлялися вікна в актовому залі, проводилися покрівельні роботи, вирішувалися питання придбання приладу для кип'ятіння питної води (у Москві), шафи для хімічних дослідів у фізкабінет, велися роботи із налагодження центрального водопарового опалення низького тиску і вентиляції. 6.11.1903 р. міська управа доручила члену управи П. Кеслеру і архітектору А. Кишкіну вжити заходів до здачі приміщення в експлуатацію з 1 січня. Очікуване введення в дію нового будинку опікунська рада врахувала в кошторисі на 1904 р., значно збільшивши витратну частину на виплату відсотків і частини позики, отриманої свого часу в Херсонському земському банку для будівництва, придбання нових меблів, утримання обслуговуючого персоналу й опалення.

За підсумками 1903 р. теж було перевищено кошторис будівництва. Це сталося, зокрема, за рахунок виконання робіт або використання матеріалів, не передбачених технічним проектом. Так, дах було покрито не чорним, а оцинкованим залізом, парадні двері виготовлені не з сосни, а з дуба. «Для того, щоб приміщення було таким же гарним всередині, як і ззовні, — доповідали думі управа і будкомісія, — виникла необхідність здійснити ліпні роботи в залі, вестибулі і парадних сходах». До кошторису не увійшли поручні, сходи і підлога двох хорів у актовому залі, а витрати на влаштування центрального опалення (як уже йшлося, до проекту воно не увійшло) були передбачені приблизно і виявилися недостатніми.

З нового року гімназія на Петрівську не переїхала. 31.1.1904 р. датований лист міськуправи, в якому опікунській раді пропонувалося прийняти в експлуатацію нову споруду. Відносно ж «деяких незначних дефектів, помічених в улаштуванні пароводяного опалення приміщення та інших недоробок, які зовсім не заважають використанню приміщення для потреб гімназії, то такі будуть усунуті — деякі тепер же, а деякі з настанням канікулярного часу». Управа і будівельна комісія вважали, що й при недоробках новобудова у технічному й санітарному відношеннях мала кращі умови для навчального закладу, ніж старе приміщення.

Іншого висновку дійшла спеціальна комісія, яка за пропозицією міськуправи і голови педради гімназії 4 лютого провела перевірку стану будинку. На початку складеного акту відзначалися його переваги відносно достатньої кількості світла та повітря, відповід-

ності розміщення внутрішніх приміщень їх призначенню. Робився висновок, що «таке приміщення може слугувати предметом гордості і прикраси міста». Водночас вказувалося на «невеликі санітарні недоліки і недоробки, які легко могли бути і мусять бути усунені». Таких пунктів було дев'ять: 1) парадні двері до вестибулю не мали захисних від протягів тамбурів; 2) не було перегородок із дверима (які б також унеможливлювали протяг) між нижнім коридором і парадними сходами, які вели на II поверх; 3) відсутня перегородка між коридором біля їдальні та іншою його частиною; 4) сирість приміщення для обслуговуючого персоналу; 5) потреба огороження будинку, хоча б тимчасовим на перших порах, парканом і наведення санітарного порядку на подвір'ї, щоб його частина могла слугувати для прогулянок учениць; 6) необхідність приведення в порядок вулиці для проходу учителів і учнів до приміщення; 7) перевірити фахівцями ступінь сирості і вентиляції будинку відповідними приладами; 8) усунути недоліки (зокрема, огородити перилами всі сходи), які могли викликати нещасні випадки; 9) влаштувати помийну яму і встановити ящик для сміття згідно із загальними сан-правилами. Комісія, посилаючись на циркуляр міністерства освіти від 12.10.1886 р. за № 14976, дійшла висновку, що перехід у нове приміщення «можливий лише після усунення усіх вказаних недоробок і недоліків». 14 лютого опікунська рада гімназії вирішила відкласти перехід у нове приміщення до 20 березня. Це дозволяло не робити вимушеної перерви в навчальному процесі і давало час для визначення вологості у класних кімнатах та усунення будівельних недоліків.

За кілька днів на спільному засіданні будкомісія і управа підняли питання про розширення гімназійного двору до лінії Олексіївської вулиці (сьогодні — Гагаріна, в ті часи проходила і територією теперішнього стадіону), схвалили проект решітки на хорах, вирішили влаштувати навіс над виходом із машинного відділення і три тамбури біля парадних дверей, зробити доріжку до учнівського входу і скляні двері між їдальнею та коридором, встановити плиту в підвальному поверсі під квартирою начальниці, призначити торги на камінь для гімназійного паркану, скласти опис будинку. Через вологість штукатурки в залі не було можливості завершити ліпні роботи, виконувані майстернею Леонарда в Одесі. У зв'язку із планованим невдовзі переміщенням гімназійного колективу, управа перенесла їх закінчення на літній канікулярний час, щоб не заважати навчальному процесу.

15 березня міська управа направляє опікунській раді опис нового

будинку і просить прискорити завершення його прийому гімназією, повернувши до 20 числа цей документ із підписами осіб, які зафіксують завершення цього процесу. Через 10 днів елісаветградські «Ведомости» повідомили, що більша частина «обстановки для нового приміщення жіночої гімназії замовлена, а інша вже перевезена... Після свята Св. Великодня заняття будуть проводитися у новому будинку».

Офіційне відкриття нового приміщення відбулося в неділю 11 квітня 1904 р. Цій події «Ведомости Елисаветградскаго Городского Общественнаго Управления» присвятили лише рядок. Детальнішу інформацію отримуємо із фрагменту статті іншої газети, частина якої без назви й дати часопису нами виявлена в Держархіві Кіровоградської області (швидше за все це були «Елисаветградские новости» від 12.4.1904 р.):

«Вчера съ большой торжественностью состоялось освящение женской гимназии. Къ часу къ новому зданію стали съезжаться представители всех местныхъ учебныхъ заведеній, административныхъ и правительственныхъ учреждений, родители учащихся и много приглашённыхъ. До начала богослуженія присутствующіе съ любопытствомъ осматривали зданіе. Новая гимназія построена по разсчёту на 900 учениць. Местомъ не скупились: въ классахъ много свету и воздуху. Актный залъ довольно обширный. Лепныя работы сделаны съ большимъ вкусомъ и изяществомъ. Единственный дефектъ, который бросается въ глаза при осмотре зала — это хоры съ угловыми лестницами, ведущими къ нимъ. Лестницы приспособлены очень примитивно и крайне неудобно для пользования. Хоры производятъ впечатленіе архитектурнаго недоразуменія. Безъ нихъ можно было бы сказать, что залъ красивъ. Новая гимназія обошлась городу въ 240 тысячъ и строилась архитекторомъ Киш[кинымъ]...».

На враження журналіста від актового залу, можливо, вплинула незавершеність деяких робіт. Скажімо, креслення на влаштування решіток хорів управа доручила представити підрядчику слюсарних робіт Гомбергу лише наступного дня після урочистого відкриття нового будинку. Після його здачі в експлуатацію продовжувалося вирішення й інших проблем. 15 квітня міська дума згодилася із клопотанням опікунської ради гімназії про розширення з гігієнічною і господарською метою двору на 1066,16 кв. саж. Для цього потрібно було перенести бруківку гімназійного проїзду, замість існуючого напрямку, повз полкову гауптвахту, до пересічення його з продовженням Олексіївської та Кузнечної вулиць і далі приєднати до

бруківки Театрального провулку. Гімназія брала на себе витрати з перенесення бруківки і збільшення довжини огорожі.

Наступного дня дума розглянула звернення опікунської ради щодо влаштування огорожі з фасаду і частково із західної та східної сторін до самого приміщення з відкритою решіткою, в інших місцях — суцільної («глухої»). Але більшість гласних вважала, що остання навколо приміщення з досить красивою архітектурою спотворюватиме не лише саме приміщення, але й вулиці, на котрих воно збудоване. Влада, турбуючись про архітектурне оздоблення одного з найпомітніших місць Єлисаветграда, не могла допустити влаштування такого паркану, навіть якщо це було виправдано педагогічно-виховними мотивами. У рішенні дума, виходячи з того, що їй було невідоме обґрунтування прохання змінити тип проєктованого паркану, передбаченого кошторисом, підтвердила своє рішення від 19 січня про його повністю решітчасту форму із залізних штаб за зразком огорожі біля чоловічої гімназії.

14 травня опікунська рада шістьма голосами проти одного визнає за доцільне влаштувати з головного фасаду відкриту огорожу, з інших боків — закриту, оскільки лише за цієї його форми учениці, особливо старших класів, вільно могли користуватися подвір'ям і садом для ігор та гімнастичних вправ, не збираючи біля решітчастого паркану «праздного» натовпу нероб. У листі в думу рада пояснювала також, що на підставі розпоряджень освітянського міністерства гімназистки мали користуватися подвір'ям і садом не лише на перервах, а й під час необов'язкових уроків з 9 до 13½ години. Гімназія висловлювала готовність перевитрати кошторису взяти на себе. Але дума знову (15 голосами проти 7) не знайшла достатніх підстав огородити приміщення гімназії «глухою кам'яною стіною, що надало б йому досить небажаного похмурого вигляду». Паркан мав бути решітчастий на кам'яному високому цоколі з кам'яними стовпами навколо всього приміщення у межах кошторису за вибором будкомісії із залізних штаб або більш витончений із дроту, як це пропонував Харківський металозавод Шапара. Саме з останнім і було укладено угоду.

Наприкінці квітня з новим приміщенням ознайомилося керівництво регіону. Херсонський губернатор дійсний статський радник В. Левашов був присутнім на уроках в І-а класі з російської мови, І-б — закону Божого, ІІ-а — танців, ІІ-б — французької мови, ІІІ — німецької мови, слухав спів хору учениць і сольне виконання однієї з шестикласниць. Після детального огляду закладу він розписався у візитальній книзі. Через кілька днів гімназію відвідав

опікун Одеського навчального округу таємний радник Х. Сольський. Повернувшись до причорноморського міста, освітянський керівник у листі єлисаветградському голові, голові опікунської ради гімназії О. Пашутіну відзначив, що «споруда ця може бути віднесена до кращих приміщень подібного роду не лише в Росії, але і взагалі на континенті. На спорудження її були витрачені досить значні суми як міським управлінням, так і опікунською радою гімназії, котрі, крім цього, вклали немало праці на те, щоб означені суми були використані найбільш доцільно і правильно». Опікун висловив подяку Олександрові Миколайовичу, міській владі й опікунській раді.

Під час канікул відновлюються незавершені роботи. Міська управа пропонує: підрядчику Тартаковському негайно перефарбувати вікна й двері, неприйняті будкомісією через незадовільне виконання; харківському фабриканту Компанійцю — виправити дефекти в паркетній підлозі та плінтусах у класах і залі; підрядчику слюсарних робіт Гомбергу — встановити решітку на хори; одеській майстерні Леонарда — завершити ліпні роботи; завідувачу малярними роботами Фірсовського училища — пофарбувати зал; заводу Аркушевського (Лодзь) — усунути недоліки в системі опалення; міському архітектору — представити креслення тамбурів і парпетів. Будівельна комісія вирішила, що в огорожі гімназії має бути двоє воріт з фасаду і по одних — з обох боків повздовжнього (середнього) корпусу, а питання кількості і місця хвірток (по двоє з фасаду і від кавалерійського училища та троє — з боку казарм) узгодила з головою педради. У той же час опікунська рада відхилила прохання якогось Давидовича про спорудження по лінії майбутнього паркану кіоску для торгівлі навчальною літературою і канцтоварами.

Не всі з указаних робіт закінчилися в літній період. Деякі з них перейшли на осінь, завершення окремих розтяглося на роки. Але й за цієї ситуації введення в експлуатацію нового приміщення Єлисаветградської громадської жіночої гімназії стало помітною подією в житті губернії і навчального округу, що підкреслювалося їх керівництвом при відвіданні закладу. Було розв'язано гострі проблеми переповнення навчальних площ, почали використовуватися сучасні для початку ХХ ст. навчальні прилади. Споруда гармонійно вписалася в архітектурний комплекс із сусідніми будовами, стала однією із найкрасивіших у місті, сприяла розвитку Петрівської вулиці, центру Єлисаветграда. Вона стала наслідком піклування керівництва міста про освіту молодого покоління, виховання майбутніх учительок, дружин, матерів.

СТАРА ГІМНАЗІЯ У НОВИХ СТИНАХ (1904—1914 рр.)

Нове приміщення збільшувало потенціал навчального процесу, розширювало можливості виховної роботи в жіночій гімназії. Умови для педагогічного і учнівського колективів тут були помітно кращими, хоча й потрібно було усунути ряд недоробок, облаштувати територію. Велику частину цих та інших проблем вирішувала опікунська рада гімназії, до якої входили авторитетні люди Єлисаветграда. 8.7.1904 р. керівництво Одеського навчального округу затвердило у її складі на чергове триріччя обраних міською думою гласних О. Пашутіна, спадкових почесних громадян Г. Волохіна і М. Макеева, статського радника Г. Цицерошина, губернського секретаря М. Іванова, надвірного радника Й. Бересневича. Заступником голови ради був обраний М. Малаєв. Влітку 1905 р. земський гласний С. Соколов-Бородкін за станом здоров'я і сімейними обставинами, що вимагали тривалого виїзду за межі повіту, склав із

себе обов'язки члена опікунської ради гімназії за квотою земства. На його місце останнє обрало дворянина Є. Леонтовича. На підставі § 10 міністерського положення про жіночі гімназії і прогімназії до складу опікунської ради входили також голова педради П. Александровський і в. о. начальниці Г. Алексеева.

1.11.1905 р. помер багаторічний член, а потім і голова опікунської ради, міський голова Олександр Пашутін, який, не маючи власних дітей, багато зробив для розвитку освіти, в т. ч. жіночого навчального закладу. За часів його керівництва Єлисаветградом започаткували роботу водопровід, телефон, трамвай, вийшла перша книга з історії міста, забруковано ряд вулиць, з'явилися електроосвітлення, низка новобудов, у т. ч. й громадської гімназії. У спорудженні останньої Олександр Миколайович брав діяльну участь у якості керівника опікунської ради закладу та комісії з будівництва приміщення, головуючого на засіданнях управи та думи. О. Пашутін за всю історію Єлисаветграда-Кіровограда найдовше (27 років) керував органом міського самоврядування, починаючи з 29.4.1878 р. При цьому Олександр Миколайович після кожного чергового переконливого обрання на посаду відмовлявся від зарплати (кілька тисяч крб.), використовуючи її для нагальних міських потреб, не передбачених кошторисом. Його нагороджено орденами Св. Станіслава, Св. Володимира, Св. Анни, медалями, дорогоцінним перснем із вензелем Олександра III. 1904 р. став почесним громадянином Єлисаветграда. 1909 р. місцевий живописець Ф. Козачинський завершив його портрет, розпочатий ще за життя О. Пашутіна. Пам'ять міського голови увічнено в назві вулиці обласного центру, на якій 2004 р. відкрито меморіальну дошку. 25.6.2007 р. міськвиконком ухвалив рішення про відкриття йому пам'ятника.

Наприкінці 1906 р. дума обирає до опікунської ради гласних М. Іванова (міський голова), Г. Цицерошина, Й. Бересневича, М. Матвеева, Г. Фальца (надвірний радник), М. Макарова (купець), П. Фірсова (спадковий почесний громадянин), Ф. Шрейтеля (купець). Очолював раду Г. Волохін, який мав будинок на Двірцевій (з 1919 р. — Леніна) вулиці, понад дві тисячі десятин землі у Братолюбівці Олександрійського повіту (тепер — Долинського району), був батьком семи дітей 1891 — 1901 рр. народження, входив до батьківського комітету гімназії (ученицею була донька Олена), 1911–17 та 1919 р. працював міським головою. У характеристиці Григорія Йосиповича читаємо: «Моральні якості — бездоганні».

Протягом 1906 р. опікунська рада провела 13 засідань, вирішуючи проблеми господарства, матеріального становища гімназії та її працівників. Зокрема, було підвищено оклади двом викладачам із 750 до 900 крб., класним наглядчакм: одній — із 480 до 600 крб., трьом — із 360 до 480 крб. і восьми — з 240 до 360 крб., двом учителькам французької мови, учителю малювання — поурочну плату в молодших класах — до 10 крб.

1907 року, крім гласних міської думи і керівництва гімназії, до опікунської ради входили обрані повітовим земством дворяни І. Рогальов та І. Мар'янович. Про останнього відомо, що мав диплом Київського університету, у Києві співав у любительській опері. Був Єлисаветградським землевласником, з 1904 р. обирався членом земської управи. Тут він завідував відділом народної освіти, часто заміщав голову управи. Помер Іван Єлизарович на 56 році життя, похований на Петропавлівському цвинтарі. Можливо, саме цей рід мав на увазі емігрант Олександр Шульгин, коли згадував, що наприкінці XIX ст. «одного разу Шульгини найняли літом у місцевих дідичів Мар'яновичів» під Єлисаветградом житло.

У «Циркулярі по Одеському навчальному округу» за листопад 1909 р. містилося роз'яснення, що голова опікунської ради обирався з її членів, затверджених опікуном округу. Результати вибору доводилися до відома останнього. Вказаного місяця дума обрала 8 гласних до опікунської ради, серед яких з'являються й надвірний радник О. Коренко та колезький радник Р. Дериченко. Раду в той час очолював міський голова губ. секр. М. Іванов. За 1910 р. відзначимо рішення про зрівняння розмірів зарплати жіночої і чоловічої частин викладачів, які закінчили вищі навчальні заклади. 1912–13 рр. рада розглядала питання кошторису закладу, звільнення учениць від плати за навчання, виділення коштів на екскурсії гімназисток до Москви та Києва, відзначення 100-річчя Вітчизняної війни та 300-річчя двору Романових, влаштування ялинки та Різдвяні святки, заготівлі палива на зиму тощо.

1905 р. голову педагогічної ради жіночої гімназії, директора чоловічої гімназії П. Владичина переведено на роботу до Одеси. Його функції в обох закладах почав виконувати статський радник П. Александровський. 25.11.1905 р. міністерство освіти надало право присутності та вирішального голосу на засіданнях педрад середніх навчальних закладів міському голові (чи обраному думою гласному), повітовому предводителю дворянства (або його заступнику), голові

повітової управи (заступнику). Зокрема, дума запропонувала виконувати ці функції в. о. міського голови С. Рутковському. Напевне, у цьому нововведенні виявилось бажання влади посилити контроль за навчальними закладами імперії внаслідок революційних подій. Наступного року на 38-и засіданнях педради розглядалися питання передплати журналів, книг і навчальних посібників, прийомних, випускних і перевідних іспитів, удостоєння випускниць VIII класу звання домашніх наставниць і вчительок, видачі атестатів випускницям VII класу, необхідності відкриття у порядку експерименту елементарного класу на рік для практикування восьмикласниць, призначення класних і предметних комісій та ін. Серед питань порядку денного 1907 р. були обговорення програми рукоділля, організація двох літературно-вокально-музичних вечорів, відвідання гімназистками громадських вечорів танців, введення у V класі додаткових уроків російської мови, заходи боротьби з пропусками занять деякими ученицями, збереження елементарного класу на майбутнє. 8 квітня педрада вирішила встановити в тому році іспити у всіх класах із тих предметів, з яких конкретні учениці не мали «повної трійки». Також було ухвалено ввести екзамен із природної історії у 5 класі, де саме й закінчувалося вивчення цього предмета, з якого оцінка йшла в атестат.

3.12.1908 р. виповнилося 25 років загального педагогічного стажу директора чоловічої гімназії, голови педради жіночої гімназії Александровського, уродженця Херсонської губернії, випускника Новоросійського університету. Кореспондент місцевого «Голоса Юга» зустрівся з ним того дня. Але ювіляр з огляду на «своє службове становище ... утримався висловлюватися більш або менш ґрунтовно і обмежився лише відвертим зізнанням «по совісті», що весь час своєї діяльності він керувався виключно педагогічними міркуваннями, не рахуючись ніколи з жодними «сторонніми впливами». До цього газета додала, що ювілей відзначатися не буде з огляду на «існуючу заборону вищого освітянського начальства». Того року діяльність педради, яка провела 44 засідання, була насиченою. Зокрема, її члени розглядали питання щодо іспитів гімназисток і сторонніх осіб, необхідності викладання закону Божого римо-католицького віросповідання, відновлення позакласного нагляду за поведінкою дівчат, заходів проти занесення в заклад інфекційних хвороб, зокрема сипного тифу, пропозиції керівництва навчального округу, ухвалювали оцінки за чверті з «уваги, старанності і пове-

дінки» учениць. До повноважень педради відносилися і питання переведення учениць до наступного класу, видачі атестатів і нагород випускникам, які відзначилися «поведінкою, старанністю і успіхами» в навчанні. Начальниця гімназії, яка входила до ради за посадою, мала при прийнятті цих важливих рішень, як і інші її члени, один голос. Серед питань, які розглядалися на 40-а засіданнях 1912 р., виділимо доцільність існування паралельного відділення при VIII класі та розподіл чергувань працівників гімназії для позакласного нагляду за ученицями.

Того року керівник класичної гімназії і педради громадської гімназії П. Александровський отримав призначення до іншого регіону імперії. У неділю, 30 вересня, у домовій церкві чоловічого закладу з цієї нагоди відбулися молебень, вручення педагогу адреси від колег обох гімназій, урочистий обід у ресторані Коваленка. Наступного дня Петро Андрійович сфотографувався на колективний знімок з колегами та з кожним класом. У неділю, 7 жовтня, йому вручили адресу і «бювар з вигравійованим написом «Педагогу-ідеалісту». Було зачитано телеграму батьків та повітового предводителя дворянства міністру освіти з проханням не переводити Єлисаветградця на нове місце роботи. Більше сотні людей вшанували педагога у залі думи. Було зібрано 1200 крб. для заснування при чоловічій гімназії стипендії ім. П. А. Александровського. На вокзалі Петра Андрійовича проводжали представники земської і міської влади, суддівського і військового відомств, педколективів усіх навчальних закладів, учні та батьки. Керівниця приватної жіночої гімназії Єфимовська у «Голосе Юга» охарактеризувала колегу, як «замкнутого, позбавленого світськості ... скромного ідейного ... чистого, чесного працівника», котрий майже не мав у місті своїх особистих друзів і близьких знайомих, повністю віддаючись роботі». Ушанування, з яким його проводжали, вона назвала небаченим за весь час існування Єлисаветграда. Поруч газета вмістила подяку Александровського усім, хто приділив йому увагу в ці дні. У той час обійняв посаду директора земського реального училища статський радник Я. П. Кобець, який 25 вересня був призначений і головою педради жіночої гімназії.

Цінні статистичні та оглядові матеріали зустрічаємо у звіті опікуна Одеського навчального округу про діяльність середніх і нижчих навчальних закладів за 1914 р. За рік в окрузі відкрилося 5 жіночих гімназій (у т. ч. Новомиргородська), і їх загальна кіль-

кість зростає до 87-и. З 1873 р. вівся відлік історії Олександрійської, з 1874 р. — Бобринецької, з 1902 р. — Єлисаветградської приватної, заснованої Єфимовською, гімназій. Найстарішою з усіх жіночих гімназій Бесарабської, Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній була Єлисаветградська громадська, чий літопис рахували від 1860 р. Педряди гімназій округу розглядали питання про дозвіл і закриття учнівських квартир, заходи для підтримання і зміцнення здоров'я, проведення літературно-музичних вечорів та екскурсій, способи розвитку інтересу до читання зразкових творів літератури і доступних наукових праць, поліпшення поведінки і виховання релігійних та патріотичних почуттів. У звіті зустрічаємо й узагальнені дані про контроль головами педряд навчально-виховного процесу. З цією метою вони відвідували уроки, давали поради педагогам, намагалися об'єднувати зусилля викладацького і виховного персоналу, по можливості головували на вступних, перевідних та випускних іспитах, брали участь у засіданнях опікунських рад у якості їх членів.

Начальниці гімназій головну увагу зосереджували на виховній роботі, спостерігаючи за «поведінкою і благопристойністю» учениць. При цьому вони контролювали і їх успішність. Якщо голови педряд, маючи штатну посаду в інших закладах, до жіночих гімназій могли з'являтися не завжди, то начальниці мешкали тут у службових квартирах і, як свідчить звіт, «знаходячись безвідлучно в приміщенні гімназії ... мали повну можливість проникати в усі сторони шкільного життя і своєчасно приходити на допомогу туди, де вона більше всього була потрібною; у тих же випадках, коли погана поведінка учениць або їх слабка успішність не піддавалися впливу лише гімназії, ці начальниці запрошували до гімназії батьків або опікунів учениць для спільного впливу на учениць. Діяльність начальниць виражалася також у присутності на практичних заняттях учениць 8-го додаткового педагогічного класу і в обговоренні щоденників спостереження учениць цього класу над ученицями молодших класів». Начальниці були на всіх іспитах, брали участь у засіданнях педагогічних і опікунських рад.

За станом на 1905–06 рр. в.о. начальниці єлисаветградської гімназії була Ганна Іванівна Алексеева. У зв'язку з обранням на цю посаду опікунською радою Значко-Яворської батьківський комітет гімназії у листопаді 1909 р., назвавши її «особою, невідомою батькам», просив опікуна округу до обрання іншої кандидатури за-

лишити на роботі Алексєєву. Головними помічницями начальниці були наглядачки, котрі перебували в безпосередньому спілкуванні з ученицями. Постійно контролюючи загальний порядок у гімназії, вони, в той же час, звертали особливу увагу на закріплені за ними класи. Наглядачки надавали допомогу невстигаючим ученицям, щотижня усно або письмово повідомляли батьків про успішність і дисципліну їхніх доньок, за дорученням начальниць відвідували учениць за місцем проживання, контролювали відвідування уроків, при необхідності заміняли відсутніх викладачів.

У гімназіях діяли предметні і класні комісії. Перші розглядали представлені викладачами на початку навчального року програми з кожного предмета, розподіляли навчальний матеріал по чвертях, аналізували методи й прийоми викладання, визначали кількість і характер письмових робіт, порядок їх повторного написання, обговорювали питання користування навчальними посібниками, проблеми підвищення успішності учениць з даного предмета. Класні комісії збиралися після завершення чверті для обговорення успішності, старанності, уваги та поведінки учениць і заходів до поліпшення знань слабкіших із них. У комісіях восьмого класу розглядалися також результати навчання за рік і практичних пробних уроків, проведених ученицями педагогічного класу.

1904–05 навчальний рік був першим, повністю проведеним у новому приміщенні гімназії. Її стіни освоювали законовчителі протоієрей Парфенов і священник Стефанович, викладачі Руденко, Пепескул, Кир'яков, Лещенко, Іванов, Бортовський, Польський, Кончинський, Ростовський, Зубков, Коренко, Купетін, Пашенко, Анисимова, Пекарська, Мен, Гур'янова, Л. і М. Крижанівські, Брамсон, Біднова, Подрезан, Ніс, Ратушенко, Павлов та ін. Сторож гімназії Сергєєв отримував від управи 8 крб. в місяць. Детальніше наведемо дані про тих, хто тут сіяв розумне, добре, вічне століття тому. На кінець 1906 р. у гімназії викладали колезький асесор Д. Пепескул (російську мову, словесність і педагогіку), М. Кошиць (російську мову), статський радник М. Кир'яков (математику), губернський секретар М. Лещенко (математику і математичну географію), статський радник І. Іванов, колезький асесор Г. Бортовський (обидва — історію та географію), статський радник Я. Польський (фізику і природну історію), статський радник Й. Кончинський (німецьку мову), статський радник М. Ростовський (латинську мову), надвірний радник Т. Зубков, губернський секретар М. Єре-

меєв (малювання і чистописання), надвірний радник О. Коренко (чистописання), А. Купетін (співи), артист Імператорських театрів С. Пашенко (гімнастику і танці), санітарний лікар Єлисаветграда В. Фіалковський (працював лікарем гімназії і викладав гігієну). На посадах учительок працювали М. Анисимова (російська мова), Л. Пекарська (арифметика), О. Мен, О. Гур'янова та Л. Крижанівська (французька мова), О. Брамсон (німецька мова), Г. Біднова (рукоділля), М. Ратушенко (підготовчий клас), К. Ляцова (молодший підготовчий клас). До штату закладу входили класні наглядачки: домашні наставниці М. Булацель, С. Факлієр, М. Бржозовська і М. Крижанівська та домашні вчительки М. Бреєр, В. Слюсарєва, Г. Михайлова, Л. і П. Бересневич, Н. Коренко, Є. Черєпова. Протягом того року звільнилися з гімназії за власним бажанням викладач російської мови, словесності і педагогіки, статський радник А. Руденко і учителька російської мови Ігнатович, померла лікар Г. Подрезан. 1908 р. лікарем (цю посаду займали жінки і лише у виняткових випадках — чоловіки) і викладачем гігієни була прийнята Мірошніченко, читати російську мову в V класі запросили викладача чоловічої гімназії П. Бракала.

Єлисаветградський «Голось Юга» інформував громадськість про нагороди, підвищення у званнях педагогів гімназії за вислугу років. На рубежі 1907–08 рр. ордена Св. Станіслава другого ступеня був удостоєний учитель Зубков, колезькими секретарями затверджено учителів Бортовського і Пепескула. Через два роки надвірним радником став учитель Лещенко. З цієї ж газети за 1913 р. дізнаємося про задоволення думою клопотання колишньої класної наглядачки Маценко про підвищення отримуваної від міста пенсії зі 160 до 220 крб. на рік. Наприкінці року класна наглядачка Г. Михайлова була нагороджена срібною медаллю на олександрівській стрічці з написом «За старанність».

На 1.1.1910 р. у списку службовців гімназії значилися голова педради, в. о. начальниці, три законовчителі (один з яких викладав закон Божий римо-католицького віросповідання), 18 «викладачів і викладачок наук та мов», два викладачі чистописання і малювання, один — чистописання, учителька рукоділля, 11 класних наглядачок та 13 інших, у т. ч. лікар, учителі танців і співів та голова, 8 членів і діловод опікунської ради. Через два роки ця кількість зросла до 54-х. Із дев'яти виборних членів опікунської ради один представляв викладацький склад. 1912 р. православний закон Божий викладали

протоіерей, настоятель Покровської церкви о. Г. Сорокін і настоятель Марії-Магдалинівської церкви (по Знам'янському провулку) о. В. Галкін (за два роки до цього на його місці в гімназії працював священник Різдяно-Богородицької церкви при чоловічій гімназії о. В. Покровський). Викладали в гімназії М. Анисимова, О. Брамсон, О. Бютнер, Г. Беднова, О. Гур'янова, Г. Голишева, М. Єремєєв, Т. Зубков, М. Кир'яков (прізвище 60-літнього Михайла Ілліча, який мешкав у власному будинку по Архангельській вул., зустрічаємо у списках виборців 1920 р.), Л. Крижанівська (працювала також і в приватній чоловічій гімназії свого батька), І. Малиновський (мешкав у «Європейському готелі»), С. Маклецов, О. Мен, Л. Пекарська, Я. Польський, М. Ростовський, Г. Степанова, Є. Сиротинський, М. Тиняков, Г. Трутовська (була лікарем гімназії), М. Церковна. Викладачками педагогічного класу працювали Н. Балашова, К. Ляцова, М. Напольська, класними дамами — П. і Е. Бересневич, М. Брейер, М. Бржозовська (виконувала також функції секретаря педради), М. Крижанівська (сестра викладачки), В. Литвиненко, Г. Михайлова, Н. Саницька, З. Станкевич, М. Хандакова, Є. Черепова, секретарем гімназії — М. Кошиць.

У травні 1904 р. першими в новому приміщенні гімназії закінчили 8-й клас із званням домашніх наставниць: з математики — С. Баккал та О. Верецька, російської мови — О. Калузька та І. Ляцова; домашніх учительок: з російської мови — Н. Арваніті, М. Вінницька, М. Гааг, Є. Кондрацька, Л. і Р. Терлецькі, В. Федоровська, з математики — А. Валькіна, А. Гольдштейн, Г. Гольєт, К. Грановська, Р. Калашникова, Н. Кошиць, Є. Лемберг, Є. Шебаліна. Серед них було 13 православних, 4 іудейки, караїмка і лютеранка; 8 доньок міщан, 7 — чиновників, по одній — капітана, особового почесного громадянина, фельдшера, священника; 11 уродженок Єлисаветграда, по одній — Одеси, Бахмута, Новомосковська, Ставрополя, Києва, Вінниці, Знам'янки, Єлисаветградського повіту. Через місяць 7-й клас закінчили Балич, Бердичевська, Бонфельд, Бромберг, Бельська, Варжицька, Володарська, Вишневецька, Голинська, Дическулова, Каменецька, Крамаренко, Львівська, Любарська, Межеровська, Межировська, Нісс (нагороджена срібною медаллю), Орлик, Островська, Розенштейн, Рильська, Тартаковська, Теплицька, Туркенич, Хаймовська, Харитонова (срібна медаль), Чолак, Яновська, Барська, Белінська, Власова, Гольденберг, Є. і Л. Горфінкель, Грузинцева, Гурфінкель, Заславська, Здорик, Зельцер, Зерцалова (золота

медаль), Канцєрова, Кошель, Крусер, Межибовська, Мерцалова, Нєв'ярович, Овсяникова, Сейдер, Фінкель, Чернявська, Штромберг (срібна медаль), Ейльберт, Ерделєвська. 37 із них сповідували іудаїзм, 17 — православ'я, по одній — лютеранство і католицизм. Наступного року сьомий клас закінчили 53 гімназистки (у т. ч. дві із золотою і дві із срібною медалями). Про одну з них, К. О. Рачковську (Назимову), відомо, що 1907–10 рр. працювала в Пашутінському, а потім в Пушкінському училищах. 1905 р. закінчили восьмий клас 19 учениць, із яких удостоєні звання домашніх наставниць: із російської мови і математики — дві, російської мови і географії — дві, математики і географії — одна; домашніх учительок: з математики — вісім, російської мови — дві, географії — три, математики і географії — одна. Влітку до міськуправи надійшло близько 100 заяв від бажаючих отримати посади учительок народних училищ. Серед них було багато молодих дівчат, які закінчили місцеву гімназію. 1906 р. золоті медалі за 7 класів отримали М. Бомзе та М. Ляцова, срібні — Г. Бєк та Г. Коссюра. Серед випускниць були К. Заславська, М. Лангемак, К. Тобєлевич, Е. Шполянська, А. Виноградова, Є. Емануель, Є. Нікітіна та ін. Із семи екстернів витримали іспит і отримали атестат лише чотири, в т. ч. Р. Радомисльська. Наступного року VII клас закінчили 54 учениці, в т. ч. М. Корєнко, А. Коссюра, П. Черєватєнко, Р. Орлик, А. Мар'янович, І. Джіотті, О. Алексєєва, В. Горбєнко, К. Акимєнко, М. Караманєнко, О. Кошиць, М. Вацєнко, О. Волохіна, Є. Любєвич, VIII — 23: Г. Коссюра, М. Іванчєнко, М. Федоровська, К. Тобєлевич та ін. Не виключаємо зв'язку останньої, як і раніше згадуваної О. К. Тобєлевич із відомим родом крифеїв українського театру Тобілевичів.

Високий рівень вимог до учениць обумовлював значний, як на нинішній час, «відсів» із гімназії. Так, 1904–05 навчальний рік успішно завершили лише 90,4 % із них. Інших відрахували (одну — з підготовчого класу, 11 — з першого, 6 — з другого, 13 — з третього, 15 — з четвертого, 4 — з п'ятого, 10 — з шостого, 5 — з сьомого класів). Поліпшити якість підготовки дітей обох статей до вступу в середні навчальні заклади бралася елементарна школа на Двірцевій вулиці в будинку Прянишникової. 1906 р. при громадській гімназії відкривалося молодше відділення підготовчого класу для дівчаток 7–8 років із оплатою 45 крб. за навчальний рік.

На кінець 1905 р. в гімназії навчалися 673 учениці, з яких 149 вступили 1 вересня того року до всіх класів, крім третього. За вірос-

повіданням 354 учениці були православними, 277 — іудейками, 23 — римо-католичками, 11 — лютеранками, 8 — караїмками. У гімназії навчалися 9 доньок іноземців. Фундаментальна бібліотека гімназії на 1.1.1906 р. мала 4050 томів (1835 назв), учнівська бібліотека — 3506 (1816). У фізичному кабінеті нараховувалося 777 основних предметів та 1521 інший навчальний посібник (географічні та історичні карти, глобуси, моделі), у кабінеті природничих наук — 458 предметів (57 назв). За наступний рік фундаментальна бібліотека поповнилася 71 томом (24 назви), учнівська — 307 (217). Фізичний і природничий кабінети нових надходжень не мали. 1906 р. переведено до наступних класів або видано документи про закінчення гімназії 89,4 % дівчат. Лише восьмикласниці досягли 100 % успішності. Найгіршою ж вона була у IV класі — 84,4 %, у зв'язку з чим 14 учениць не були переведені до V класу. VII випускний клас не змогли закінчити три гімназистки. 1906–1907 н. р. відкрито клас елементарного навчання (молодший підготовчий клас), «обладнаний і обставлений згідно новітнім вимогам школи», для практичного засвоєння методів викладання восьмикласницями. Продовжували діяти підготовчий, сім паралельних і восьмий додатковий класи. Число учениць зросло до 702-х. Найбільше з них навчалось у I–II та IV класах — по 101, найменше у VIII — 24. Найбільшу кількість склали доньки міщан і цеховиків — 376, далі йшли діти особових дворян і чиновників — 119, почесних громадян і купців — 92, селян — 57, духовних осіб — 27, спадкових дворян — 25, іноземців — 5, інших — 1.

На певному етапі пошуку шляхів реформування середньої освіти і, напевно, з огляду на революційну ситуацію було відмінено перевідні іспити, дозволено створювати батьківські комітети тощо. У постреволюційний же час вживаються заходи до посилення контролю за навчальним процесом. Навесні 1907 р. міністерство вводить перевідні іспити в середніх навчальних закладах, вимагає дотримання норм наповнюваності класів. Це призвело до зменшення у 1907–08 н. р. кількості учениць гімназії на 45, і на 1 січня їх навчалось 657. Через рік це число склало 668. Склад учениць гімназії засвідчує, що вона дійсно працювала для дівчат усіх станів (38 доньок спадкових дворян, 83 — особових дворян і чиновників, 29 — осіб духовного звання, 85 — почесних громадян і купців, 360 — міщан і цеховиків, 65 — селян, 2 — інших) і віросповідань (342 — православних, 17 — римо-католичок, 11 — інших християнських

конфесій, 291 — іудейка, 7 — інших нехристиянських релігій). Батьки шести гімназисток мали іноземне громадянство.

Взимку — навесні 1908 р. по 10–11 восьмикласниць жіночої і семикласників чоловічої гімназій взяли участь в експериментально-психологічних дослідженнях, проведених серед учнів I–V класів обох закладів. Для цього серед останніх відібрали по троє «кращих, середніх і гірших» з кожного класу і ще по кілька учасників запропонували класні наставниці (загалом — 120 осіб). Робота проводилася з 16 до 18-ї години у приміщенні чоловічої гімназії на базі шкільної колекції психометричних приладів, отриманої з Петербурзької лабораторії експериментальної педагогічної психології. У ході експерименту оцінювалися зір, слух, пам'ять, асоціативне сприйняття, працездатність, воля тощо. На запитання: «Хто з відомих вам людей особисто або за книгами більше всього подобається?» більшість учениць I–II класів назвали присутню «класну даму за доброту, хороший характер», III класу — рідних. Головною позитивною якістю людей було вказано доброту. Гімназистка Ковтуновська допомагала опрацьовувати «дівочу» частину отриманого матеріалу керівнику дослідження, викладачеві чоловічої гімназії Феоктистову, який оприлюднив підсумки у санкт-петербурзькому журналі «Русская школа». Наведемо кілька думок педагога: «Самозабезпечене існування і повна самостійність — ось ідеал більшості; дівчинка не бачить перед собою широких можливостей у майбутньому: тяжка, безрадісна праця за шматок хліба, де вдається, а не де захочеш, або — шлюб ... почуття вищого порядку, освітлені інтелектом, альтруїстичні, відрізняють талановитіші, внутрішньо-активні натури... Учні і учениці, у котрих ми помітили ознаки виродження — анатомічні, як дисиметрія в обличчі, непропорційна віддаленість очей, злегка нахилене положення одного ока та ін., і фізіологічні, як хронічні головні болі — усі виявлялися якщо не кращими, то хорошими за оцінками. Мала кількість даних не дозволяє, звичайно, зробити висновки». В тому ж числі журналу вийшла і стаття педагога С. Русової.

Того року, як і в попередні, восьмикласниці під керівництвом учителя Я. Польського і в супроводі «класної дами» ознайомилися з технікою виробництва у друкарні М. Гольденберга, де їм давали пояснення заввідділами. 1908 р. успішно закінчили гімназію всі 24 восьмикласниці, 2 з яких отримали звання домашніх наставниць (1 — з російської мови і математики і 1 — з математики і географії) і 22 — домашньої вчительки. Випускниці різних років через пресу

пропонували педагогічні послуги. Ось одне з таких оголошень за грудень 1908 р. в «Голосе Юга»: «Випускниця місцевої громадської гімназії, досвідчена вчителька, яка знає нові мови, виправляє мало-успішність і готує на свідоцтва».

«По числу письмених Росія стоїть на одним з останніх місць поміж іншими краями. А між ріжними краями Росії Україна також належить до гірших, найменше освічених. Причин тому є кілька... А головно через те..., що вчать дітей не українською мовою, котрою вони дома говорять і котру одну тільки добре розуміють», — писав проф. М. Грушевський про тодішню школу. Українській мові не було місця і в навчально-виховному процесі середніх закладів. У той же час у циркулярі навчального округу за червень 1909 р. повідомлялося, що міністерство освіти не заперечувало проти проведення в жіночих гімназіях іспитів із нових мов (французької або німецької) в екзаменаційний період, за будь-який клас для своїх учениць і дівчат, які вивчали їх вдома. Згідно з рішенням опікуна округу від 3.10.1909 р. в Єлисаветградській гімназії відкрився VIII паралельний клас. Тієї осені для восьмикласниць було введено практичні заняття з фізики за авторською програмою Я. Польського.

12.11.1909 р. зі станом справ у гімназії ознайомився повітовий інспектор навчального округу, дійсний статський радник Камінський, який провів тут, практично, весь день, прибувши ще до ранкової молитви. Він був присутнім на уроках фізики (VI клас), математики (VII–VIII), французької і російської мов (1-і класи), цікавився переліком книг у бібліотеці, відвідав інші приміщення закладу. 9 квітня будинок гімназії оглянув опікун округу, дійсний статський радник Щербаков. Наступного дня він відвідав уроки малювання і фізики в VI та пробний урок російської мови у VIII класах, отримавши добре враження про знання учениць.

Відкриття паралельного педагогічного класу збільшило чисельність восьмикласниць до 48-и, із яких успішно закінчили навчання 46. Випуск VII класу склав 89 %. З гімназії за 1910 р. вибуло 65 учениць, у т. ч. 6 перевелися до інших гімназій, 5 — через несплату за навчання, 23 — за неявку на заняття після канікул, 23 — на прохання батьків, 3 — через неуспішність, 5 — померло. Гімназистки пропустили 39 355 уроків, у т. ч. через хворобу — 38 648, з інших поважних причин — 672, з неповажних причин — 35. Із 662 учениць 559 мали відмінну оцінку з поведінки, 3 — добру. Найбільша кількість гімназисток, які не витримали іспитів і не перейшли до

наступного класу, була у III (16), V (15), IV (13) та I (11) класах. Загальна успішність склала 86 %.

На початку 1911 р. у гімназії нараховувалося 430 навчальних посібників, предметів з історії і географії, 571 — з малювання і чи-стописання, 1461 — ін. посібн. (лексикони, стереоскопи, моделі з рукоділля та ін.). У фізичному кабінеті знаходилося 837 предметів (661 найменування), у кабінеті природничих наук — 458, у т. ч. по зоології, ботаніці, мінералів. Фундаментальна бібліотека мала 4 496 томів (1 979 назв), у т. ч. придбаних за останній рік 69 (51).

Питання використання літератури у навчальних закладах розглядалися на найвищому галузевому, а інколи й владному, рівнях. Так, міністерство освіти визнало «непридатним для класного використання» в середніх навчальних закладах друге видання «Короткого підручника історії середніх віків» (М., 1912) проф. Р. Віннера, про що опікун округу повідомив керівників підвідомчих закладів. Через рік з канцелярії губернатора інформували про вихід книги з історії держави генерал-майора Нечволодова «Сказаніє о Русской земле», із змістом котрої ознайомився Микола II і визнав за доцільне її поширення, в т. ч. у навчальних закладах. Останнього мирного літа директор народних училищ Херсонської губернії направив повітовим інспекторам училищ до виконання листа про використання в середній і початковій школах лише підручників і посібників, дозволених міністерством освіти (і в необхідних випадках — духовним відомством). Викладання за іншими виданнями мало приводити до дисциплінарної відповідальності педагога або керівництва закладу аж до звільнення з посади. Книги мали обов'язково містити інформацію про їх призначення («керівництво», «посібник» чи «книга для бібліотеки») і дозвіл для використання. Видання, які не відповідали цим та деяким іншим вимогам, потрібно було терміново вилучити.

Наприкінці 1911–12 н. р. міністерство освіти роз'яснило, що дівчата, які закінчили 7 класів жіночої гімназії згідно з положенням від 24.5.1870 р., могли прийматися до VIII класу відповідно до положення від 26.5.1869 р. і після його успішного закінчення мали отримати кваліфікацію домашньої наставниці з усіх предметів, з яких за сім і восьмий класи мали оцінки не нижче «4».

Контингент класів на новий навчальний рік формувався не лише за рахунок дівчат, які успішно витримали перевідні іспити за попередній клас громадської гімназії. Так, 1912 р. до всіх

класів закладу було зараховано нових учениць: I кл. — 34, II — 7, III — 8, IV — 6, V і VII — по 2, VI — 4, VIII — 37. Серед них 20 подали свідчення інших гімназій і були зараховані без іспитів. Того ж року із 47 восьмикласниць навчання закінчили 46. Звання домашньої учительки отримали 33 випускниці, домашньої наставниці: 2 — з арифметики та історії, 2 — з історії, 1 — з російської мови, 6 — з російської мови і арифметики, 1 — з російської мови та історії, 1 — з математики. Із них 13 вирішили вступити до вищих навчальних закладів, 12 — йти на педслужбу, 5 — «перейти до практичної діяльності», інші не повідомили гімназії свої плани. Тієї осені було ліквідовано паралельний VIII клас. Восьмикласницям викладали теорію і методику співів. Усього 1912 р. співи вивчали 343 учениці, гімнастику (I–VII кл.) — 452. На останній займалися рухливими іграми, вільними вправами з приладами. На гімнастику опікунська рада восени 1910 р. виділила 1100 крб. Танці викладалися у старшому підготовчому у I–VI, малювання — у I–VII класах.

З нагоди 10-річчя приватної гімназії Єфимовської її власниця в «Голосе Юга» віднесла до відрадних фактів і симптомів духовного росту та розвитку зростаючу потребу в жіночій освіті. Оскільки громадська гімназія залишалася, за її оцінкою, переповненою, то дівчата навчалися і в двох приватних гімназіях та двох комерційних училищах. У громадській гімназії 1913 р. навчалося 456 доньок купців і міщан, 116 — дворян і чиновників, 74 — селян, 20 — духовенства.

1914 р. в Одеському навчальному окрузі у 89 жіночих гімназіях і прогімназіях навчалися 30824 дівчини. Єлисаветградська громадська гімназія за кількістю учениць (646) в окрузі поступалася лише маріупольській (705). У 7–8 класах усіх гімназій регіону вивчалася педагогіка. В якості обов'язкового предмета викладалося рукоділля. Звільнялися від нього лише через поганий зір чи інші фізичні вади, через які заняття могли зашкодити здоров'ю або були взагалі неможливими. Виконувалися шиття, штопання, розмітка білизни, креслення викрійок, кроєння білизни й одягу, виготовлення речей, необхідних у домашньому побуті. Того року із 72-х єлисаветградських семикласниць випускні іспити витримали 68. Восьмий клас закінчили 30 гімназисток. 9 із них повідомили про бажання продовжити навчання (5 — з історико-філологічного профілю, 3 — фізико-математичного, 1 — педагогічного), 4 — зайнятися практичною діяльністю.

Початок діяльності гімназії в новому приміщенні припав на час радикалізації суспільних настроїв, період першої російської революції. 1904 р. призначається новий міністр народної освіти генерал-лейтенант В. Глазов, який невдовзі прийняв опікуна Одеського округу. Наступного року про останнього читаємо в «Елисаветградських новостях»: «У добрий час! Після опікуна Одеського навчального округу п. Сольського, який подав у відставку, залишають службу, за словами «Южной России», багато директорів, начальниць середніх навчальних закладів — однодумців опікуна. Тепер цим панам у справі освіти підростаючого покоління не може бути місця: вони мусять звільнити це тим, котрі так енергійно переслідувались опікуном і виганялись із цих навчальних закладів «за вільні» думки». 26 серпня перед початком занять у гімназії законовчитель о. Стефанович, відслуживши молебен, у промові закликав дівчат добросовісно ставитися до своїх обов'язків. Восени опікун округу спеціальним циркуляром доручив начальникам чоловічих і жіночих навчальних закладів вжити заходів з недопущення старшокласниками пропусків уроків, запізнень на заняття і передчасного їх залишення. Списки порушників щочверті мали подаватися керівництву округу. За цим вбачаємо прагнення по можливості мінімізувати участь молоді в політичних акціях. Але в елисаветградських реальному та шестикласному міському училищах, жіночій і чоловічій гімназіях заняття припинилися взагалі. 21 жовтня неофіційна нарада їхніх опікунських і педагогічних рад під головуванням С. Варун-Секрета (випускник кавалерійського училища, у різний час — голова земської управи, предводитель повітового дворянства, заст. голови Держдуми Росії і міністра внутрішніх справ України, повітовий комісар Тимчасового уряду) висловилися за скликання в кожному закладі спільних зібрань батьків і учнів для обговорення поточних проблем, для чого вирішено було телеграфно запитати дозволу на це вищестоящого керівництва. Того ж дня священник Костянтин Стефанович під час богослужіння в соборі закликав присутніх молитися за дарування місту миру і спокою. 1905 року в Москві вийшла його книга, яку автор з дарчим написом 28 квітня надіслав із Єлисаветграда до Ясної Поляни Л. Толстому. Друг Лева Миколайовича Д. Марковицький уже 4 травня зафіксував у своєму щоденнику: «Л. Н. рассказал про книгу священника К. С. Стефановича «Наболевшее сердце», которую получил с письмом от него. — Очень хорошая, — сказал об этой книге Л. Н. — что я прочёл, было хорошо. Не критикует.

Священник, который горюет о том, что должен проповедовать суеверие и исполнять обряды и тоскует, что не может проповедовать христианское простое учение. В авторе не чувствуется священник». Колишній законовчитель елисаветградських класичної та громадської гімназій, чие видання отримало високу оцінку видатного російського письменника, пішов з життя 1911 р. в Санкт-Петербурзі, куди поїхав з метою постриження в монахи.

Збори старшокласників чоловічої гімназії восени 1905 р. виробили умови відновлення перерваних занять: загальне безкоштовне навчання у середніх і вищих навчальних закладах без огляду на стать, національність і віросповідання, загальну обов'язкову початкову школу, викладання національною мовою «даної місцевості», свободу учнівських зборів і самоосвітніх гуртків із власною програмою, контроль громадськості через своїх представників над школою, заборона переслідування учнів за їхні погляди і переконання батьків, відміну примусового відвідування церкви і молитов, жоден з гімназистів — учасників революційного руху не повинен бути покараним. У жіночій гімназії заняття вирішили відновити 10 листопада після молебню.

Радикалізація настроїв у двох середніх навчальних закладах спостерігається взимку 1906–07 рр. У вікно приміщення, де на об'єднаному засіданні правління, педради і батьківського комітету реального училища розглядалося «порушення мирного ходу шкільного життя...», влетів камінь. За рішенням педради жіночої гімназії начальниця Алексеева розсилає усім батькам дівчат повідомлення, що на підставі розпорядження міністерства освіти учні не мають допускатися на партійні збори. Преса скупко повідомляє про відвідини місцевих середніх закладів опікуном навчального округу графом Мусіним-Пушкіним. Про наслідки цього довідуємося із телеграми групи батьків представнику Херсонщини у Держдумі Росії О. Пергаменту: «Шкільне життя середніх навчальних закладів м. Єлисаветграда з великими зусиллями, після заворушень 1905 р. приведені спільними зусиллями до норми, несподівано порушені особистим наказом 18 лютого опікуна навчального округу, яким звільнено трьох учнів старших класів реального училища. Причина звільнення батькам не оголошена, даних про звільнення їх немає ні в розпорядженні педагогічної ради, ні в батьківського комітету, ні у правління училища. Необґрунтовані розпорядження опікуна за півгодини до його від'їзду викликало обурення громадськості

і заворушення серед учнів. Заняття у старших класах реального училища були призупинені, порушені були також заняття у старших класах жіночої гімназії. Не зважаючи на ухвали батьківських комітетів не застосовувати репресій, педагогічні ради вирішили в реальному училищі виключити 5 учнів назавжди, 75 учнів — тимчасово, в жіночій гімназії — 8 учениць, що викликало ще більше незадоволення і хвилювання».

Залишилися незадоволеними батьки вивченням ситуації в цих навчальних закладах директором одного з одеських реальних училищ, відрядженого до Єлисаветграда. Автори телеграми просили депутата підняти клопотання перед міністерством освіти про відміну рішення опікуна з метою «дотримання елементарної справедливості і заспокоєння схвилюваного населення міста». Прийнявши з цього питання О. Пергамент, міністр фон Кауфман повідомив про децентралізацію повноважень в освітянській галузі. Саме опікуни зобов'язані були суворо оцінювати «ексцеси в шкільному житті». Втім, міністр пообіцяв здійснити запит з цього приводу місцевому керівництву. Депутат від Херсонщини був на прийомі і в Столипіна, інформувавши його про заворушення і страйки (в т. ч. у вказаних навчальних закладах) в Єлисаветграді. Керівник уряду імперії відправив до міста херсонського губернатора М. Малаєва.

Ситуація, що склалася, викликала конфлікт у батьківському комітеті жіночої гімназії, головою якого у січні було обрано Єфимова, заступником голови — Тітова. Вже на початку березня першого на засіданні комітету усунули від виконання обов'язків за невжиття заходів до відновлення у гімназії звільнених учениць, блокування засідань комітету з цього питання в приміщенні гімназії. Батьки просили керівництво закладу відмінити рішення про відрахування дев'яти гімназисток та скликати збори для обрання іншого голови комітету. 20 березня «Голось Юга» повідомив, що це рішення начальниця гімназії одразу ж повернула комітету без відповіді. Газета назвала це «диким, ненависним» ставленням до цього виборного органу і загалом до «громадського втручання у виховання дітей». Засідання деякий час комітет вимушений був проводити у приміщенні громадського зібрання. Додамо, що у лютому батьківський комітет (за винятком голови) висловився за відновлення участі в його роботі п'яти членів, у т. ч. Окуневої, Дубровицького та Орлика, виведених з нього згідно з розпорядженням колишнього генерал-губернатора ще в часи військового стану.

Серед заходів попередження подібного у майбутньому було активне залучення молоді до загальнодержавних ідеологічно-патріотичних акцій імперії. 1909 року в жіночій гімназії відзначили 200-річчя Полтавської битви. До затвердженої педрадою програми святкування увійшло кілька літературних номерів. Восени того року викладачі зібрали і відправили до м. Орлова 24 крб. на пам'ятник Тургенєву. У гімназії отримали підписні листи для пожертв на спорудження пам'ятників Суворову і Скобелєву. 5 жовтня 1912 р. колективи жіночої, чоловічої і приватних гімназій Гослен та Єфимовської взяли участь в урочистому святкуванні 100-річчя Вітчизняної війни у приміщенні громадського зібрання. Наступного дня в кожному з цих закладів читалися вірші відповідної тематики. 20–22.2.1913 р. викладачі й учні навчальних закладів міста взяли участь у відзначенні 300-річчя дому Романових. Вони були присутніми в соборі на панахиді за покійних Романових, у нещодавно відкритій храмовій церкві святих В. Великого, Г. Богослова та І. Златоуста в реальному училищі на всенощній, літургії і молебні. У залі громадської гімназії відбувся «урочистий ювілейний акт». У зимовому театрі учні середніх навчальних закладів під керівництвом директора реального училища, голови педради жіночої гімназії Я. Кобця представили окремі сцени опери «Життя за Царя». Наступного року у всіх закладах округу були влаштовані читання з нагоди 100-річчя вступу російських військ до Парижа.

У постреволуційний час важливе значення відводилося контролю за лояльністю педагогів до влади, устрою держави. У червні 1910 р. опікун Одеського округу розіслав циркуляр, яким доручив керівникам середніх навчальних закладів встановити особливий нагляд за діяльністю викладачів, «благодійність котрих видається місцевій поліцейській адміністрації сумнівною, щоб ці викладачі не могли здійснювати шкідливий вплив на учнівську молодь».

Зробити тіснішими взаємини навчального закладу і родин у виховному процесі мав батьківський комітет. 18–19.9.1906 р. до його складу були обрані від підготовчого класу священник В. Галкін та М. Кошиць; від 1-х класів — Є. Кошиць, Є. Єфимов, М. Плетцер та Ф. Кратов; від 2-х класів — І. Дубровинський, С. Державець (купець, мав склади і представництва у Лодзі, Костромі, Москві), П. Готовцев та Г. Венямінов; від 3-х класів — А. Якубовський, Орлик і Грабовський. Не набрали необхідної кількості голосів від останнього класу прот. Колосов, М. Іванов та Кир'якова, у зв'язку

з чим до протоколу записали їх думку, що вибори були незаконними, оскільки група батьків між отриманням і викиданням бюлетенів виходила з кімнати для наради. Втім ці мотиви не були взяті до уваги. Додамо, що вступ доньки до підготовчого класу спонукав класного наглядча М. Кошиця, який викладав російську мову в чоловічій гімназії, перевестися до жіночої гімназії. Було обрано членів батьківського комітету й від інших класів, зокрема А. Журавську, М. Турчанову, Є. Бродську, А. Рапалло (IV кл.), Д. Емануеля (V кл.), Г. Волохіна (VII кл.) та ін. Але ще й у жовтні комітет залишався без голови, оскільки на його засіданнях не було кворуму. Можливо, А. Рапалло була мамою майбутнього скульптора, власника італійських художніх ательє О. Рапалло, в котрого була закохана донька О. Тарковського Неоніла.

У неділю, 1.11.1909 р. до батьківського комітету були обрані від 1-х класів Кучерський, Емануель, Турецька, Котляр і Липецький; від 2-х кл.: Вінницький, Карлик, Куліш, Павловський, Соколовський, Добровольський; від 3-х кл.: Ковалевський, Назарова, Палеолог, Броун, Дайчман і Полонський; від 4 х кл.: Броун, Лур'є, Якубовський, Дубровинський, Кримський і Кулаковський; від 5-х кл.: Коросташевський, Линецький, Ніжний, Ойф і Чигиринська; від 6-х кл.: Ніколаєв, Орлик, Розумовський, Журавська і Гальперін; від 8-х кл.: Косой, Емануель, Попандопуло і Подольський. Членів суду В. Васильєва (наступного року він став заступником, а Г. Волохін — головою комітету) та В. Нікітіча (так написано це прізвище в газеті, гадаємо, що мова йде про Нікітіна) обрано головою та заступником голови батьківського комітету. Згадані брати С. і Д. Емануелі були нащадками сербського роду. Їх дід Георгій у XVIII ст. перебрався до Російської імперії, брав участь у битві при Бородіно 1812 р., командував авангардом наступаючих на Париж 1814 р. військ, керував першою вдалою експедицією на Ельбрус, удостоєний нагород Австро-Угорщини, Росії, Пруссії, Швеції, звань генерала від кавалерії і почесного члена академії наук; похований у Єлисаветграді. У гімназії навчалися його правнучки. Одна з них, Катерина закінчила VIII клас у 1910 р., з 1913 р. викладала математику в Пушкінському училищі, у 1915 р. подасть заяву на відпустку за власний рахунок до закінчення війни у зв'язку зі службою у відділі харчових пунктів Південно-Західного фронту Всеросійського земсоюзу. У музейній кімнаті Кіровоградської школи № 7 зберігаються спогади Т. Приліпченко, чия мама Є. Проніна вчителювала в Пушкінському

училищі. У них йдеться, що К. Емануель вийшла заміж за білогвардійця. Після його еміграції до Франції і встановлення радянської влади молодій мамі скрізь відмовляли в працевлаштуванні. Вона мусила таємно давати приватні уроки з математики, шила, прала, виготовляла іграшки. Катерина Дмитрівна виїхала до Москви, де померла у злиднях. Її двоюрідну сестру-гімназистку звали, швидше за все, Інною, яка була донькою Сергія Олександровича, сина генерала, поміщика, голови батьківського комітету реального училища, розстріляного 1937 р. за листування з синами, котрі емігрували на Балкани, один з яких згодом перебрався до США.

Актовий зал гімназії давав можливість влаштувати виступи талановитих співаків. 4 червня 1906 р. тут дала сольний концерт Д. Захарова (за участі вихованки гімназії В. Келлер), у виконанні якої прозвучали «Как дорожу я прекрасным мгновеньем» Аренського, «Ах ты песня» Ринчицького, арія Арміди Генделя, «Серенада» Гуно та інші твори. «Новая волна» після виступу писала: «Вона володіє голосом меццо-сопрано, котрий має тенденцію до переходу в драматичне контральто. Тембр м'який, гнучкий і оксамитовий... Міміка і різноманітні відтінки голосу ... невловимі. Юній артистці можна пророкувати популярність». Дарина була добре відомою педагогам і ученицям гімназії, адже лише за рік до цього її закінчила, отримавши тут теоретичні знання і практичні навички співу під керівництвом викладача А. Купетіна. Народилася дівчина 1887 р. у селянській родині, хрещена у Володимирській церкві Єлисаветграда. Дарина Федорівна навчалася у Петербурзькій консерваторії, 1910 р.»прийнята на сцену Імператорських театрів», була солісткою Маріїнського (С.-Петербург), Київського та Харківського оперних театрів, їй аплодували на сценах Одеси, Ташкента, Баку, Парижа, Белграда. Наша землячка виступала і на концертній естраді, займалася режисурою, викладала в м. Горькому.

1907 р. інгульчани аплодували лірико-драматичному баритону колишнього соліста Тифліського та Маріїнського оперних театрів, уродженцю міста Яковлєву, який приїхав у складі оперної трупи. «Завтрашній день є днем великого торжества нашої сцени, — писав «Голось Юга». — ...Виступає на наших театральних підмостках заслужений артист Імператорських театрів Л. Г. Яковлев. Ім'я цього артиста протягом двадцяти років з великою честю займає найпомітніше місце... Останнім часом у якості першого баритона на Імператорській сцені він у вільний час досить часто гастролював

і в Єлисаветграді...» 8 квітня палко зустрінутий шанувальниками співак виконав кілька романсів на вокально-літературному вечорі в громадській гімназії, сприявши успіху благодійного заходу. 500 крб. чистого збору від пожертв було відраховано на користь бідних учениць. Інші номери програми виконували гімназистки. Кореспондент повідомив про курйозний випадок: погасло світло «і публіці довелося тривалий час залишатися у темряві, допоки з'явився електротехнік ... і дошукався причини». Того року відбувся вечір на користь бідних гімназистів. В оригінальному журналістському репортажі про нього читаємо: «Бал гімназистів... Частина 1-а. Як хорошо там було! Музика грає. Штандарт стрибає. Пістон трубить, студенти, драгуни, гімназисти, юнкери, гімназистки. Пари ніжно притискуються, підстрибують і мчать залом... 12 годин ночі. Нехай живе мазурка!» Саме остання, на думку автора, примирила тут представників різних партій, політичних поглядів, національностей. 14.10.1906 р. благодійний вечір на користь бідних учениць громадської гімназії влаштував викладач гімнастики і танців, артист імператорських Санкт-Петербурзьких театрів Сергій Пашенко в залі громадського зібрання. Захід приніс 541 крб. чистого прибутку.

До вечорів у гімназії готувалися ретельно і завчасно. Місцеві газети регулярно друкували не лише звіти про їхнє проведення, а й інформували про підготовку до них. Зокрема, 25 січня 1908 р. «Голось Юга» повідомив про плани влаштування вечора з постановкою 1 акту з опер «Демон» або «Євген Онегін», а 18 грудня — літературно-музичного вечора, «який відбудеться вірогідно лише в січні» (це було викликано канікулярним часом у середніх навчальних закладах з 20 грудня до 7 січня). Наприкінці року опікунська рада, враховуючи успіх двох літературно-музичних вечорів першої половини навчального року, висловила побажання влаштовувати їх частіше, тим більше, що необхідні витрати для пристосування залу (влаштування естради тощо) нею вже були понесені. На 1909 р. влада виділила кошти для придбання роялю фабрики Блютнера.

Колишньому гімназисту Ф. Нікітіну добре запам'яталися молодіжні благодійні вечори в міському зібранні на Двірцевій вулиці. Там грав духовий оркестр 136-го піхотного Таганрозького полку. У залі знаходилися кіоски, проводилися лотереї для збору коштів на користь бідних учнів. Влаштовувалися ігри, бальні танці. Особливо урочисто і гамірно проходив традиційний студентський вечір 12 січня у «Тетянин день». На його початку збірний студентський

хор, до якого виходили на сцену всі бажаючі колишні студенти, у т. ч. особи, котрі займали досить солідні посади, виконував «Гаудеамус». Як приклад пошуку засобів підвищення збору благодійних коштів Фауст Васильович розповідає, що під час одного з вечорів несподівано був оголошений конкурс на обрання «цариці балу», яка мала бути найбільш цікавою, симпатичною, витонченою, вміти граційно танцювати. Кожен бажаючий опускав до скриньки записку з іменем і прізвисьмом своєї кандидатки і 10 копійок — до скарбнички. «Царицею балу» стала учениця громадської гімназії Л. Губарева, двоюрідна сестра майбутнього математика, члена-кореспондента АН СРСР, лауреата Державної премії СРСР, кавалера ордена Леніна М. Чеботарьова, однокласника Ф. Нікітіна. Останній одружився на Льолі, яка померла від туберкульозу навесні 1920 р.

В обласному художньому музеї зберігається картина Ф. Козачинського «Гімназистка». Тривалий час вона знаходилася у кіровоградки М. Чвалинської, чию двоюрідну сестру Т. Головченко і зобразив 1910 р. знаний 46-річний художник, керівник вечірніх рисувальних класів при Єлисаветградському реальному училищі. Мистецтвознавець Б. Куманський розповів автору цієї книги, як свого часу відвідував власницю твору з метою придбання його для картинної галереї, де тоді працював. Але здійснено це було лише згодом, при переїзді Чвалинської до Польщі. Ст. науковий працівник галереї В. Босько так тоді уявляв обставини написання, передавав сюжет картини: «... Вони зустрілись випадково: художник і майбутня героїня картини. Осіннього тьмяного ранку, пустотливо підстрибуючи на ходу, поспішала в гімназію напрочуд вродлива дівчина. І саме в цю пору, коли сонне місто тільки прокидалось, а тиша і спокій у природі давали зосередженість і наснагу, Ф. С. Козачинський особливо любив працювати в сквері. Він пильно глянув у очі дівчини. Погляд, яким вона обпекла його у відповідь на непритомне захоплення і надмірну цікавість до своєї особи, глибоко вразив художника. Він тривожив і переслідував ... доти, поки не відтворився в картині. Тому й відчувається, що написана вона дуже швидко, на одному подиху... Розпашілось від швидкої ходи юне обличчя, зсунулась набік чепурна гімназична шапочка, і пасма темно-каштанового хвилястого волосся вільно розгулюють по обличчю. Міцно притиснуті до грудей підручники. Надовго запам'ятовується гострий, швидкий і разом з тим пронизливий погляд блискучих очей, який вражає». М. О. Чвалинська тоді розповіла,

що художник подарував портрет самій Т. Головченко.

Цікаві перекази і легенди про гімназистку наводить краєзнавець А. Юрченко, котрий на поч. 1970-х рр. відвідав квартиру М. Чвалинської, переглянув низку фотографій Т. Головченко з «великими, чорними, розумними, із світлим сумом очима, майже круглолиця, як новий місяць, дуже гарна дівчина-брюнетка» з «тугою, довгою і чорною, як смола, дівочою косою». Тамара виступала у концертах мами, піаністки у Петербурзі. Колега батька гімназистки по заводу Ельворті інженер-іноземець Г. Вернер, дізнавшись про її хворобу, запропонував відвезти дівчину на лікування до Швейцарії, одночасно попросивши її руки. Але батьки, не бажаючи, щоб хвора стала тягарем для молодого чоловіка, відмовили йому, залишивши можливість дати згоду на цей шлюб у випадку її одужання. З початком Першої світової війни німця Вернера було виселено з Росії. До міста він приїхав уже в період громадянської війни, але Тамара за кілька років до того померла від туберкульозу. Поховано її у присутності великої кількості молоді на Петропавлівському цвинтарі.

Автор полотна помер під час першого радянського голоду. Доктор мистецтвознавства з Києва В. Рубан так оцінює майстерність нашого земляка: «Розкутою живописною манерою і потягом до поглибленої психологізації образу позначені ... портрети учня І. Рєшіна по петербурзькій Академії мистецтв Феодосія Козачинського... Він писав впевнено й темпераментно, створюючи ефектні поєднання, з обмеженою, саме гармонійною колірною гамою. До характерних явищ творчості митця слід віднести виконані ним у 1910 р. зображення «Гімназистка» і «Горбата дівчинка».

Оволодівали художньою майстерністю і сучасниці Ф. Козачинського — учениці громадської гімназії, де викладалося малювання. У лютому 1910 р. тут демонструвалися картини гімназисток. Можливо, там можна було ознайомитися і з творчістю Надії Феодосіївни Козачинської, яка закінчила саме цей заклад. Відомо, що вона мешкала на Ковалівці (Покровський майдан, б. Шатилової, кв. Козачинського), 1918 р. подала заяву до міськуправи на посаду вчительки другої Кушівської школи. То ж художник міг обрати прототип картинної героїні і з середовища товаришок своєї доньки.

Гімназистки виділялися з-поміж інших дівчат своїм одягом. Опис форми (її проект було попередньо обговорено в навчальних закладах) учениць жіночих гімназій і прогімназій знаходимо у розпорядженні опікуна Одеського навчального округу від 11.12.1909 р.

про її введення з наступного навчального року. Взимку дівчата носили темно-зелений вовняний одяг. Спідниця без оздоблень не доторкалася підлоги, фартух був чорного кольору, а кашеміровий, некрохмальний комірець — білого, рукава — англійського крою. Для теплої пори шився одяг з легкої матерії. Тут з'являється блузка англійського фасону, пелерина, фартух стає білим. У парадній формі дозволялися складки на фартуху та мереживо на пелерині до пояса. Головні убори передбачалися для трьох сезонів: літній (з 1 травня до 1 вересня) круглий жовтий солом'яний капелюх з помірними полями із зеленим однотипним оздобленням і значком конкретної гімназії; осінньо-весняний фетровий капелюх того ж фасону; зимові теплі шапочки із значком. Верхній одяг (кофта, пальто, шуба) «скромного покрою чорного кольору» вводився поступово, після зношення існуючих теплих речей. Окремі деталі мали варіанти, які, напевне, обирали гімназії чи й самі учениці з батьками. Це стосувалося матерії на теплий сезон (наприклад, «перкаль, сатин»), покрою і кольору верхнього одягу та введення літньої блузки (вживався термін «бажано»). Цю форму не дозволялося носити ученицям приватних жіночих закладів. 1912 р. комісія керівників середніх навчальних закладів Одеси розглянула питання про костюми, які учениці одягали на уроки гімнастики і взагалі для заняття фізичними вправами. Було ухвалено, що з педагогічних міркувань недопустимо використання ажурних панчіх. Опікун округу це рішення довів для виконання всіма підвідомчими жіночими закладами.

Абсолютна більшість гімназисток округу мешкала у батьків, родичів чи опікунів, незначна кількість — у пансіонах і невелика частина — на приватних учнівських квартирах, відкритих з дозволу освітянського керівництва (на кінець 1914 р., відповідно, 91, 3%, 0,3 % і 8,4 %). Останні знаходилися під постійним контролем осіб виховного персоналу, які відвідували їх для вирішення проблем побутового характеру та нагляду за поведінкою учениць за межами навчального закладу. Єлисаветградська гімназія не мала пансіону, невелика частина дівчат мешкала на учнівських квартирах. Так, із 646 гімназисток 623 проживали вдома чи у родичів і лише 23 — на семи таких квартирах.

Наприкінці 1908/1909 навч. р. у гімназії отримали з канцелярії округу правила позашкільного нагляду за вихованками усіх класів жіночих закладів. Згідно з ними, учениці мали дорожити

честю свого навчального закладу, а тому зобов'язані були утримуватися самі і утримувати своїх подруг від вчинків, несумісних з честю добре вихованих «дітей і дівчат». Прогулянки увечері, відвідини опер, спектаклів, концертів, цирків, виставок, дитячих вечорів ученицям дозволялися лише у супроводі батьків. Відвідини ілюзіонів і музеїв мали здійснюватися не пізніше 20-ї години. Лекції наукового характеру можна було слухати лише з дозволу керівника навчального закладу. Заборонялось взагалі відвідувати «оперетки, фарс, маскаради, клуби танців, ресторани, кафе», а також суд, міську думу, дворянське і земське зібрання. Дівчата не могли бути виконавицями або розпорядницями у спектаклях і концертах, влаштовуваних за межами своїх закладів. Виходити з дому вони завжди мали у форменому одязі «без зайвих прикрас». Правила поведінки за межами навчальних закладів і домівок записувалися до учнівських квитків.

Єлисаветградським гімназістам і гімназісткам не рекомендувалися для прогулянок Двірцева та Перспективна вулиці, де в основному прогулювалися учні комерційних училищ, які своєю не зовсім зразковою поведінкою могли впливати на перших. 28.9.1914 р. на нараді в міській думі з приводу благодійної допомоги пораненим воїнам начальниця приватної гімназії Єфимовська оголосила, що її ученицям дозволено ходити для зборів коштів лише разом з реалістами, а дівчатам з громадської гімназії — з гімназістами. Рада батьків учнів комерційного училища висловила протест у відкритому листі в «Голосе Юга», зазначивши: «... Звідси ясно випливало ... що ученицям двох жіночих гімназій забороняється чомусь ходити для збору пожертв ... разом з учнями комерційних училищ.. Ви, за узгодженням з начальником іншого навчального закладу, очевидно вважаєте учнів двох комерційних училищ ... не гідними товариства ваших учениць і вихованок громадської гімназії... Вважаємо своїм обов'язком указати вам, що подібні заяви недопустимі». Для прогулянок гімназісток і гімназістів були виділені сад біля жіночої гімназії, кавалерійський бульвар та ін. В описах Єлисаветграда за 1910 і 1912 рр. вказується, що більш-менш пристойні сквери розбиті при чоловічій і жіночій гімназіях, реальному та Пашутінському училищах, літньому театрі, Олександрівському притулку, кількох церквах. Незадовго до цього між жіночою гімназією і Пашутінським училищем було влаштовано Трикутний бульвар, названий за формою невеликого майданчика, на якому він розташувався.

Після тривалої перерви 3.4.1910 р. відновилося свято дерево-насадження для всіх учнів міста. О 8-й годині діти вишикувалися на кавалерійському бульварі. Їх привітав головний начальник військово-навчальних закладів Росії, двоюрідний дядько Миколи ІІ, поет, вел. князь К. Романов, підійшовши до кожного колективу. Потім на чолі з оркестром 136-го Таганрозького полку колони вирушили до Озерної балки. Міська управа придбала мало саджанців, тож не кожен учень власноруч посадив тоді дерево, зате потім було влаштовано сніданок на свіжому повітрі та ігри. Спогади про цю околицю залишив колишній гімназист О. Семененко: «... У кінці Бикової вулиці. Далі місто вже втрачає свої контури, далі цегельня Бардаха, сад пивовара Лайера. Ще трохи нагору — і вже пахне степом. Тут прошу зупинитися. Тут Озерна Балка».

1911 р. педрада і батьківський комітет класичної гімназії підняли клопотання перед міською владою про виділення ділянки для рухливих ігор учнів. Таке місце було виділено. Але, ще до його облаштування, в 1913–14 рр. комісія керівників середніх навчальних закладів Єлисаветграда, підтримувана окружним керівництвом, активно ставить перед міською владою питання вже про влаштування спільного майданчика для гімнастичних вправ, ігор та прогулянок учнів чоловічої і жіночої гімназій, реального та громадського комерційного училищ. В обґрунтуванні, підписаному головою комісії Я. Кобцем, зокрема, йшлося: «Особливості планування і розташування Єлисаветграда створюють у вищій мірі тяжкі гігієнічні умови для його жителів взагалі, і особливо обтяжливі для учнів, обмежених і часом, і позашкільним наглядом: посеред року немає зовсім місця для прогулянки — ні саду, ні скільки-небудь просторого скверу. Невеликий, переповнений натовпом міський скверик із трактиром посередині небажаний для прогулянок дітей. Єдиний хороший сад, т. зв. казенний (міський. — С.Ш.), знаходиться за містом. Відвідини його забирають стільки часу, що в будні ... абсолютно не можливі для учнів, а значна вартість частих поїздок ... трамваєм роблять його практично недоступним для дітей небагатих сімей навіть у святковий і канікулярний час. Учням ніде не лише побігати, пограти, як цього вимагає їхній вік, але й походити, не вдихаючи пилу». Не підходив для цієї мети і Кавалерійський плац (тепер — Ковалівський парк), використовуваний юнкерським училищем для верхової їзди, що зумовлювало антисанітарію. На думку керівників освітянських закладів, чистота і благоустрій спеціального

парку-майданчика відволікли б дітей «від прогулянок закутками, де не може вслідкувати за ними найпильніший позашкільний нагляд». За пропозицією освітян міська дума вирішила розширити раніше виділену чоловічій гімназії ділянку (сьогодні — на території стадіону біля педуніверситету).

Обмеженість місць для прогулянок, спільні вечори, компактність розташування навчальних закладів сприяли частим зустрічам і знайомствам гімназисток і учнів реального училища та класичної гімназії. У першому в різний час отримували освіту І. Бочковський, Є. Маланюк, М. Садовський, П. Саксаганський, О. Тарковський, Я. Паученко, Є. Чикаленко, К. Шимановський, О. Осмьоркін, Г. Юра, Ю. Яновський, А. Грабенко (Конощенко) в другій — О. Семененко, В. Канделаки, Г. Лангемак, І. Тамм, Я. Івашкевич, М. Хороманський, Ф. Нікітін, В. Винниченко. Щоправда, останній із згаданих учнів, який говорив рідною мовою, носив український одяг, зросійщену гімназію не закінчив. Як писала згодом Розалія, дружина письменника, емігранта й колишнього першого керівника українського уряду: «В гімназії вперше для дитини виявилось те, що вона «хохля», «мужиченя», що вона належить до нижчої категорії людей. Що її вимову треба перекирвляти, що її здібностей не треба помічати, що все, що вона робить, заслуговує лише зневаги та презирства...». Володимир Кирилович мусив тоді здавати іспити екстерном у Златопільській гімназії. Колишні учні чоловічих середніх навчальних закладів залишили романтичні спогади про гімназисток. Використовуючи їх, зауважимо, що в місті, крім громадської, діяли кілька приватних жіночих гімназій.

Випускник класичної гімназії колишній повітовий інструктор Центральної Ради голова фундації Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку Олександр Семененко у книзі «Харків, Харків...» пише, що майбутній емігрант, поет Євген Маланюк мешкав на Биковій неподалік цвинтаря (частково забудованого в радянські часи, будівельні роботи тривають і сьогодні ...) у родині хрещеного батька учителя Кузнецова, доньку якого вирізняли «великі очі, кавказький профіль, хто з нас, юнаків, не думав про неї ? Це були старомодні мрії, не сьогоднішній секс. Неясні почуття грядущих тілесних і душевних завірюх, на споді свідомості потяг, мовчазний і ще несміливий, до таємничого, могутнього, вічно жіночого... У той далекий час клубів для молоді не було. Проте можна було вийти на Двірцеву вулицю. Після лекції чомусь ніхто не поспішав додо-

му, хіба що завзяті зубрила і холодні люди без серця. Після довгих вагань можна підійти до гімназистки і з виглядом досвідченого Дон Жуана провести її аж до хвіртки додому». Олександр Платонович згадує «чисту дівчину з кавказькими рисами обличчя» і в листі з Ріо-де-Жанейро до Євгена Филімоновича у Нью-Йорк 1958 р.: «Проводжати її з «вечорів» далеко, але сніжинки пурхають в світлі ліхтарів, і очі в Ані глибокі, і квартирку у Кузнецових пам'ятаю — «залу» скромну, трохи холодну. Стіни тонкі, та й вітер на горі дме, а дрова дорогі... У Шерра (викладач реального училища. — С. Ш.) ...була якась малюсінька дитина — теж до гімназії жіночої бігало воно. І в нас було відомо, що Шерр вихрест». До цього професор КДПУ ім. В. Винниченка Л. Куценко додає, що сім'я О. Кузнецова мешкала на вул. Церковній у будинку Журко, напроти Знам'янської церкви, неподалік будинку Тобілевичів. На літо родина хрещеного батька поверталася до новоархангельського будинку, який стояв позад хати Маланюків. Кіровоградський літературознавець вважає, що, можливо, саме Ганні, яка навчалася в жіночій гімназії, була присвячена одна з поетичних мініатюр письменника:

*І завше сниться: липень, сад, куці
І стрічі під сусідським перелазом.
Було либонь, нам стільки років разом,
Скільки давно я маю сам. Мерщій,
Хай лиш батьки спочинуть по обіді,
Сліпий без тху, біжу через город
Почути контральтовий спів «добридень»,
Побачить і вдихнути очі й рот.
Шаліло серце. Зупинявся час.
Пекла солодка спрага. Напівдіти.
Тремтіли ми й не знали, що робити.
І було страшно й солодко зараз.*

Про подальшу долю Кузнецової Семененко не знав. Натомість у листах до Маланюка (досліджених Л. Куценком у США) він згадує інших гімназисток, педагогів. «У Харкові з ким би думаєте згадував про Вас? Ніна Косая, дочка лікаря, акушера, гімназистка... В Штатах має бути один з наших однолітків Ваня Лупенко — він жив багато останніх років в Ленінграді під прізвиськом Гарайський. Я його зустрічав уже в Берліні. Дружина його Ліда Кошиць. Певно

пам'ятає блондинку гімназистку — «Дом на Дворцовой». Папаша з кучерявою бородкою з педагогічного персоналу общественной женской гімназії... В Берліні впізнав Ваню Л. Він і розповів мені, що був в Ленінграді заст. Головного Архітектора... У нього в Берліні була дочка доросла хвора... Вийшла заміж за американця... Антоніну — співала білява гімназистка Садовнича. Її вбили бандити в початку революції у невеличкому маєтку Садовничих. Її брата лікаря в 1928 році в Єлисаветі ГПУ трохи мучило в тюрмі, а потім вислало в Тамбов». Не забув 61-річний емігрант і елисаветградські «довгі прощання біля хвіртки, хвилюючі (!) розмови, а про що — катзна, про вечори (найкращі — осінні), про вогку землю без тротуарів».

А ось що пише в листі до Семененка сам Маланюк: «Я згадував про К... Його сестра була бліда й довгонога, себто цибата, але це не перешкоджало щоденно — через Галю (Кузнецову? — С. Ш.) — передавати їй полум'яні любовні листи. Що значить літературна сверблячка! — бо ж цілком абстрактна. Ніколи не те, що не поцілувалися, а й не доторкнулися навіть поглядами як слід. Це було якесь безуміє стерилізованого платонізму. Раз лише, пам'ятаю, під час іспитів, у неї біля ганку, ми їли з нею, зриваючи, черешні і, здається, обоє мліли...». Можливо, мова йде про доньку згаданого С. Емануеля, яка навчалася у громадській жіночій гімназії. А Євген Маланюк і Кирило Емануель були однокласниками в реальному училищі.

З-поміж іншого О. Семененко згадав книгу випускника гімназії 1907 р. письменника емігранта А. Шполянського (Дон Амінадо) «Поезд на третьем пути»: «Картина живо написана, але ж України ніколи на світі не було для Амінодавів — була якась Шполянсько-Мілюковська Росія». Шполянський зазначає, що жіноча гімназія разом із вокзалом і в'язницею були трьома китами, які тримали Новоград, як він умовно називає місто дитинства, описує романтичну елисаветградську юність. Викладач П. Дубняков радив восьми-класникам облишити «любовні фанаберії і коряві вірші про вічне кохання» та готуватися до випускних іспитів. Але вік брав своє, і «протягом цілого року ми, як і належало поважаючому себе восьмому класу, лише те й робили, що підкручували ледве помітні вуса, нахабно палили цигарки «Дюбек лимонний» і самовіддано упалили за усім восьмим класом жіночої гімназії... Це нічого, що в першу чверть ... предметом вічного кохання була тонкостанна і голубоока Ліда Мерцалова; героїнею другого триместру — Женя Крамаренко,

середнього зросту, але з темно-карими очима; а за три місяці до атестату зрілості, музою і натхненницею ... була вже Дуся Хоржевська, котра, якби лише захотіла, сміливо могла б бути коханою Петрарки і померти від холери... На другий день знайомства з Лідою Мерцаловою, у пізніх сутінках весняного дня, під густолистим шатром повітової акації, пошепки декламувалось завітне зізнання:

*Вся жизнь моя была залогом
Свиданья верного с тобой ...*

Зникала Ліда. З'являлась Женья. Змінювався підмет, залишався присудок. Адже все одно кохання було — до гробової дошки. І безсоромно дивлячись у темно-карі Женині очі, з величезною щирістю, з готовністю на подвиг, смерть, самоспалення і з тими ж наполегливими, співочими, переконливими інтонаціями, знову повторював наш романтик або, простіше кажучи, негідник: «Вся жизнь моя была залогом...» А найстрашнішим, а, можливо, найпрекраснішим, було те, що ми так розчулено одне одному вірили, — ми їм, вони нам, а всі разом — Пушкіну». Згадує мемуарист також спільні ігри: фанти, «горілки» (хлопець ловив дівчину, яка йому подобалася «за тугу темно-русяву косу, а то й за обидві»). У день випуску щасливі гімназисти ходили містом, розкланюючись усім, особливо гімназисткам «ластівочкам нашим, коричневим (можливо, за кольором форми. — С. Ш.), у чорних передниках». Юнацькі враження поета відобразилися і у вірші «Повітова весна»:

*Пасха. Платице в горошину,
Легкость. Дымность. Кисея.
Допотопная провинция.
Клены. Тополи. Скамья.
Брюки серые со штрипками.
Шею сдавливает кант.
А в глазах мелькает розовый
Колыхающийся бант.
Ах, пускай уж были сказаны
Эти старые слова.
Каждый год наружу новая
Пробивается трава.*

*Каждый год из неба синего
Нестерпимый льется свет.
Каждый год душе загадывать,
Слышать сладостный ответ.
Для чего же в мире тополи,
Гул морей и говор птиц,
Блеск очей, всегда единственных,
Из-под ласковых ресниц?
Для чего земля чудесная
Расцветает каждый год,
Наполняя сердце нежностью,
Наливая соком плод?
Для того, чтоб в милом городе,
На классической скамье,
Целый мир предстал в пленительной,
В этой белой кисее,
В легком платьице в горошину,
В кленах, в зелени, в дыму,
В том, что снилось сердцу каждому,
Моему и твоему!*

Своє кохання у місті на Інгулі згадував і академік Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. Леніна, кавалер ордена Трудового Червоного Прапора, лауреат Державної (Сталінської) премії, професор Московського університету, біолог М. Завадовський. Перше почуття в учня реального училища виникло до Марійки з хору центрального Успенського собору. Минуло воно через далеку відстань від помешкання Завадовських та зимові умови, які не давали можливості часто бачити дівчинку. Потім увагу підлітка полонила струнка фігура іншої Марії (її батько Сидоренко був керуючий помістям у землевласника), стриманої і «знаючої собі ціну» дівчинки... Голуб'ятник і ковзаняр, який все ще зрідка повертався до гри з «півниками», став слідкувати за часом, коли закінчуються заняття в гімназії, щоб ніби ненароком піти назустріч Марійці. Із хвилюванням помічав я фігурку серед стовбурів дерев, котра рухалася вгору Олександрівською (Володарського. — С. Ш.) вулицею, але лише зрідка зважувався підійти до неї і тим більше провести її додому. Це сором'язливе дитяче кохання згасло так само швидко, як і кохання до Марійки-хористки. Плин життя не сприяв постій-

ним зустрічам, а неспівмірні почуття були недостатньо міцними, щоб здолати природний хід подій. Початок зими, захоплення ковзанами принесли нові враження і зустрічі. На ковзанці я познайомився з двома сестрами-гімназистками. Старша з них, Марія, — підліток років 14–15, симпатична і привітна, дуже охоче каталася з високим і сильним хлопчиком, котрому ніхто не міг дати його 13 років. Тепла, довірлива рука Марійки, її жіночність і прихильність скоро зробили свою справу. Образ Марії 2-ї став бліднути, а зустрічі з Марією 3-ю стали бажаними і необхідними». Можливо, до роду Завадовських мала відношення учениця громадської гімназії В. Римська-Корсакова. Як зауважував колишній гімназист Ф. Нікітін, сестра Михайла Рая була дружиною племінника композитора Римського-Корсакова. 1901 р. у чоловічій гімназії викладав співи поручик Петро Васильович Римський-Корсаков. М. Завадовський пише, що їх сім'ю відвідували поручики і юнкери кавалерійського училища, упадаючи за його сестрою. Додамо, що у жовтні 1918 р. помічником повітового старости було призначено Римського-Корсакова.

І, можливо, не забагато вигадував у сюжеті до гостро-іронічної рубрики «Із щоденника обивателя» в «Голосе Юга» її ведучий «Митричъ»: «– 40°. На Двірцевій реаліст VII класу скориставшись темрявою (псування машини (електроосвітлення. — С.Ш.) зухвало поцілував гімназистку VIII класу і одразу ж обоє примерзли одне до одного. Хронікер, який тут проходив і зупинився було для того, щоб установити їхні особи, моментально перетворився на крижаний стовп. Так Провидіння карає розпусту і зайву цікавість». Іншого разу газета повідомляла, що близько 10 год. вечора в Духовному (тепер — Тракторний) провулку шість хлопців сильно побили реаліста Цвєткова, який ішов з гімназисткою. Про це було заявлено поліції.

Професор КДПУ ім. В. Винниченка, випускник вузу 50-х рр. С. Мельничук повідомив автору про свою давню розмову з колишнім гімназистом Тобілевичем, у якій той згадував, як у жіночій гімназії танцював із гімназисткою (яка була в білих рукавичках), сестрою уродження Єлисаветграда, у майбутньому — одного з лідерів більшовицької партії, керівника Ленінграда і виконкому Комінтерну Г. Зінов'єва (Радомисльського), чиє ім'я місто на Інгулі носило в 1924–34 рр.

Поки молодь полонила романтичні мрії чи навчальні проблеми, опікунська рада займалася прозою фінансово-господарського буття.

1904 р. на рахунок жіночої гімназії надійшло субсидій від уряду — 1500 крб., від міста — 4500 крб., від губернського і повітового земств — 2000 крб., сплати за навчання — 36112 крб. 50 коп., від здачі в оренду придбаного наприкінці ХІХ ст. будинку — 1234 крб. 83 коп., від продажу на ринку речей, виготовлених ученицями з матеріалу гімназії на уроках рукоділля — 30 крб., залишок від попереднього року — 33 крб. 50 коп., «внесків випадкових» — 9362 крб. 97 коп. Отже головну частину із усіх 54673 крб. 39 коп. складала плата за навчання. Її щорічний розмір у підготовчому класі був встановлений у 43 крб. з учениці, у І–ІІІ класах — 53 крб., ІV–VІІ класах — 63 крб., VІІІ класі — 75 крб. Цього року зменшилася кількість звільнених від плати за навчання гімназисток, оскільки освоєння нового приміщення вимагало збільшення видатків. Основну частину витрат склали: утримання навчально-виховного персоналу (31382 крб. 43 коп.), книги, бібліотека і кабінети (823 крб. 11 коп.), оренда й утримання приміщення в чистоті, ремонт і закупівля матеріалу (10183 крб. 13 коп.), опалення, освітлення і водозабезпечення приміщення (2636 крб. 05 коп.), зарплата обслуговуючого персоналу (2631 крб. 06 коп.), утримання діловода, писарів і канцвирати (697 крб. 91 коп.), зарплата лікаря і санвирати (615 крб. 88 коп.), матеріальна допомога працівникам (1137 крб.), медалі й книги, якими нагороджували учениць (160 крб. 58 коп.). Як бачимо, за рахунок плати за навчання було перекрито видатки на зарплату, допомогу, канцелярські і санітарні витрати. На 1.1.1906 р. залишок склав 4406 крб. 72 коп. Подібна картина спостерігалася наступного року, лише замість видатків на нагороди було витрачено 60 крб. на матеріальну допомогу ученицям. Із 1907 р. у дохідній частині кошторису з'являється відсоток (380 крб.) пожертвуваних капіталів і зникає оренда будинку по Нижньо-Донській (біля колишнього приміщення закладу), яке гімназія продала місту за 12 тис. крб.

На початку 1908 р. опікунська рада обговорила проблему дефіциту коштів, пов'язаного з рішенням міністра освіти про встановлення нормативної чисельності учнів у класі. Виконання його в поточному навчальному році у І–ІІІ класах привело до скорочення на кілька тисяч крб. загальної суми плати за навчання. У майбутньому ж планувалося зменшити до нормальної чисельність гімназисток і в усіх інших класах, що ще більше загострило б фінансове становище закладу. Опікунська рада ухвалила підвищити річну плату за навчання по 7 клас — на 7 крб., у 8 класі — на 5 крб. з на-

ступного навчального року. Втім, плата за навчання все одно була нижчою за її реальну вартість для гімназії. Якщо перша у 1910 році становила від 35 крб. у підготовчому класі до 80 крб. у VII класі, то друга — 96 крб. 12 коп. Ця тенденція зберігалася і в подальшому. Так, 1912 р. ці суми становили відповідно 35–100 крб. і 108 крб. 77 коп. Іншою була ситуація в приватних закладах. 1914 р. в місцевій гімназії Єфимовської при вартості навчання учениці 82 крб. 69 коп. платили від 51 до 126 крб., коли в громадській гімназії при вартості 109 крб. 62 коп. було збережено плату 1912 р. Надходження від неї склали 41119 крб., від держказни — 3 тис. крб., від земства і міста — 6500 крб., із відсотків пожертвуваних капіталів — 380 крб., від оренди гімназійних лавок, повернення позик та ін. — 15540 крб.

Хоча кошти за навчання були головною статтею утримання закладу, його керівництво докладало помітних зусиль до звільнення від плати бідних батьків гімназисток. Так, 1906 р. опікунська рада звільнила в I півріччі — 44 учениці, в II півріччі від повної плати — 42 і від половини суми — 23 учениці на загальну суму 3354 крб. (понад 5 % від загальних надходжень), 1909 р. на весь рік — 63 учениці (близько 10 %) і на півроку — 27 учениць на загальну суму 2700 крб. Окремих гімназисток рада звільняла від плати за поданням земської управи. Зокрема, 1911 р. це були Гірникова, Виноградова, Ковалевська, Плоппа, Курнатовська, Чистенко, Кулантовська (по півроку).

Згідно із законодавством правом на безкоштовне навчання в гімназіях користувалися діти штатних викладачів, які пропрацювали не менше десяти років. Так, у класичній гімназії безкоштовно навчався син викладачки жіночої гімназії, дворянки О. Гур'янової з 25-річним педстажем (переважна більшість якого припадала на Єлисаветград) і службовця міськуправи.

Одна бідна гімназистка отримувала стипендію І. Прокеша. 1911 р. у зв'язку із закінченням навчання першою стипендіаткою М. Петриченко, було подано заяву батьком першокласниці, колезьким реєстратором Г. Ф. Ботушаном, ще одна донька якого навчалась у VI класі гімназії, а син — у вищому навчальному закладі. Але управа надала стипендію другокласниці О. Козакевич. З 1907 р. гімназія отримувала щороку 380 крб. в рахунок плати за навчання із відсотків на пожертвований капітал в 10 тис. карбованців (стипендія ім. Терлецького). У крайніх випадках матеріальної скрути могли даватися у газеті оголошення типу: «Просьть прийти на допомогу

бідній і непрацездатній матері внесенням плати за право навчання її доньки, вихованки старшого класу громадської гімназії». Потім публікувалася інформація про надходження грошей, які передавалися заявниці.

За станом на осінь 1904 р. гімназистки могли замовляти гарячі сніданки за досить щердим асортиментом страв. Продовжувало діяльність товариство допомоги бідним ученицям гімназії. 1906 р. воно сплатило за їх навчання 830 крб., 1909 р. — 1218 крб., 1910 р. — 1275 крб. 14.12.1908 р. під головуванням Г. Волохіна чергові загальні збори членів товариства розглянули і затвердили звіт про діяльність за поточний рік та обрали таємним голосуванням новий склад правління (Г. Волохін, Т. Вайнлуд, В. Васильєв, А. Шебалін, Є. Ярчевська та І. Гутштейн), казначея (М. Ростовський), заступника казначея (М. Кошиць), ревізорів (М. Косой, Ю. Ганзен, Є. Таранович). 17.11.1909 р. в переповненому театрі було поставлено «Маскарад» Лермонтова на користь бідних гімназисток. Товариство, яке виступило організатором заходу, отримало кошти від продажу квитків (у т.ч. до директорської ложі) та квітів і пожертв. Останні внесли Беркович, Бонфельд, С. Белина-Белинович, Г. Волохін, І. та М. Гольденберги, Заславський, д-р Ілінський, А. Тарковський (Арсену тоді було 2 роки), ротмістр Ушаков, В. Шевченко, В. Ястржембський та ін. За вирахуванням виплат дирекції театру (Поляковій), військовому оркестру (грав у антрактах) тощо чистий прибуток склав 500 крб. (для порівняння: річна передплата газети складала 8 крб.). При цьому безкоштовно програми спектаклю видали в друкарні Гольденберга, а оголошення про нього опублікувала редакція «Голоса Юга». Через останню ж правління товариства подякувало за активне сприяння в проведенні заходу Бузко, Гольст, Ковалдіній, Ольшевській, Палеолог, Таранович, Чигиринській. Відповідальним розпорядником був член правління, голова батьківського комітету В. Васильєв. На 1910 р. до товариства входило 85 осіб, його правління очолював голова педради П. Александровський. Восени 1912 р. рада старійшин міського зібрання ухвалила видати допомогу десяти навчальним закладам для оплати за навчання дітей бідних батьків. Найбільші суми було виділено громадському комерційному училищу (626 крб.) та громадській гімназії (530 крб.).

Будівництво і освоєння нового приміщення жіночої гімназії підвищило роль Петрівської вулиці у розвитку міста. Неподалік

на ній знаходилися військова частина, чоловіча класична гімназія, новий ринок, земська управа, контора «Водосвітла». Але все ж традиційно центральними найжвавішими артеріями Єлисаветграда, перевантаженими торговими й іншими закладами, продовжували залишатися В. Перспективна і Двірцева. Щоб змінити ситуацію, група домовласників Петрівської та прилеглих вулиць у травні 1911 р. звернулася з проханням до міської управи продовжити її повз кавалерійський манеж до перетину з Кавалерійською (тепер — Орджонікідзе) вулицею. На їхню думку, це розвантажило б дві центральні вулиці, адже Петрівська була вдвічі ширшою від Двірцевої, мала достатньо світла і повітря, знаходилася ближче до Ярмаркового майдану. Прямішим і безпечнішим стало б сполучення із залізничним вокзалом і Ковалівкою. Було наведено й аргументи естетичного характеру: «А якого чудового вигляду набуде після виконання цього проекту Петрівська вулиця, обсаджена з обох боків деревами, жіноча гімназія, таке гарне приміщення, яке не здійснює тепер жодного враження, оскільки знаходиться прямо в тупику, буде дійсно тоді слугувати окрасою міста, як оживе сама вулиця, тепер майже безлюдна і пустинна, які прекрасні перспективи відкриються на Кавалерійський бульвар і Ковалівку, перспективи, закриті тепер незграбним казарменим приміщенням». Автори заяви Лящов, Соколов-Бородкін, Ніколаєв, Яскульський, Колкович, Громадзська, Лейбкінд, Каренко, Додін, Паученко, Когон, Архангородський, Крижанівський, Венгловський, Шишковська, Степанова, Осмьоркін, Оросальський, Кир'яков та ін. проаналізували план міста, дійшовши висновку: ще при розбивці вулиць продовженням Петрівської мимо Ковалівської церкви, вірогідно, мав стати Покровський провулок, але на початку XX ст. це вже було неможливим, оскільки порушилася б цілісність Ковалівського бульвару. Наступного року вони повторили клопотання перед міською владою. Але воно було відхилене, оскільки військове відомство не дозволило реалізацію проекту, що зачепив би територію кавалерійського училища, яке знаходилося на шляху пропонованого продовження вулиці. До того ж могла зменшитися частина подвір'я гімназії, заклад із усіх боків був би оточений дорогами.

Тим часом, докладалися зусилля з усунення будівельних недоліків. Передусім це стосувалося температурного режиму. Восени 1904 р. підрядна фірма Аркушевського, не отримавши плати за виконані роботи в системі пароводяного опалення, мусила переробити димові

ходи при парових котлах, замінити колосникові балки тощо. Але розрахунок було відкладено до холодної пори. 16–21 грудня заміри температури в приміщенні зафіксували 8–15° С, що стало підставою чергових вимог до усунення виконавцем недоліків у системі опалення і вентиляції. 8 січня 1905 р. при зачинених вентиляційних отворах, спалюючи 12 пуд. вугілля щогодини, досягли температури лише в 10,6–15° С при зовнішній температурі –9° С. Через 10 днів міськуправа мусила направити через одеського нотаріуса тамтешньому уповноваженому лодзинської фірми акт про огляд і випробування опалення і вентиляції. У документі пропонувалося терміново приступити до робіт, оскільки наявна температура не давала можливості продовжувати заняття. Міська влада попереджувала про можливість звернення до іншого підрядника з покладенням витрат на першого. Але вирішення проблеми затяглося на роки. Після різдвяних канікул у січні 1907 р. температура у класах становила лише 4° С, у зв'язку з чим заняття розпочалися на тиждень пізніше. Ще й 19.12.1908 р. міська дума розглядала прохання фірми Аркушевського про повернення йому застави, затриманої у зв'язку з неповною відповідністю контрактним умовам виконаних робіт. Врахувавши, що частину недоліків було усунуто, роботи завершувалися, гласні вирішили видати гроші по закінченні зими, у разі забезпечення нормального температурного режиму. Останній же документ з листування замовника і підрядника датований 16.6.1909 р. Того року у пароводяному опаленні нарешті було усунуто дефекти, які обумовлювали слабе нагрівання деяких класів. Тож, якщо приміщення зводилося два роки, а парове опалення монтувалося ще менше, то роботи з доведення останнього до норми тривали в кілька разів довше.

Під керівництвом міського інженера Є. Тамма у приміщенні визначався ступінь вологості. У березні 1905 р. управа вимагала від підрядників Прищепенка і Семенова терміново розпочати виправлення дефектів у кам'яній частині паркану, спорудженій ними попереднього року. 1906 р. довелося переробляти санвузли. У жовтні того року у святковий, вільний від занять день елісаветградські навчальні заклади відвідав інспектор Одеського округу Камінський. У жіночій гімназії він «виявив деякі архітектурні недоліки по будчастині» та позитивно відзначив влаштування фізкабінету. За станом на 1910 р. у місті було 366 телефонних номерів, гімназія мала № 124.

1906 р. на подвір'ї гімназії розбито сад, розпочалося влаштування фонтану, у приміщенні з'явилося електроосвітлення. Для розвитку електрогосподарства міста 1908 р. дума вирішила взяти позику у власників заводу Ельворті під заклад приміщення жіночої гімназії. Але англієць попросив замінити його іншим будинком. Тоді гласний П. К. Тобілевич закликав думу взагалі відмовитися від робіт з улаштування електроосвітлення, вважаючи їх несвоєчасними і дорогими. Але було вирішено отримати позику під іншу нерухомість. 1909 р. з метою захисту від протягів і холоду в учнівській гардеробній влаштували широкий теплий тамбур, також розширили тамбур парадного входу. Перед фасадом розбили квітник, висадили хвойні рослини. Було прокладено гранітні доріжки від воріт до парадного і учнівського входів.

В описі приміщення останнього передвоєнного року читаємо: «Цегляне з тесаним гранітним цоколем, на гранітному бутовому фундаменті, при товщині стін підвального поверху в 1 арш. 5 верш.; двоповерховий будинок з підвальним житловим приміщенням, центральним паровим опаленням низького тиску, з двома трубними обмурованими цеглою котлами системи Кайфер. Приміщення високою від поверхні землі по фасаді Петрівської вулиці до даху 8 саж. покриті оцинкованим листовим залізом. Довжина приміщення 49 саж., а ширина довгої осі головного фасаду 29,9 саж.». Для оцінки умов навчання в ньому вкажемо, що за станом на 1.1.1915 р., через 10 років введення до ладу, із 87 жіночих гімназій округу лише 41 мала електроосвітлення, 14 — штучну вентиляцію, 20 — опалення, подібні до елісаветградського закладу.

1904–14 рр. стали періодом найвищого розвитку гімназії. При допомозі керівництва міста було усунуто будівельні недоліки у новому приміщенні, облаштовано територію. Педагогічний колектив отримав практично всі умови для ефективної реалізації завдань навчально-виховного процесу. Збільшилася кількість учениць і класів. У гарному актовому залі звучав спів талановитих виконавців. Було набуто досвіду діяльності батьківського комітету. Сотні випускниць громадської гімназії отримали путівку в життя.

ГІМНАЗІЯ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Учениці 1914 р., які влітку йшли на канікули в мирній державі, восени повернулися за парти рідного закладу в умовах, коли вже лилася кров на фронтах Першої світової війни. У жіночих гімназіях під час літературно-музичних патріотичних вечорів висвітлювалася історія слов'ян, їхнє становище у різних державах, минушина Галичини, зміст Гангутської перемоги (до 200-річчя). Міністерство народної освіти рекомендувало прочитати для учнів і учениць старших класів середніх навчальних закладів лекції з орієнтовної тематики: «Австрія і її слов'янські народи», «Червона Угорська Русь і Буковина», «Східне питання в історії Росії», «Боротьба південних слов'ян за свободу (1805–1914 рр.)», «Російські слов'янофіли». Одеські видавці рекламували свідоцтва і похвальні листи для випускників навчальних закладів з портретами керівників Росії, Сербії, Чорногорії, Франції, Англії, Бельгії.

На уроках і у вільний час дівчата виготовляли теплі (зокрема, в'язані) речі та білизну для хворих і поранених воїнів російської

армії. Вони направлялися діючій армії або Комітету допомоги борцям за Батьківщину при Одеському навчальному окрузі. Розповсюджувалися благодійні лотереї Верховної ради з надання допомоги сім'ям осіб, призваних на війну і постраждалих від воєнних дій, збиралися пожертви для Комітету з надання допомоги пораненим російським, чорногорським, сербським воїнам і їхнім сім'ям та сім'ям загиблих воїнів. Опікун округу довів до відома керівників підвідомчих чоловічих і жіночих закладів прохання Комітету великої княгині Тетяни Миколаївни (доньки Миколи II) з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій, сприяти збору пожертв серед учнів за рахунок безпосередніх внесків, прибутків від продажу виготовлених ними речей або надходжень від влаштування платних спектаклів, лекцій та канцтоварів. У єлисаветградських чоловічій і жіночій гімназіях вводилися покласні квитанційні книжки для збору пожертв на потреби воєнного часу. 17.10.1914 р. діючій армії було відправлено теплі речі, зібрані в громадській, Єфимовській та чоловічій гімназіях.

У грудні 1915 р. педрадою жіночої гімназії спільно з батьківським комітетом було вирішено провести в залі дворянського дому благодійний вечір, де, крім учениць, мали виступити оперні артисти Л. Хоржевська та А. Бернштейн (Залеська), артист опери Зиміна Л. Брестоцький (у місті виступав уперше), К. та Г. Шило (зять і донька композитора М. Лисенка, які мешкали в Єлисаветграді), С. Мілеант та ін. із виконанням «Сомнения» Глінки, «Прелюдії» Скрябіна, «Осінньої пісні» Чайковського. Збір від концерту планувався передати на користь бідних учениць. На користь сербських дітей-біженців у Єлисаветграді в дворянському домі відбувся спектакль із концертним відділенням. Учнями гімназій Крижанівського, громадської та Гослен було поставлено «Весілля» А. Чехова за участі викладача Букассасі. А в концерті виступили Беренштейн, Шило, Горян, віолончеліст Юшкевич, акомпаніатор Мадент. Захід мав великий успіх. Молодь давала також концерти для поранених, які прибували до міста. 21.11.1916 р. об'єднаний хор чоловічої і громадської жіночої гімназій під керівництвом Косовського виступив перед воїнами, які лікувалися у 118 зведеному госпіталі, через 6 днів — у лазареті жіночого комітету.

Воєнний час привів до переоцінки раніше дозволених підручників. Так, 11.9.1915 р. міністерство, на підставі розгляду вченим комітетом, визнало недоцільним використовувати у середніх на-

вчальних закладах «Руководство къ изученію немецкого языка по натуральному методу для классного употребленія и самообученія» (Кн. 1–2. — М., 1911–1912) і розпорядилося вилучити його з ужитку. На випадок же претензій батьків, які понесли витрати на придбання книги, їх дозволялося компенсувати за рахунок спецкоштів навчального закладу. 26.5.1916 р. міністерство звернуло увагу освітян на ілюстрований популярний журнал для вчителів «Школьные экскурсии и школьные музеи» (Бендери, 1914–1915) з метою передплати в учнівські бібліотеки 8-х педкласів жіночих гімназій.

З кінця осені 1914 р. в державі почали вводитися обмеження на професії для громадян воюючих проти Росії держав. Наступного року середні навчальні заклади Єлисаветграда отримали таємне розпорядження керівництва округу (з посиланням на рішення вищестоящих органів) про звільнення німецьких, австро-угорських і турецьких (крім християн) підданих, за винятком осіб слов'янського, французького та італійського походження. Персональні списки мали бути подані опікуну округу. Увагу в цей час керівництво освітньої галузі приділяло кваліфікаційним вимогам щодо кадрового комплектування. Влітку 1915 р. циркуляром округу єлисаветградцям було доведено міністерську вимогу про заміщення викладацьких посад, починаючи із четвертого класу жіночої гімназії, лише особами з вищою освітою, у т. ч. випускниками вищих жіночих курсів. А випускниці жіночих гімназій із спеціальностями домашніх учительок або наставниць могли викладати в I–III класах. Це пояснювалося тим, що наукова педагогічна підготовка на вищих курсах була значно кращою, ніж у VIII педкласі. Цього року звання учителя гімназій замінялося на звання учителя середніх навчальних закладів із збереженням чинних прав і привілеїв. За деяким винятком його отримували педагоги з дипломами вищих навчальних закладів.

Прагнення певних змін у змісті діяльності опікунської ради громадської гімназії спостерігалось при обговоренні міською думою питання виборів членів ради 16.5.1916 р. Протоієрей о. П. Колосов запропонував включити до бюлетенів для голосування відомих тоді місцевих громадських діячів Н. Бракер та М. Мойсєєву, у разі, якщо законодавство дозволяє жінкам входити до її складу. Це застереження є зрозумілим в умовах, коли до ради ніколи раніше не лише не обиралися, а навіть не пропонувалися представниці прекрасної статі, які в романовській Росії не мали рівних прав з чоловіками. Гласний М. Крижанівський підтримав ідею посилення жіночого

фактора в управлінні гімназією, запропонувавши обрати її почесну опікуншу, якої раніше не було. Мелетій Карпович дійшов висновку, що опікунська рада «у тому вигляді, як вона тепер існує, є ... застарілою, не відповідає ні вимогам часу, ні справі, котрій служить ... Рада має відати усім життям навчального закладу, а не однією лише господарською частиною, і це завдання дуже вдало розв'язане новим законом. Тому слід обрати нову опікунську раду на підставі закону 1 травня 1914 року». Ці пропозиції для кращого вивчення були передані комісії «о пользах и нуждах города». 14 червня на наступне триріччя до опікунської ради було обрано таємним голосуванням міського голову Г. Волохіна (одноголосно), П. Фірсова, М. Макарова, М. Макеева (по 16 голосів — «за» і 1 — «проти»), Л. Якубовського, Н. Плотникова, Н. Шевякова (по 15–2), А. Коренка (13–4). Згадок про почесну опікуншу чи кандидаток до ради у цьому протоколі не зафіксовано. На засіданні було повідомлено про нагородження гласного Н. Ф. Шевякова орденом Георгія четвертого ступеня за «спокойствие, распорядительность и личную инициативу», виявлені на війні. Дума адресувала йому вітання й побажання подальших бойових успіхів. (Це засідання, на якому розглядалися й інші питання, тривало з 21–30 до 24–40 год.). Через два з половиною роки брат цього члена опікунської ради жіночої гімназії, гімназист-восьмикласник Б. Шевяков отримає смертельне поранення в бою військової частини (до якої він приєднався) Директорії проти німців за місцевий залізничний вокзал. А в самого Н. Шевякова на поч. 1920 р. радянська влада конфіскує майно.

Із метою допомоги кадрового комплектування жіночих гімназій і прогімназій керівництво Одеського навчального округу розсилало їм видані друкарським способом списки осіб, які бажали отримати посади вчителів, законовчителів і наглядачок. Вони, як правило, мали вищу освіту, отриману в навчальних закладах великих міст імперії. У матеріалах того періоду зустрічаємо цільову рекомендацію міністерства освіти класної наглядачки Єлисаветградської жіночої гімназії О. Данієльмст кандидатом на посаду начальниці гімназії до Євпаторії або іншого причорноморського міста. До Луганська перевівся викладач російської мови І. Малиновський (на його місце призначено випускницю Петропавлівських вищих курсів А. Іванову), з посади наглядачки звільнилася Демерджі, почав працювати математиком Кривченко. 1915 р. померла одна з найстаріших учительок гімназії Л. Пекарська, яка 36 років тут ви-

кладала арифметику, користувалася повагою колег і любов'ю дітей. В Успенському соборі протоієрей о. П. Колосов охарактеризував покійну, як зразкового багаторічного педагога. Похоронили Лідію Оттонівну у присутності викладачів, гімназисток та їхніх батьків на Петропавлівському цвинтарі поблизу могил професора В. Григоровича та міського голови О. Пашутіна.

Досвідчені, кваліфіковані педагоги громадської гімназії запрошувалися працювати за сумісництвом до інших закладів міста. Так, 1914 р. засновниця приватної жіночої гімназії М. Гослен просила голову педради громадської гімназії Я. Кобця дати дозвіл статському раднику Я. Польському читати в її закладі фізику (по 3 уроки) в VI і III класах. Яків Миронович викладав у громадській гімназії фізику і природну історію з 17.10.1883 р. Навантаження складало 20 уроків. Я. Кобець дав дозвіл на підробіток у гімназії Гослен і викладачеві Вишневському, який саме влаштовувався на роботу до громадської гімназії. Наступного року педрада останньої не заперечувала проти сумісництва математиків К. Нікольської (не більше 12 щотижневих уроків через перевантаження за основним місцем роботи) та Н. Кривденко — 6 уроків (за основним місцем мала 20 уроків) у 4, 6, 7 класах. Опікун округу дозволив першій читати в гімназії Гослен за умови, що її загальне навантаження не перевищуватиме 28 уроків. Додамо, що у вказаній приватній гімназії працювали випускниці громадської гімназії, дипломовані домашні вчительки М. Іванченко та М. Вінницька.

Керівник педради жіночої гімназії Кобець працював директором реального училища. Однокласник Ю. Яновського С. Тюрін згадує: «Юрій любив уроки російської мови і літератури. Їх вів директор училища Яків Павлович Кобець, людина культурна і начитана, яка кохалася в класичній літературі». Йому було заплановано викладання української мови в 5, 7 класах після введення її восени 1918 р. Цей педагог також керував учнівським хором під час особливих урочистих чи благодійних концертів. У заокеанській еміграції колишній гімназист О. Семененко згадував у листі до екс-реаліста Є. Маланюка: «Застав після 1920 р. ще в Єлисаветі Ілляшевича... Дочка істинно руського Кобця (...) — його дружина — була з ним... Кобець з другою дочкою подався на еміграцію... Цей Кобець наяривал життя за царя в трьохсотліття дома Романових в Театрі Кузьмицького... Під батутю Кобця щось награвав оркестр». Педагог емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців. У справі, заведеної у 30-х

роках на його зятя, місцевого вчителя, енкаведисти записали, що сталося це при відступі Денікіна, оскільки Кобець був «чорносо-тенцем і монархістом». 9.8.1920 р. Єлисаветградський ревтрибунал визнав ворогами Української РСР з оголошенням поза законом і конфіскацією майна групу осіб, у т. ч. Я. Кобця, які переховувалися від радянської влади, із врахуванням їх соціального походження.

У грудні 1916 р. в чоловічій гімназії відбулися молебень і вшанування її директора, голови педради жіночої гімназії Т. І. Виноградова з нагоди 25-річчя його педагогічної діяльності. 1906 р. під час роботи інспектором народних училищ Тульської губернії цей фахівець з дипломом столичного університету працював за дорученням міністерства над проектом із «загального народного навчання» для подання Держдумі Росії.

У часи незалежності України 88-річна кіровоградка Марія Плaxотіна досить детально описала своє гімназійне дитинство. Через хворобу донька робітника і наймички пропустила рік вступу до молодшого підготовчого класу, тож після репетиторства з учителем склала іспит до старшого підготовчого класу громадської гімназії, де протягом 1916–18 рр. закінчила цей та 1–2 класи. Підготовчий клас вела Марія Іванівна, чиї уроки «були нудними і одноманітними». Натомість священник Биківської церкви Галкін дуже цікаво вів заняття із закону Божого, які відвідували навіть іудейки, звільнені від нього. Начальницею гімназії працювала Г. Алексеева, «висока літня дама з гладко зачесаним сивим волоссям. Обличчя — застигла, сувора маска, ніколи не посміхається і нічого не виражає... Носила довге, темно-синє шовкове плаття із стоячим коміром. У руці — лорнет. Коли начальниця з'являлась на початку коридору, всі гімназистки завмирили у реверансі. Вона проходила з кінця в кінець коридору, ніби ні на кого не дивлячись, але горе було тій, котра не встигла зробити реверанс. Оголошувалася догана і покарання... Класна дама ... Віра Андріївна — гарна, з товстою косою навколо голови, дуже добра, але суворо слідувала за дисципліною на уроках і під час перерв. Та нам було не до порушень... Уся атмосфера ... сприяла до зразкової поведінки. Віра Андріївна знаходилася в класі на всіх уроках». Вона водила дівчат на прогулянки, запрошувала до себе додому, де відбувалися довгі розмови, і маленькі гості «милувалися її довгою розкішною косою нижче пояса», приносила з бібліотеки книги Карамзіна, Лермонтова, Пушкіна, Толстого, історичні твори.

Починаючи з першого класу у Марії розширилося коло спілкування з педагогами, адже тепер предмети вели різні вчителі. Викладач російської мови Марія Андріївна запам'яталася суворістю, у неї неможливо було отримати «п'ятірку», але легко — «двійку» чи «трійку», чим і задовольнялася більшість учениць. З цього предмета дівчата використовували, крім граматики, хрестоматію, де були уривки творів прозаїків, багато віршів, оповідань про природу, прислів'я і загадки. Немолодий географ Сергій Миронович мало пояснював, але багато запитував по домашніх завданнях, на уроках любив поспілкуватися із згаданою Вірою Андріївною. «Викладач німецької мови — Олена Костянтинівна Браянська ... жваво й цікаво вела урок, тексти в підручнику висвітлювали дитяче життя і читались із задоволенням. Ми знали багато німецьких віршів... Французьку мову викладала м-м Лангемак, мама відомого у пізніші роки фахівця з ракетобудування. Вона була більш сувора і менш доступна, ніж Олена Костянтинівна. В підручнику французької мови були легкі тексти, доступні для розуміння десятирічним ученицям діалоги і ... не складні вірші. Рукоділля викладала Горпина Опанасівна. За два роки навчила нас шити, вишивати, плести і гачком, і спицями. Усьому, що вимагалось програмою, і що повинна вміти кожна жінка... Учителю малювання, Микола Миколайович, старий з високою сивою головою. Він мовчки, нічого не пояснюючи, ставив перед нами гіпсові статуї і бюсти міфологічних богів, і ми їх змальовували як хто умів. Був ще Маклецов ... викладав, можливо, арифметику...». Учительки «носили гладенькі зачіски, не вживали косметики і не носили прикрас», одягалися скромно, в темні сукні. Лише одна — Кияшко — носила білу блузку з великим червоним бантом. «А ми, учениці, теж приколювали маленькі червоні банти зі споду фартушків, тим самим віддаючи данину романтиці революції».

Згадана викладачка французької мови Лангемак народилася 1860 р. у Швейцарії, французька. За виявленими російським дослідником О. Глушком документами Держархіву Одеської області (ним вивчався і Кіровоградський архів), Марія Костянтинівна у вересні 1905 р. здала повний іспит у Єлисаветградській гімназії на звання домашньої вчительки французької мови. Її чоловік Еріх, уродженець Швейцарії (1863 р.), німець, після звільнення із Старобельської Олександрівської гімназії 1899 р. влаштувався у місті на Інгулі до чоловічої гімназії, де працював до кінця життя. Одночасно з дозволу опікуна Одеського навчального округу з 8.2.1900

по 1.8.1901 рр. викладав німецьку мову в громадській жіночій гімназії, а також майже рік — французьку в реальному училищі. Саме після смерті Еріха Лангемака 45-річна вдова, яка до цього мала можливість займатися лише домашнім господарством, здала іспит на звання учительки і пішла на педагогічну роботу. Викладала в місті і в радянські часи. 1906 р. сьомий клас громадської гімназії закінчила їх донька Марія (1889 р. н.). За два роки вона, склавши іспити, отримала атестат учительки французької мови, викладала в гімназії Єфимовської, мешкала з матір'ю в Кіровограді. Найбільш відомим із цього роду є її брат, випускник класичної гімназії Георгій, який став розробником теорії польоту реактивного снаряду, співавтором серії реактивних снарядів, покладених в основу знаменитих «катюш», головним інженером першого в світі реактивного науково-дослідного інституту і технічним керівником розробок усіх видів зброї цього закладу. Розстріляний 1938 р., а потім реабілітований, Г. Лангемак 1991 р. посмертно удостоєний звання Героя Соцпраці, його ім'я присвоєно кратеру на зворотному боці Місяця. Розстріляно і їхнього брата Віктора Лангемака, 1938 р., випускника чоловічої гімназії, учителя, який викладав і на робітфаци педінституту, в приміщенні колишньої жіночої гімназії. 1959 р. він був реабілітований за заявою його сина Анатолія. Донька останнього, правнучка викладачів жіночої гімназії Марії та Еріха Лангемаків москвичка Ірина Полякова передала через згаданого Олександра Глушка (який вивчає історію цього роду) 2007 р. для даної книги кілька фотографій із сімейного архіву.

Звернемося знову до спогадів Плахотіної із колекції кіровоградця О. Чуднова: «У гімназії панувала атмосфера взаємної поваги і ввічливості. Не чути було грубого слова. Учителі ставилися до вихованок з повагою, зверталися до нас на «ви». Ми повагом виходили на перерву і повагом прогулювалися. З гімназії виходили освічені люди. Я все життя відчувала до себе дещо особливе ставлення. Думаю, це саме через те, що я була гімназисткою... Гімназія дала мені не тільки знання, а й правила етикету, загальну культуру. Я добре знаю класиків, на їхньому прикладі і своїх дітей виховувала. У нашому домі ніколи не було книги, за яку було б соромно. Ми в гімназії не звикли до різких слів — я їх так ніколи й не вимовила. І дітей у такій атмосфері росила». У ті революційні часи гімназистки вже одягалися по-різному, але все ж батьки намагалися придбати їм форму. Учениць громадської гімназії вирізняв зелений

колір одягу, приватної гімназії Гослен — чорно-синій та ін. Зачіски залишалися скромними, а от спідниці дещо коротшали — нижче коліна чи до середини литки.

І як завжди, було місце романтичним почуттям гімназисток: «Як тоді закохувалися та залицялися?.. Це разуче відрізняється від того, що бачимо тепер. Знаєте, тоді дружили сім'ями. Діти з дитинства знали одне одного. Дитяча дружба переростала в любов. Двом цікаво було разом. Розмовляли, обмінювалися книгами. Ходили на прогулянки (звичайно, ніяких «вільностей»). Так що до шлюбу підходили, добре знаючи одне одного. Юнаки з великою повагою ставилися до дівчат. Казали: «Будь моєю дружиною», а не «Виходь за мене заміж». А для дівчини найвищою чеснотою вважалася скромність. Молодь рахувалась з думкою батьків. Якщо скажуть: «Це тобі не пара» — так тому й бути».

Початковий обмін поглядами дівчат і хлопців міг відбутися під час відвідин першими домової церкви чоловічої гімназії. Вона знаходилася на місці майбутнього актового залу будинку офіцерів. Туди гімназисток виводили у святкові дні, оскільки в рідному закладі церкви не було. А от відносини між ученицями громадської та приватних гімназій, за словами Плахотіної, були неприязливими, погордливими. Їх причиною, можливо, була дівоча і соціальна ревнивість (у приватних закладах була вища плата за навчання, туди вступали переважно городянки). Принаймні перше засвідчує один з куплетів, які писали учениці громадської гімназії про своїх ровесниць із гімназії Єфимовської:

*Ефимовочка идѣт,
Выставляя грудь вперед,
А за нею коммерсanty
Выступают точно франты.*

Серед своїх однокласниць Марія Плахотіна називає молодшу сестру майбутнього письменника Юрія Яновського Таю, доньку робітника заводу Ельворті Ліду Мацис, здібних учениць Зою Тереховку та Віру Римську-Корсакову й тих, кому навчання давалося важко — Гунькіну і Напольську. У позагімназійний час авторка спогадів спілкувалася з Фрідман, Яновською, Куракіною, Римською-Корсаковою. Серед своїх ровесниць вона називає також Л. Перехрест, яка незадовго до написання спогадів померла. З ін-

шою товаришкою по гімназії вона продовжувала листуватися і на час написання спогадів. Згадується також колишня гімназистка, директор 11-ї школи Казимира Андріївна, яка «зуміла створити хороший колектив, де панував дух старої школи (у доброму розумінні), дух взаємної поваги».

У стінах гімназії отримала освіту З. Бикова, майбутня дружина керівника Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, одного з керівників Спілки радянських письменників України І. Микитенка. Вона народилася 8 (20) жовтня 1898 р. у Рівному (тепер — Новоукраїнського району) в родині прикажчика (згодом — власника крамниці лісоматеріалів), навчалася в однокласній земській, а потім — у двокласній міністерській школах. 1911 р., за свідомством Бобринецької жіночої гімназії дівчина вступила до третього класу Єлисаветградської громадської жіночої гімназії, сьомий клас якої закінчила 1916 р. за фахом учительки початкових училищ з правом «займатися навчанням і вдома». В атестаті виставлені оцінки з поведінки, закону Божого, російської (із церковнослов'янською) мови та літератури, математики, загальної і російської географії, природничої історії, загальної і російської історії, фізики і математичної та фізичної географії, чистописання, рукоділля, педагогіки, малювання, гігієни (три останні предмети — обов'язкові). Наступного року Зіна закінчила VIII додатковий педклас, де вивчала загальноосвітні предмети: закон Божий, педагогіку з дидактикою, початкове викладання російської мови і арифметики та спеціальні — російську мову й історію, отримавши фах домашньої вчительки з останніх двох предметів. Свідомство підписали члени педради Виноградов (голова), Алексєєва (начальниця), Сорокін (протоієрей), Галкін (священик), Якубовська (заст. голови батьківського комітету), Кир'яков (математика), Таубе (малювання), Маклецов, Нікольська, Тиняков, Кривченко, Косовська, Мен, Іванова, Жукова, Ляцова, Анисимова, Хондакова (класна наглядачка) та ін. В «Голосе Юга» знаходимо оголошення про плановані на 12.5.1917 р. у громадській жіночій гімназії молебень з нагоди завершення занять та вручення випускних документів семи- і восьмикласницям. Влітку Зіна закінчила курси медсестер і збиралася йти на фронт. Але батько забрав документи і подав у земство. Незабаром дівчину призначили вчителькою в рідне село, до школи, де вона раніше вчилася разом з І. Микитенком. 1921 р. вони побралися. 1923–26 рр. подружжя мешкало в Одесі, де Іван Кіндратович стає одним з організаторів

українського літературного життя, керує студією «Гарт». Зінаїда Григорівна (літературний псевдонім — Зінаїда Ен) виступає з віршами і драматичними етюдами в періодиці, на зібраннях членів літстудії. Датована 1923–24 рр. поема І. Микитенка «На чорній землі», присвячена «дорогій товаришці Зіні Ен». Після переїзду до Харкова З. Микитенко навчалася на літературному факультеті інституту народної освіти, протягом трьох років проходила аспірантський стаж у НДІ літературознавства ім. Шевченка (де потім працювала як позаштатний науковий співробітник).

1937 р. переслідувань тодішньою системою, як і багато інших діячів української літератури, зазнав Іван Микитенко. На другий день після виключення з Компартії він пішов здавати особисту зброю енкаведистам і більше не повернувся додому. Зінаїду Григорівну чекали 19 років життя дружини «ворога народу». Розпочалися безкінечні звернення до каральних органів, які приносили суперечливі відповіді (з НКВС — про термін і статтю, за якою був засуджений чоловік, з прокуратури — про самогубство). Не завжди Зінаїда Григорівна могла влаштуватися на педагогічну роботу. Та вірна соратниця письменника зуміла зберегти його великий літературний архів і бібліотеку у суворі сталінські, окупаційні й повоєнні часи, виховала сина, стала відмінником освіти, працюючи у київських школах і маючи кілька десятків років педстажу, дочекалася громадської реабілітації чоловіка, коли його твори повернулися з небуття і почала увічнюватися пам'ять.

Зінаїда Микитенко відвідувала Рівне 1957 і 1967 рр., коли тут з нагоди ювілеїв письменника його іменем назвали школу і відкрили меморіальний музей, виступала на урочистих заходах перед односельцями. Із сином Олегом подарувала обласному краєзнавчому музею частину рукопису п'єси «Дівчата нашої країни», фотографії, книги з особистої бібліотеки Івана Кіндратовича тощо. На 75-річчя І. Микитенка на хуторі «Надія» посаджено дубок, названий Зінаїдою Григорівною та Олегом Івановичем «Друг». Із нього та дуба, посадженого на пам'ять про І. Тобілевича, внук останнього направив їм до Києва засушені листочки. Учительський шлях випускниці елісаветградської гімназії завершила 1958 р. у столичній середній школі № 57, де 14 років викладала українську мову та літературу, а життєвий шлях — 1973 р. Поховано її на Байковому цвинтарі. На могилі родиною встановлено пам'ятник їй та її чоловіку й соратнику І. Микитенку. Через чверть століття часопис «Українська мова та

література» надрукував спогади Зінаїди Григорівни, упорядковані Олегом Микитенком, головним редактором «Всесвіту», кандидатом філологічних наук.

У процесі написання книги автор отримав багатий фактологічний та ілюстративний матеріал від заслуженого працівника культури О. Микитенка, частково використаний вище. З нього дізнаємося, що в родинному архіві зберігаються вірші З. Бикової гімназійних 1913–16 рр., у Харкові, в перших числах літературно-художнього та критичного журналу Всеукраїнської спілки пролетарських письменників «Гарт» за 1927–28 рр. надруковано вірш Зінаїди Ен «Віків минулих сива згряя...». А в «Червоному шляху» (1931 р., № 6), «Молодняку» (1931, № 6–7) та «Критиці» (1932 р., № 4) побачили світ під псевдонімом З. Краян її літературно-критичні рецензії. Остання з них присвячена збірці оповідань М. Хвильового «Майбутні шахтарі». Із фотографій видно, що в гімназії Єфимовської навчалася сестра Зінаїди Ольга (її однокласницею була Н. Шуйська, майбутня дружина випускника місцевої чоловічої гімназії, Нобелівського лауреата І. Тамма, який, до речі, 1919 р. представляв Єлисаветград у Москві на всеросійському з'їзді із позашкільної освіти, звідки привіз 500 томів, переважно педагогічної, літератури, а також книг Леніна, Салтикова-Щедріна, белетристики). Серед дбайливо збереженого в сімейній бібліотеці Микитенків — перша частина хронологічного збірника критико-бібліографічних статей «Русская критическая литература о произведениях Н. В. Гоголя» (М., 1903) зі штампом бібліотеки «Елисаветград. общест. женской гимназии». Книгу передано до нещодавно створеного фонду І. Микитенка в Національній бібліотеці ім. В. Вернадського. Сьогодні старший онук вихідців із с. Рівного Євген, сходознавець, працює Надзвичайним і Повноважним послом у Єгипті, молодший — Юрій, доктор філософських наук, заступник головного редактора журналу «Всесвіт», внучка Оксана — науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАНУ, кандидат філологічних наук.

Колишня учениця громадської жіночої гімназії Плахотіна згадувала про свою однокласницю Таю Яновську (1907–1967), сестру майбутнього прозаїка, драматурга, кіносценариста, військового кореспондента «Правди України» на Нюрнберзькому процесі. Після закриття гімназії вони разом ходили до шостої школи. У спогадах про брата, тоді учня реального училища, його інша сестра Олена (1905–1979) вказує: «Юра (старший серед дітей. — С. Ш.) переви-

ряв наші домашні завдання, змушував читати напам'ять йому вірші. Мав дивовижну пам'ять ... Тож сердився, що ми, сестри, такі «тупі», довго зазубрюємо поезію. Я вчилася в жіночій гімназії, студіювала французьку й німецьку, і Юра допомагав мені у вивченні іноземних мов... Юрко при звичаївся шити своїм сестрам туфельки з матерії. Гарні, зручні і ...«модні». Ми, звісно, хизувалися таким взуттям на вулиці і в гімназії — ні в кого ж такого не було». Діти виховувалися в народних традиціях, прилучалися до багатой літературної класики. Адже мама, Марія Мусіївна (на яку були зовнішньо схожі Тая і Юрій), знала напам'ять Тараса Шевченка, перечитувала Гоголя, Лермонтова, Пушкіна. Потім переповідала малим зміст і ділилася враженнями від прочитаного.

До Єлисаветграда багатодітна сім'я перебралася із Компаніїщини, поселившись по В. Биківській вулиці напроти народного училища ім. Жуковського. Вікна виходили на Кріпосний майдан, за яким починалася фортеця Св. Єлисавети. У вільний час гімназистки і реаліст бігали гратися на вали, ходили на рибалку. Олена була свідком описаного згодом братом у творі «Байгород», згадувала мітинги біля Грецького собору в роки громадянської війни. «Часто ми поверталися з гімназії перебіжками під свист куль і гуркіт бойових тачанок. Крик, стогін, холодний полиск шабель, убитий кінь на перехресті ...». Закарбувалося в пам'ять і перебування в місті Шкуро, Григор'єва, отаманші Марусі. Згодом дівчина поступила до економічного, звідки перевелася до педагогічного технікума. З тих часів збереглася епіграма, написана студентом Ю. Яновським під час приїзду додому на канікули з Києва:

*В Елдыбеше, граде красном,
Много девиц есть прекрасных,
И для них весь Наробраз
Развлечение припас.
Сон девичий он прервал
Техникумы основал.
В одном техникуме бойком
Свила гнездышко ревтройка,
И для туцего парада
Описать её здесь надо:
Грызёт ноготки свои
Член ревтройки Я. Е. И.*

*Про лета нам врёт свои
Член ревтройки Ф. А. И.
Красна девица совсем —
Член ревтройки В. Е. М.*

Отією «Я. Е. И.», напевне, й була сестра Олена. Вона продовжила навчання в Києві, працювала на Київщині та Полтавщині. 1972 р. Олена Іванівна взяла участь в урочистостях з нагоди 70-річчя Юрія Яновського, коли поруч його музею в с. Нечаївці Компаніївського району було відкрито пам'ятник видатному землякові. Мала сина Олексія, внучок Марію, Ларису, Наталію. Біля неї в Ірпені мешкала на старості мама.

Доцент КДПУ ім. В. Винниченка В. Панченко на початку 1990-х рр. записав спогади М. Плахотіної, яка зазначала: «Тая в середині 20-х закінчила торгово-промислову школу ідесь працювала. Потім вона вийшла заміж і виїхала в Москву. В неї було двоє дітей — син і дочка... Рада Громова, племінниця Юрія Яновського. Я з нею листувалася, колись вона була в мене в гостях». Рада мала синів Ігоря і Дмитра, 1983 р. відвідала Нечаївку, вивчаючи генеалогію свого роду, записала свідчення односельців, які пам'ятали Яновських.

Із листів опікуна округу головам педрад жіночих гімназій за 1915 р. отримуємо інформацію про іспити. 26 березня з Одеси направили до цих закладів по два запечатані конверти з темами із російської мови для іспиту в VII класі. Конверт номер один мали відкрити четвертого квітня у суботу о дев'ятій годині в присутності екзаменаційної комісії і семикласниць. У разі, коли не виникала потреба в запасному конверті, він повертався до першого червня нерозкритим. До цього ж числа в окрузі чекали і письмові роботи, виконані на іспиті, з пояснювальною викладача, де мала міститися характеристика класу, вказані причини незадовільних оцінок на іспиті, термін, протягом якого предмет викладався в даному класі, і за якими підручниками. Додавалися також: список тем для домашніх і класних письмових робіт з російської мови в 6–7-х класах, протокол і відомість письмового іспиту, програма усного іспиту, відомість з оцінками за чверть і рік. Тієї весни було відмінено міністерську вимогу приймати до педкласу лише учениць, які за VII клас мали оцінку не нижче «4» з обраного предмету. Відтепер це питання мало регламентуватися педрадами жіночих гімназій.

Зберігся репортаж журналіста з урочистого випуску учнів VIII

класу класичної та VII–VIII класів громадської гімназії 1915 р., на свято Вознесіння у приміщенні чоловічого закладу (жіночий був зайнятий під госпіталь). Спочатку в домовій церкві прот. Сорокін відслужив молебень за участі свящ. Покровського та Галкіна і дияк. Ковалівської церкви. Пісні виконував хор гімназистів і гімназисток. У конференц-залі директор чоловічої і голова педради жіночої гімназії Т. Виноградов вручив атестати учням, а потім ученицям (у т. ч. золоті медалі — Бондаренко і Курнатовській, срібну — Горошановій), виступивши з вітальною промовою. 8.9.1916 р. гімназистки і викладачі взяли участь у храмовому святі вказаної церкви. Перед літургією о. П. Колосов говорив про необхідність у часи великої війни «навчатися і навчатися, щоб при світлі знань і науки бути в майбутньому ... гідними синами й доньками батьківщини».

1915 р. змінюється положення про батьківські комітети (дослідник С. Сірополко пише, що їх було відновлено з призначенням міністром народної освіти П. Ігнат'єва, коли «повіяло свіжим духом») при середніх навчальних закладах. Щороку через два тижні після завершення осінніх вступних та додаткових іспитів начальниця або голова педради письмово запрошували батьків учениць на загальні збори, які обирали голову (з вищою або, у виняткових випадках, із середньою спеціальною освітою) і двох заступників голови батьківського комітету. Того ж дня батьківські збори кожного класу делегували до комітету по три представники. Через два роки міністерство освіти визначило, що до керівництва останнього могли входити особи не лише християнського віросповідання. Батьки могли брати участь у засіданнях педрад з правом вирішального голосу, але в кількості не більше третини від осіб навчально-виховного персоналу — членів ради.

Восени опікун округу затвердив обраний батьківський комітет гімназії (голова — присяжний повірений О. Поляновський, заступники — судовий слідчий В. Кулицький та нотаріус В. Нікітін, секретар — Є. Кац). На першому засіданні 8 листопада комітет ухвалив клопотання перед педрадою про початок класних занять не раніше 8–30 год., з огляду на зимовий час, та утворив у своєму складі комісію для організації гарячих сніданків, до якої увійшли матері Штифт, Кац, Ковальова, Ясинецька, Бельська, Сидорова та Шполянська. Роботі комісії сприяла дружина директора чоловічої гімназії голови педради жіночої гімназії Виноградова. Через тиждень «особлива господиня» почала продавати дівчатам котлети, молоко,

сосиски, чай. Але більшість учениць не могла їх придбати, у зв'язку з чим комітет доручив комісії здешевити їх за рахунок приватних пожертв та попросив допомоги в опікунської ради. Тоді ж батьки вирішили звернутися до власників ілюзіонів щодо влаштування хоча б щотижневих сеансів для дітей та просили власників ковзанок установити мінімальні ціни для учениць.

Наприкінці місяця комітет доручив комісії з організації гарячих сніданків поширити свою діяльність і на приміщення реального училища, де навчалися учениці старших класів (інші — в чоловічій гімназії). Також було вирішено просити адміністрацію цього закладу дозволити гімназисткам користуватися ковзанкою. У зв'язку з випадками скарлатини та інших інфекційних захворювань у гімназії і місті батьки ухвалили організувати в приміщенні театру «Олімп» лекції лікаря із демонстрацією «світлових картин». З метою влаштування «розумних розваг для учениць» було визнано бажаним проведення музичних вечорів спільно з комітетами інших середніх закладів. До об'єднаної комісії батьків із влаштування цих заходів обрали В. Нікітіна, М. Ковальову та С. Бельську.

Музикознавець М. Долгіх вважає, що згаданий голова комітету був батьком випускника класичної гімназії, заслуженого діяча мистецтв Радянської Росії, композитора, автора десятків книг і брошур Георгія Поляновського. Організований останнім у Москві центральний хор швейників під керівництвом Єлисаветградця виконав біля труни Леніна пісню «Не плачте» на його музику і слова. Щороку з батьками, а пізніше із сестрами (Наталія та Іванна, одна з яких, чи обидві навчалися в громадській гімназії) він виїжджав за кордон (Австрія, Німеччина, Франція, Швейцарія, Бельгія та ін.), де відбувалося знайомство із музичним життям. Значний вплив на виховання дітей здійснила мама (лютеранка), її брати і сестра, серед яких були освічені музиканти, співак, композитор, музичний оглядач. У держархіві області зберігається атестат про закінчення майбутньою дружиною Георгія Тетяною із золотою медаллю 7-и класів громадської гімназії, підписаний головою (Я. Кобцем) та іншими членами педради 14.6.1913 р. З нього довідуємося, що «донька інженера (із селян) Семена Бондарєва ..., яка народилася листопада 17 дня 1895 року, поступила за свідоцтвом Білоцерківської гімназії до п'ятого класу Єлисаветградської ... гімназії 12 жовтня 1910 р.». При середньому балі атестату 4 вона отримала золоту медаль і фах учительки початкових училищ, котрий давав їй право займатися

викладанням і вдома. Згодом композитор присвятить «своїй рідній Танюші» низку різножанрових творів. Протягом 100-денного відрадженьня до Улан-Уде 1940 р. він щодня відправлятиме до Москви листівки дружині й сину. У кіровоградських музеях музичної культури ім. К. Шимановського та краєзнавчому зберігаються фотографії елісаветградської і московських сімей Поляновських, випускниці гімназії Т. Бондаревої, доньки голови батьківського комітету гімназії, артистки театру Немировича-Данченка Наталії Поляновської. Остання народилася 1897 р., її хрещеними батьками були дворянин О. Бошняк і дружина архітектора, котрий проектував приміщення жіночої гімназії, С. Лишневська. У архівних матеріалах зустрічаємо унікальний, невеликий за форматом, поетичний альбом, заведений гімназистом у листопаді 1911 р. Першими словами на вступних сторінках були: «Ніхто, крім Тані, не сміє розкривати цю книгу, аж до моєї смерті. Юра» (так писалося ім'я Георгія в дитинстві. — С. Ш.) / Тихі пісні. Мої вірші/ Я віддаю вам, Таня, всю свою душу і свої вірші. Юра». Наведемо перший з творів, присвячених коханій гімназистці, «Ти — все для мене!»:

*Как весенняя сказка,
Как шелестъ деревьевъ, чуть слышно и мощно
Звучит эта песня:
Ты — все для меня!
Но темные дали сверкают ревниво;
Въ мечтах заблуждался.
Угрюмо-недвижно нависъ старый лесъ.
Мечты, как аллеи заросшего сада,
Сплелись и сроднились, и шепчут печально:
О, дайте намъ счастья!
И хочется плакать, да слез больше нетъ.
Есть только слова неоконченной сказки,
Есть песни скорбящей живые слова:
Вся песня, вся сказка —
Ты — все для меня!
Гимны поются лишь тем, кого любятъ.
Верно люблю тебя, если пою.
Краток мой гимнъ,
Но онъ правдою дышитъ:
Ты — все для меня!*

У жовтні 1916 р. на перше засідання новообраного батьківського комітету з'явилося близько 30-и членів, серед яких був і голова педради Т. Виноградов. Під головуванням В. Нікітіна вони обрали секретарем П. Кононенка, казначеєм Є. Сидорову, по одному представнику від класу до виховної комісії (у т. ч. голову комітету та його заступника), ухвалили організувати вечірні заняття для невстигаючих учнів з усіх предметів, доручити жіночій частині комітету організацію гарячих сніданків. Комісія з пошуку коштів вирішила видавати останні ученицям безкоштовно (для цієї мети вже почали надходити пожертви: К. Шуйський — 100 крб., Т. Виноградов — 60 крб.), звернутися до батьків з проханням жертвувати гроші та ухвалила взяти участь спільно з педрадою у влаштуванні в дворянському домі концерту, збір від якого мав розділитися на-впіл між батьківським комітетом і фондом стипендій для дітей, які втратили своїх батьків на війні. Подальші засідання комітету було вирішено проводити кожні два тижні, у неділю о 17-й годині.

Син згаданого головуючого на батьківських зборах В. Нікітіна Фауст, випускник класичної гімназії, кавалер ордена Св. Анни 4 ст. за хоробрість, виявлену в боях Першої світової війни, генетик, зоолог-селекціонер, лауреат Державної премії СРСР, автор низки наукових праць, згадував домашню ауру учнів чоловічої і жіночих гімназій: «З дитинства я став захоплюватися читанням корисних для розвитку книг, полюбив музику, котра часто звучала у нас вдома, оскільки батько з великим чуттям і натхненням (на слух і по пам'яті) грав на роялі, привчав нас відвідувати оперні драматичні спектаклі, концерти, художні виставки, картинні галереї». У щотижневих українських літературно-музичних вечорах вдома у Нікітіних брали участь місцеві та приїжджі М. Крижанівський, М. Левитський, Ю. Тобілевич, М. Садовський, П. Саксаганський, Г. та К. Шило, П. Михалевич, М. Заньковецька, М. Панасевич, М. Петлішенко, Л. Ліницький. 1909–10 рр. з ініціативи В. Нікітіна у Шевченківські дні організовувалися лекції-концерти, кошти від яких передавалися на спорудження пам'ятника Кобзареві в Києві. Так, 16.3.1910 р. чистий прибуток від вечора склав 380 крб. Серед пожертвувачів був Г. Волохін. Звучав «Заповіт», який переповнений зал (робітники, інтелігенція, учні) слухав стоячи, а бажаючі його виконати підіймалися до хору на сцену. Театр було прикрашено виписаними для цієї мети з Полтави численними предметами українського побуту (ткацькі й гончарні вироби). У концертах

брали участь Кропивницький, Старицька-Черняхівська, Стешенко. Ці заходи надалі були заборонені губернатором.

У громадській гімназії навчалася, очевидно, Марія Нікітіна (згодом учителюватиме в Любомирці, Добровеличківці), оскільки дві інші доньки Василя Олександровича Ніна (за матеріалами краєзнавчого музею) і Тетяна (за розповіддю автору громадянином Ізраїлю, колишнім кіровоградським краєзнавцем, тепер киянином Р. Любарським) закінчили гімназію Єфимовської. Тетяна залишила спогади про молоді роки, описавши інтереси свого оточення, у якому були брат Юрій (згодом вступить до муздрамінституту ім. Лисенка, О. Довженко зарахує його до своєї студії; репресований), Михайло Хороманський (закінчив класичну гімназію, став польським письменником), Арсен Тарковський, Андрій Тобілевич, Микола Станіславський (у майбутньому — театральний режисер) та ін.: «Зранку до вечора вони читали, декламували різні вірші — свої, Гумільова, Блока, Маяковського тощо... Особливо пам'ятаю, з яким захватом вони читали Байрона «Дон Жуан». Були ... всі ці хлопці, влюбливі до краю... Це, звичайно, вплив Байрона та Пушкіна, і, мабуть, тому, що їм було по 16, 17 літ...». Натхненно читав Юрій і вірші П. Тичини. Нікітіна згадувала, що потім мешкала у районі Ковалівської церкви «удвох із батьком, він був найдобрішою людиною... ». Після заборони творів Винниченка у них під час обшуку вилучили з домашньої бібліотеки «Чорну пантеру», «Сонячну машину» та інші твори Винниченка, вірші Олеся, як «ворогів народу». У Кіровоградському літературному музеї ім. І. Карпенка-Карого зберігається фонозапис звернення Т. Нікітіної до кіровоградців 1997 р., де вона згадує, зокрема, про зв'язки батька з відомими людьми, його заслання і голодну смерть 1942 р.

Справу колишнього голови батьківського комітету громадської гімназії, педагога, українофіла В. Нікітіна зустрічаємо у держархіві області серед документів невинно репресованих. У жовтні 1929 р. його заарештовують за підозрою «в нелегальних зв'язках з українськими шовіністичними елементами з інтелігенції та групуванні їх з контрреволюційною метою». При обшуку були вилучені: «Оповідання з української історії» (ред. Г. Коваленка), «Незабутні» (ред. С. Петлюри, 1918 р.), «На захист української культури» (вид. Одеської Української Національної ради), «Тризуб» (німецькою мовою), «Послання Євангелісту Дем'яну Бедному», «Грамота до всього Українського народу», «Статут Української просвіти», «Іс-

торія Українського народу». З протоколів допитів, свідчень Василя Олександровича (розуміємо необхідність врахування обставин, за яких вони писалися) постають фрагменти його особистого, педагогічного і громадського життєпису. Народився 1868 р., закінчив гімназію у Вязьмі та юрфак Московського університету. У місті на Інгулі працював членом окрсуду, потім — міським нотаріусом. Ще в доєлисаветградський період, у рідній Полтаві та Росії захопився літературою, проблемами відродження культури українського народу. Однодумців у цьому він знайшов у центральноукраїнському місті — «артільного батька» М. Левитського, лікаря П. Михалевича та ін. Влаштувалися, здебільшого у Нікітіних, нелегальні бесіди і читання із залученням гімназійної молоді. Велася пропагандистська українофільська робота серед селян. Після Лютневої революції із жандармських списків стало відомо, що В. Нікітін потрапив під негласний нагляд, як «український соціаліст». Він став першим головою місцевої «Просвіти», при якій діяли великий український хор, багата бібліотека. При денікінцях у Нікітіних провели обшук і вилучили українські книги.

У радянські часи В. Нікітін перейшов на педагогічну роботу (викладав українську мову), організовував красзнавчу діяльність. У процесі останньої він співробітничав із красзнавчим гуртком при педтехнікумі (знаходився у приміщенні теперішнього старого корпусу педуніверситету), керованим викладачем Молоковим-Журським (згодом — репресованим), який збирав дані про відомих діячів Зінов'євщини. Василь Олександрович переклав українською спогади О. Тарковського про революційний рух (передав їх до Академії наук О. Тулубу), написав історію українського театру в Єлисаветграді, зауваження до тексту якої висловили академік Єфремов (він, до речі, пропонував Нікітіну створити в Зінов'євську наукове товариство) та вдова Карпенка-Карого Софія. Примірник рукопису автор передав викладачеві театрального інституту в Києві (там навчалися діти Нікітіна) проф. П. Рудіну для театрального музею, яким той завідував. Останній, у свою чергу, вислав зінов'євцю свою книгу про Кропивницького з проханням зробити зауваження, оскільки у ній містилися посилання на спогади Нікітіна про корифея театру, надруковані у збірнику «За сто літ» (1928 р.). 1930 р. Василя Олександровича було вислано до Казахстану на три роки «як члена підпільної організації Спільки визволення України», хоча винним він себе не визнав. Реабілітація прийшла 1994 р.

У роки війни суттєвою проблемою для гімназії була фінансова. 1917 р., розглядаючи кошторис на майбутній рік, опікунська рада висловилася за підвищення зарплати викладачам. Враховуючи збільшення і по інших статтях витрат (опалення і освітлення тощо), було вирішено вдатися до підвищення плати за навчання, як головного джерела утримання гімназії. Для визначення конкретної суми було обрано комісію за участю представників педперсоналу і батьківського комітету, яка мала подати пропозиції опікунській раді. Одночасно вівся пошук шляхів полегшення матеріального становища учениць.

27.1.1916 р. міська дума прийняла 10 тис. крб., які заповів лікар, колезький радник з 20-річним стажем гласного думи, померлий на 75-у році життя, Роман Дериченко, з тим, щоб відсотки з них ішли на оплату навчання найбідніших учнів класичної чоловічої та громадської жіночої гімназій за поданням опікунських рад. Гласні також закритим голосуванням задовольнили прохання вдови службовця канцелярії міської управи Г. Ф. Ботушана, серед дітей якої була й гімназистка п'ятого класу, про надання їй матеріальної допомоги. Вони просили опікунську раду громадської гімназії врахувати цю ученицю при розгляді питання розподілу відсотків із капіталу Дериченка.

Того року до опікунської ради гімназії і товариства допомоги надійшло багато заяв від бідних учениць із проханням звільнити від плати за навчання. 13 листопада батьківський комітет виділив 200 крб., із отриманих для цієї мети пожертв. На цьому засіданні викладач Тиняков зробив доповідь про бажаність заміни бальної системи на ґрунтовну характеристику, з чим одноголосно погодився комітет. Наступного дня у залі дворянського зібрання відбувся вечір, збір від якого надійшов до фонду стипендій дітям георгіївських кавалерів. До його програми увійшли виконані об'єднаним хором чоловічої і жіночої гімназій не лише «Многия лета» і «В церкви» Чайковського, а й ряд українських пісень («Реве та стогне Дніпр широкий», «Пливе човен» та ін.), що мало великий успіх у глядачів.

17 листопада «Голось Юга» повідомив про пожертву М. Кесслер три крб. для оплати навчання бідних учениць громадської гімназії. Через день зі шпальт газети комітет звернувся до батьків учениць із відозвою, в якій, зокрема, йшлося: «У теперішній тяжкий час і при сьогоднішній величезній дорожнечі, багато батьків не мають

достатньо засобів для задоволення навіть найголовніших потреб своїх дітей: оплати за їх навчання, забезпечення їх навчальними посібниками та ін... Організувавши харчування учениць у гімназії, батьківський комітет у справі турботи про дітей опинився віч-на-віч з величезними нестатками, внесенням плати за навчання найбідніших вихованок гімназії, і не менш гострою потребою — організацією репетиторської допомоги невстигаючим, забезпеченням учениць за дешевою ціною, а де потрібно — і безкоштовно, різними навчальними посібниками і різноманітними іншими предметами, не виключаючи навіть взуття і одягу. Батьківський комітет без допомоги передусім усіх батьків, а потім і всіх добрих та чуйних людей, безсилий досягти у цій справі необхідного успіху і звертається до всіх, хто любить дітей, кому дорогі інтереси і велич батьківщини, з гарячим закликком: прийдімо на допомогу дітям у їх великій нужді, дамо їм можливість завершити своє навчання, озброїмо їх для майбутньої боротьби у житті, забезпечимо їх засобами, щоб вони могли ... працювати з користю для себе і батьківщини. Не будемо говорити: дівчатам не так потрібна освіта, як хлопчикам. Згадаймо, що це майбутні матері майбутнього покоління, від котрого залежить слава, велич і благополуччя нашої дорогої батьківщини, і що перші зерна добра, моральності і розвитку у дитині висаджує мати. Згадаймо і те, що сучасне життя і війна закликали жінку від домашнього вогнища до сфери державної служби і суспільної праці, де потрібні розвиток і знання, придбані на навчальній лаві». Пожертви приймалися головою В. Нікітіним (в конторі нотаріуса), казначеєм Є. Сидоровою та іншими членами батьківського комітету.

Заява отримала активний відгук, надійшло багато пожертв. Уже наприкінці місяця батьківський комітет вніс плату за навчання учениць, чий матеріальний стан підтверджувався наведеними довідками. Для однієї гімназистки придбали черевики, для іншої — калоші. Було вирішено за прикладом чоловічої гімназії закупити і продавати у приміщенні гімназії письмове приладдя за собівартістю. Спільно з педрадою було розроблено програму учнівського літературно-музичного вечора, половина збору від якого мала надійти комітету для допомоги бідним ученицям, інша — до фонду стипендій для георгіївських кавалерів. 11 грудня діти, батьки і викладачі переповнили прикрашений зал дворянського зібрання. Тут продавалися програми і конфетти, в окремій кімнаті жіноча половина батьківського комітету влаштувала буфет. «Голось Юга», зазначив

що з усіх учнівських вечорів, цей «у музичному відношенні пройшов з найбільшим успіхом... Співає злагоджено, під управлінням А. М. Купетіна, колядки із оп. «Черевички» Чайковського з'єднаний хор у національних українських костюмах. Співають хором, соло, дуєтом, на скрипці, роялі, твори Мендельсона, Рахманінова, Римського-Корсакова, Даргомижського, мелодекламують Бальмонта, музика Сен-Санса. Ак-ють К. Мілеант і вихов. гімн. Виконавців шумно викликають, вимагають повторень. Шквал аплодисментів викликає перший виступ під керівництвом студента Н. Г. Галчинського струнного оркестру учнів чоловічої і жіночої гімназій. Скрізь помітно хорошу школу, техніку, а в окремих номерах — музичний смак і обдарованість. Потім пролунали гімни союзних держав, після чого розпочалися рухливі ігри, які затяглися до пізньої ночі». За кілька днів громадське зібрання за пропозицією М. Тинякова асигнувало 100 крб. громадській гімназії на створення георгіївського фонду.

На початку 1917–18 н. р. у гімназії не змогли обрати батьківський комітет через відсутність кворуму на загальних зборах. Із цього приводу група батьків висловила стурбованість у «Голосе Юга»: «... Незрозумілий індивідуалізм батьків..., коли устрій школи піддається корінному зламу і участь батьків у навчально-виховній справі є вкрай необхідною... Поряд із загальним подорожчанням життя збільшено плату за навчання; отже, необхідно знайти значні кошти для бідних учениць... Відсутніми були ті батьки, які особисто мали нагоду переконатися у корисності і необхідності батьківського комітету. Одні з них зверталися в минулому році до цієї організації за наданням їхнім дітям матеріальної допомоги, інші — з різними клопотаннями до педагогічної ради... Пожертвуйте двома годинами недільного відпочинку, з'явіться на збори і тим виявіть допомогу ученицям». Того року свою посильну частку у справу допомоги учням вніс 10-річний Арсен Тарковський, майбутній письменник, батько всесвітньо відомого кінорежисера Андрія Тарковського. До редакції «Голоса Юга» надійшло чотири крб. від спектаклю, влаштованого малими Тарковським, О. та Ф. Мірандовими (двоюрідними сестрами останнього) «на користь дитячого осередку чоловічої і жіночої гімназій». На 20.1.1918 р. в гарнізонному зібранні (приміщення кавалерійського училища) було заплановано спектакль восьмикласниць громадської гімназії на користь бідних учениць. У серпні батьківські комітети середніх навчальних закладів відкрили кооператив з метою забезпечення усім необхідним учнів.

За невеликий час кількість його членів зросла із 100 до 1000.

Допомога гімназії була дуже важливою в умовах загострення соціально-економічного становища Єлисаветграда. У роки війни сюди прибули вітчизняні та іноземні біженці, військові частини, госпіталі і лазарети. В умовах дорожнечі, інфляції, холоду, карткової системи на предмети першої необхідності проводилися благодійні заходи, збиралися гроші, продукти для потреб населення і армії. Із травня 1915 р. по грудень 1916 р. особлива комісія по боротьбі з дорожнечею зафіксувала ріст цін на яловичину із 30–55 до 50–70 копійок, баранину — із 45 до 75 коп., свинину — з 50 до 65 коп., ковбасу — з 55–70 до 75–90 коп., сало — з 60–70 до 80–100 коп. за фунт. П'ятипудовий лантух пшеничного борошна коштував від 10 крб. 50 коп. до 18 крб. 50 коп., житнього — від 10 крб. 80 коп. до 13 крб. 20 коп.

Проблемою стала наявність вільних приміщень для лікування поранених, які почали прибувати з фронту. Опікун округу надіслав повідомлення до повітів: «Виходячи з необхідності створити для поранених воїнів сприятливі умови для покращення їх здоров'я, Міністерство Народної Освіти змушене було принести в жертву цьому інтереси навчальних закладів, приміщення яких виявилися найбільш придатними для влаштування у них лазаретів...». 22.1.1915 р. головний начальник Одеського військового округу зобов'язав Єлисаветградську міську управу терміново переобладнати під зведений 118-й евакогоспіталь будинки реального і духовного (тепер — школа № 14) училищ. Їх запропонувала міська управа, зокрема, плануючи організувати навчання учнів реального училища в «найбільшому у місті приміщенні — жіночій гімназії». Але після огляду кількох будинків представниками евакопункту та госпіталю керівництво військового округу змінило своє рішення, виділивши для 118-го евакогоспіталю корпуси громадської жіночої гімназії та сусідніх московських казарм. «Не можна не вказати, що з відведенням приміщення ... гімназії остання буде поставлена в надзвичайно складне становище, так як в гімназії навчається понад 600 учениць, і гімназія утримується головним чином за рахунок плати за навчання», — застерігав «Голось Юга». З цього питання до Одеси виїздив член міської управи М. Близнюк.

На засіданні створеної за дорученням губернатора спеціальної комісії міський голова Г. Волохін висловив побажання: залишити за гімназією дві кімнати для бібліотеки і приладів фізичного та при-

родничого кабінетів, а в підвальному поверсі — помешкання для кочегара; у випадку відкриття інфекційного відділення, зробити це в приміщенні казарм. Зміна функціонального призначення освітянського приміщення вимагала проведення деяких внутрішніх робіт. У січні головлікар госпіталю, колезький радник Любарський до їх переліку включив: влаштування у санвузлах п'яти ванн, рукомийників; покладення лінолеуму, встановлення переносної плити та проведення водопроводу до фізкабінету (відводився для аптеки); встановлення у кухні куба з холодильником для аптеки; покладення лінолеуму у кімнатах для лікування; у залі — «акуратно і ретельно очистити від пилу і павутини, витерти мокрим рушником...» та ін.

14 лютого було підписано акт прийому госпіталем приміщення гімназії. Його адресою вказано вулиці Петрівську і Олексіївську, провулки Гімназійний та Театральний, які оточували будинок. Гімназійний провулок проходив між гімназією та московськими казармами. Його назва з'явилася після будівництва приміщення. У новій споруді знаходилося 55 кімнат загальною площею 1122,94 кв. саж. Площа кочегарки і пральні при ньому становила 248,77 кв. саж. В акті зазначалося, що у віданні гімназії залишалися квартири начальниці та кочегара, бібліотека, кухня в квартирі двірника, дві комори, система пароводяного опалення, склад палива, дах і водостічні труби. Інша частина переходила у відання госпіталю. Зокрема, на I поверсі «служительська» у вестибулі ставала кухнею «смотрителя», штабс-капітана Смиченка, жіноча учительська — квартирою, чоловіча учительська — офіцерською палатою; на II поверсі клас співів — операційною. В акті подається досить детальна характеристика усього приміщення гімназії. Зокрема, міститься опис обігрівально-вентиляційної системи, до якої входили прийомні канали для теплого повітря, яке від кожного калорифера йшло під підлогою I поверху через усю ширину коридору і далі надходило через решітки до приміщень обох поверхів. Інші канали містили парові і водяні труби, які подавали пар до батарей усього будинку. 7 нагрівальних камер, до яких вели труби, були на горищі. Перед подачею з підвалу повітря зволожувалося. Усі батареї закривалися решітками з дверцятами. На II поверсі у фасадному корпусі розміщувалися актовий зал із двома хорами; бібліотека з двома кімнатами, розділеними дерев'яною перегородкою з фільончастими дверима; кімната співів, з'єднана дверима із залом; природничий кабінет, відділений дверима від малої кімнати фізкабінету, яка з великою

кімнатою фізкабінету була з'єднана дерев'яною перегородкою. По великому коридору знаходилося сім класів і дві малі кімнати для навчальних посібників, по задньому коридору — рукомийник та чотири звичайних класи, із яких один був меншим за рахунок відокремлення його частини дерев'яною перегородкою з метою зберігання фігур і орнаментів для класу малювання. Санвузли для учениць розміщалися на I і II поверхах, для викладачів — у підвалі. На даху було сім ліхтарів, дев'ять головок димових труб, з нього спускалися 40 водостічних труб.

«Приміщення громадської жіночої гімназії, де госпіталь розміщується, змінилося. Прекрасно обставлені класи-палати до часу прибуття поранених були цілком облаштовані», — писав «Голось Юга» 25 лютого у зв'язку з прибуттям сюди 420 поранених воїнів. 1 березня приміщення оглянув херсонський губернатор барон Гревениць. Наступного дня міськуправа просила завгоспа жіночої гімназії наглядати за економним опаленням будинку госпіталем. Внутрішні роботи з переобладнання, у т. ч. столярні, теслярні, пічні, кам'яні, ковальські, слюсарні, водопровідні, малярні, штукатурні, покрівельні були здійснені в лютому — листопаді 1915 р. У червні в залі приміщення відбувся концерт молодой місцевої співачки Ю. Череватенко (акомп. С. Мілеант) для поранених, організований сестрою милосердя О. Мілеант. Військові і лікарі госпіталю тепло зустріли виконані пісні і романси.

У жовтні головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал-ад'ютант Іванов розпорядився для військових закладів виділити в першу чергу громадські, потім — приватні і лише в останню — навчальні приміщення. Втім це рішення не мало зворотної сили, тож на його підставі будинок гімназії не міг бути звільненим від госпіталю для відновлення тут занять. Але освітяни такі питання ставили. Зокрема, 8 листопада рішення про це прийняв батьківський комітет громадської гімназії. 8.2.1916 р. міністр народної освіти доручив підвідомчим структурам, за узгодженням з відповідними органами, найшвидше вжити заходів до використання навчальних приміщень знову за їх прямим призначенням, щоб учні мали нормальні умови для завершення навчального року, коли заняття відзначаються особливою інтенсивністю. Це дало б можливість також підготувати їх до нового навчального року (провести ремонт тощо). Мотивом до реальності звільнення приміщень військовими лікувальними закладами були прогнози міністерства про значне зменшення

прибуття поранених. Дане розпорядження галузевого керівника директор народних училищ губернії довів повітовому інспектору у Єлисаветграді, а той — міськуправі. У результаті було ухвалене «рішення вищого начальства» звільнити приміщення жіночої гімназії не пізніше 1 серпня, що дало б можливість, як ішлося в листі міськуправи, «відновити нормальний хід навчальних занять для дітей, змушених тулитися тепер у непристосованих приміщеннях і навчатися у післяобідній час, що не може не вплинути як на успішність ходу занять, так і на здоров'я дітей». Для цього херсонський губернатор 11 травня розпорядився відвести для госпіталю інше приміщення. Але запропоновані містом варіанти не влаштовували військове відомство. Госпіталь не лише продовжував займати більшу частину гімназії, а й у березні 17-го просив начальницю звільнити її квартиру. 13.3.1917 р. головлікар повідомляв думу про неможливість розформування медзакладу найближчим часом та просив установити грубку «в канцелярії, оскільки було повністю припинено опалення» (це прохання не задовольнили). Наприкінці березня 1918 р. преса повідомила про закриття госпіталів, у т. ч. 118-го, у зв'язку «з демобілізацією військ». Але будинок не було повернено навчальному закладу й через півроку.

У жовтні 1918 р. голови опікунської ради (Г. Волохін) та батьківського комітету гімназії звернулися до міського голови Б. Волотківського з проханням терміново розпочати ремонт гімназійного приміщення, яке звільнялося австро-угорською комендатурою. Спеціальна комісія, оглянувши його, визначила вартість (25 тис. крб.) і термін (до місяця) виконання робіт. Втім 24 грудня місцева «Наша жизнь» інформує про чергову проблему: опікунська рада жіночої гімназії повідомила міськуправу, що в середині місяця близько 22-ої години вечора у приміщенні «з'явився невідомий, і за словами двірника, назвав себе військовим начальником, оглянув увесь будинок ... і заявив, що до міста прибуде близько 30 вагонів із мобілізованими солдатами, більшість котрих буде розміщена у приміщенні гімназії. Близько 12 год. ночі прибула партія людей... Зламали замок у приміщенні, де були складені гімназійні меблі, рознесли частину меблів по зайнятих (прибулими. — С. Ш.) кімнатах, потім, мешкаючи у приміщенні, знищили частину батарей і кранів парового опалення. Вентилятори зламані, дроти електричного освітлення обірвані. Ручки з багатьох дверей забрані, скло з вікон вибито. Крім усього цього, дехто з людей справляє природну по-

требу у деяких кімнатах. У рисувальному класі пропалено паркетну підлогу, очевидно на підлозі відбувається опалення і готування їжі». Рада просила управу вжити заходів до звільнення приміщення гімназії і збереження майна. Це свідчить, що жіночий заклад тоді ще не повернувся до свого будинку.

Поруч з гімназією, у церкві кавалерійського училища персонал і пацієнти госпіталю реєструвались у метричних записах. Зокрема, 23 березня 1917 р. викладач громадської жіночої гімназії, колезький асесор С. Маклецов став хрещеним батьком сина молодшого ординатора 118-го зведеного евакуаційного воєнного госпіталю. Зареєстрованих тут померлих ховали на братському цвинтарі неподалік Петро-Павлівської церкви. У госпіталі лікувалися воїни не лише російської, а й союзнної сербської, армій. Зокрема, на 1.1.1916 р. тут перебували 11 балканців.

Після відведення будинку громадської гімназії під госпіталь її діяльність було перенесено до інших помешкань. 3.2.1915 р. о 815 навчання дівчат розпочалося у будинках чоловічої гімназії (молодший і старший підготовчі, I–III, VIII класи) та реального училища (IV–VII класи). Прийом заяв, грошей за навчання і видача довідок жіночою гімназією здійснювалися у першому закладі з 10–00 до 12–00 год. Зауважимо, що умови навчання тут були помітно гіршими. У звіті за 1914 р. директор класичної гімназії Т. Виноградов писав: «На кожному поверсі — досить вузькі і не дуже світлі коридори... У 37-ми кімнатах ... учням, які займають бокові ряди парт, доводиться дивитися на класну дошку під значним кутом... Відсутність будь-якої раціональної вентиляції (є лише по одній квартирці в кожній класній кімнаті), відсутність рекреаційного і актового залів...». 1 липня тут розпочали приймати заяви від абітурієнток, а наприкінці літа «Голось Юга» повідомив, що 1 вересня у приміщенні класичної гімназії у першу зміну мали розпочатися заняття гімназисток, у другу — гімназистів.

1 листопада батьківський комітет чоловічого закладу висловився за перенесення занять учнів молодших класів у першу зміну, що було можливим за умови звільнення споруди від громадської гімназії. Перед цим про переважаність класичної гімназії опікунська рада жіночого закладу повідомила керівництво Одеського навчального округу. Гімназистки тут мусили навчатися у дві зміни. У зв'язку з випадками повторних інфекційних захворювань серед першокласниць їх класну кімнату було зачинено для дезинфекції,

через що звільнили від занять третьокласниць, які навчалися в ній у другу зміну. Зрештою, 20 листопада старшокласниць перевели до приміщення реального училища. Учениця 1916–18 рр. М. Плахотіна згадує, що в будинку чоловічої гімназії навчалася один рік. З осені 1915 р. принаймні по січень 1919 р. тут проходили засідання батьківського комітету жіночої гімназії. Серед опублікованих 12.9.1917 р. оголошень зустрічаємо й наступне: «Сьогодні у чоловічій і жіночій громадських гімназіях перед початком відкриття навчального року відбудуться молебні. Завтра — заняття». Наступний навчальний рік у цьому приміщенні мав розпочатися для восьмикласниць 27 вересня, для гімназисток інших класів (крім тих, яким було відведено місце у реальному училищі) — 10 жовтня в другу зміну після ремонту міськуправою тієї частини приміщення, яка була перед цим зайнята австрійськими військами.

У лютому 1915 р. на засіданні педради реального училища його директор Я. Кобець повідомив про становище жіночого закладу та про висловлене опікуном навчального округу під час недавньої зустрічі прохання тимчасово надати приміщення училища для навчання гімназисток. Рада виділила для цієї мети ранкові часи, перенісши початок занять своїх учнів на 14–30 год. із скороченням малих перерв до 5 хв., великої — до 15 хв. Із 20 листопада сюди було перенесено заняття старшокласниць з будинку чоловічої гімназії. Для них відвели увесь нижній поверх училища. У 1915/16 і 1916/17 навч. рр. тут навчалися гімназистки V–VII класів. Останнього року у другу зміну планувалося влаштувати ще й заняття для учнів ремісничо-грамотного училища. У квітні 1917 р. Я. Кобець телеграмою повідомив головнокомандуючого російської армії генерала Алексєєва про те, що до міста прибуває з Нарви лікар військового госпіталю Рункевич, який наполягає на передачі під 912-й лазарет будинку училища. На той час у ньому відбувалися «змішані заняття 3-х навчальних закладів» (чий приміщення були зайняті під лазарети), працювали курси для народних учителів, читалися лекції для сестер милосердя і з віспопрививання. Тож молодь могла втратити можливість навчатися, потрапивши під вплив закладів «з розпусною мораллю. Небезпека велика. Населення у величезній тривозі за долю дітей». Колишній реаліст С. Тюрін писав, що в роки світової війни ходив на заняття у II зміну, «оскільки в багатьох шкільних приміщеннях розмістилися лазарети», а восени 1918 р. під час загострення боротьби в місті, коли

свистіли кулі і вибухали снаряди, заняття в училищі припинилися повністю. Наприкінці 1918 р. збори педагогів і батьків учнів середніх та початкових навчальних закладів кілька разів висловлювали занепокоєння відносно неможливості гарантування безпеки учителів і учнів на вулицях міста, нормальної роботи шкіл, протестували проти арешту директора реального училища (колишнього голови педроди жіночої гімназії), обшук учнів комерційного училища під час занять. 10 січня того року гімназистки після панахиди по вбитих матросами колишніх депутатах Установчих Зборів Росії Кокоскіну та Шигарьову були звільнені від занять у знак трауру і протесту проти насилля.

За станом на травень 1917 р. приміщення «реалки» було зайняте під госпіталь за згодою керівництва навчального округу і губернського комісара на час літніх канікул. 22 серпня «Голось Юга» пише «З учорашнього дня розпочалися іспити в середніх навчальних закладах. З огляду на розміщення лазарету в реальному училищі, іспити там проводилися в 2-х тісних кімнатах. Громадська жіноча гімназія і реальне училище поставлені в дуже складне становище. До цього часу 6 класів жіночої гімназії розміщалися в ... училищі. Місцева адміністрація, незважаючи на всілякі клопотання перед центральною владою про звільнення приміщень, які займають кімнати видужуючих, щоб тим самим дати можливість звільнити реальне училище, отримувала відмову». Термінову телеграму з відповідним проханням Я. Кобець адресував Керенському, Корнілову та санінструктору Румунського фронту. Кроки до організації нормального навчального процесу здійснювали і батьківські комітети.

28.8.1917 р. голова педроди жіночої гімназії просив керівництво училища терміново повідомити, чи могли б учениці навчатися і в наступному році в їхньому приміщенні і з якого часу та в якій кількості класів. Це було пов'язано з тим, що військове відомство все-ж мало звільнити училище. Хоча ще й 25 вересня перше просило надати гімнастичний зал для розміщення речей 912-го зведеного госпіталю, пообіцявши у цьому випадку одразу ж повністю звільнити іншу частину будинку. Заняття було заплановано розпочати після ремонту, 12 жовтня. У ті дні батьківський комітет громадської гімназії просив директора училища сплатити 25 крб., затрачених на влаштування музичного вечора пам'яті Глінки, які складали частку останнього закладу. 1918 р. німецьке командування у відповідь на прохання директора реального училища пообіцяло звільнити від

військ приміщення, де мали відновитися заняття. 30 вересня тут було заплановано розпочати новий навчальний рік для шести-сесикласниць громадської гімназії у другу зміну.

Культмасові заходи у цей час жіночий заклад проводить в інших навчальних приміщеннях. 1916 р. «комісія із влаштування розумних розваг для учениць громадської жіночої гімназії» вирішила влаштувати свято ялинки під час різдвяних канікул із 26 грудня по 7 січня в будинку чоловічої гімназії для підготовчого і першого класів, і окремо для друго- і третьокласниць та в будинку гімназії Шалита і Волова (вул. Двірцева) для інших класів. При цьому для найменших дівчат організовувалися рухливі ігри, а старшокласниці мали влаштувати читальню, літературні та педагогічні бесіди і дивертисмент зі словами, декламацією, музикою та іграми. Цікаво, що по п'ятий клас включно встановлювався час із 17 до 21 год., а для шостих — восьмих — із 18 до 20 год.

1916 р. опікунська рада приватної жіночої гімназії Єфимовської (де переважно навчалися міські дівчата), заслухавши заяву начальниці закладу, який перебував у тяжкому матеріальному стані, визнала за доцільне запропонувати прийняти гімназію у відання міста. Серед аргументів називалася неможливість забезпечити потреби населення лише існуючою громадською гімназією. Остання «вже два десятки років тому була переповненою понад будь-яку міру», і «місто мало б давно потурбуватися про відкриття другої жіночої гімназії, якби випадково це не було зроблено приватною особою». Прихильники прийняття Єфимовської гімназії (яка мала приміщення і сад набагато кращі, ніж громадська гімназія до переміщення на Петрівську) у міську власність вважали цей варіант кращим, ніж створювати ще один свій заклад заново. У разі неможливості передачі приватної гімназії місту, рекомендувалося підпорядкувати її безпосередньо міністерству народної освіти. Зазначимо, що, крім проблем з вірогідним взяттям на баланс або відкриттям другої громадської жіночої гімназії у Єлисаветграді, тоді розглядали й потребу будівництва нового приміщення класичної чоловічої гімназії. За станом на осінь 1917 р. Єфимовський заклад значиться уже як гімназія товариства викладачів. Того року її педраду очолював Я. Кобець, батьківський комітет — В. Нікітін.

Перша світова війна викликала значні труднощі в діяльності громадської гімназії. Колектив мусив перенести діяльність до приміщень класичної гімназії та реального училища. Заняття у

дві зміни, боротьба за владу в місті, економічна скрута негативно впливали на нормальний хід навчального процесу, виховних заходів. За цих умов значно підвищилася роль батьківського комітету. Шукали шляхи поліпшення становища жіночої гімназії міська влада і опікунська рада. Самовіддано виконували своє завдання учителі і вихователі.

УКРАЇНІЗАЦІЯ В ОСВІТІ: ПЕРШИЙ ДОСВІД

В імперські часи у Єлисаветграді, який знаходився на давніх козацьких землях, став батьківщиною театру корифеїв, дав путівку в життя плеяді українських письменників, громадсько-політичних діячів, не вивчалися українська мова, література, історія. Лише роки національно-визвольних змагань принесли в систему освіти процеси українізації.

«Тільки з цього року діти на Вкраїні дістали собі право вчитися на рідній мові, мові всіх батьків...», — йшлося у листі Генерального секретаріату справ освіти України, отриманому в єлисаветградських земській і міській управах. У тих словах вбачається прагнення надати можливість здобувати освіту своєю мовою всім етнічним громадам республіки. Збереглося тимчасове посвідчення, видане 1.6.1918 р. Златопільською жіночою гімназією М. Зосимовій, яка перевелася сюди 16.1.1916 р. із Єлисаветградської жіночої гімназії. Без спеціального іспиту вона отримувала кваліфікацію домашньої вчительки з предметів (зокрема фізики, історії, географії, космо-

графії, малювання), з яких мала відмінні і добрі оцінки. Наприкінці документа читаємо, що він мав бути замінений «на атестат після розмежування шкіл за окремими національностями, згідно правилам національно-персональної автономії».

Колишня гімназистка М. Плахотіна згадувала: «Після революції стали викладати українську. На жаль, вже тоді в нашому місті дехто ставився до неї зневажливо, навмисне перекручуючи слова... ото такі були вельми «розумні». Чи не їхні нащадки і тепер всіляко паплюжать рідну мову?» Але молода талановита учителька української Кияшко швидко «завоювала любов до себе і до мови. Вона добре володіла гарною, літературною мовою і музика її вимови нас підкорила». Кияшко (можливо, саме згадана) була серед осіб, яким 1910 р. висловила подяку комісія з улаштування українського концерту-вечора пам'яті Т. Шевченка. Емігрант О. Семененко писав Є. Маланюку «Миша Кияшко учився зі мною. Дім їхній на Київській вулиці був, у їдальні картина «Гість із Запоріжжя» — тодішній тест на українство (і в нас висіла)... Батько — Кияшка ... був справжній, глибокий патріот, говорив з дітьми по укр., на базарі одкрив (нижче мосту) навпроти булошної Прохорова українську книгарню... Це й була Єлисаветська «Киевская старовина». Згадуються в листі й дві сестри «Кияшківни».

У березні 1917 р. в Єлисаветграді створено «Українську громаду учнів середніх шкіл», яка вже наступного місяця поставила виставу «Ранок Вільної України» за участі акторів трупи братів І. Мар'яненка та М. Петлішенка (племінників М. Кропивницького) і аматорів. 19 квітня відбулися організаційні збори української секції нещодавно створеного місцевого педтовариства, де, зокрема, було заслухано доповідь викладача комерційного училища К. С. Шиля про український педагогічний з'їзд у Києві (делегатом якого він був) та розглянуто питання організації в Єлисаветграді літніх учительських курсів з українознавства. 14 травня другий з'їзд народних учителів повіту обговорив проблему «викладання рідною мовою учнів». Колишній керівник батьківського комітету громадської гімназії В. Нікітін був обраний головою «Просвіти», заступником голови української громади Єлисаветграда. Призначено керівництво українського юнкерського училища. Під час студентського музичного вечора у театрі Кузьмицького студент Писаренко декламував «Каменярі» Франка, а згадуваний Семененко — «Кавказ» Шевченка. 1918 р. студенти-українці створили у місті свою громаду.

«1) В кожній школі треба завести українську мову та українознавство (програми і розклад предметів буде розіслано днями). 2) ... Слід заводити серед учнів гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії і т. п. ... Заснувати українські бібліотеки... 3) ... Вважали б дуже бажаним регулярні театральні вистави в стінах школи, упорядковані силами учнів з творів наших кращих письменників... 4) Велике значення надаємо ми всяким літературно-вокальним вечіркам... 6)... Слід би організувати подорожі-екскурсії в різні місця, де б учні змогли на власні очі побачити видатні пам'ятки нашої славної минувшини...», — йшлося в отриманій у Лизаветграді (так було вказано назву міста) директиві генерального секретаря народної освіти І. Стешенка від 16.11.1917 р. Останній, за словами директора департаменту дошкільної та позашкільної освіти С. Русової, боровся «з т. зв. «малоросами», які не могли й уявити собі, щоб наша освіта так одразу стала на свої власні ноги, без російської опіки». Софія Федорівна зазначала: «У вселюдським житті тільки той народ і бере перемогу, котрий має найкращу школу... Наш люд завжди виявляв себе дуже охочим до науки, наші школи одкривали по селах з давнього-давня, сам народ піклувався коло шкіл, давав на них гроші, посилав до них дітей з великою охотою. Але сучасна ... школа ... не відповідає національному духовному складові українського народу...».

Нагальну потребу викладання мови корінного населення для майбутніх педагогів засвідчує інформація, яка надійшла навесні 1918 р. на запит управи зі шкіл міста. В абсолютній більшості з них не було вчителів, які могли б викладати українську мову. Причинами цього були як відсутність рідної мови серед предметів, котрі вивчали до цього майбутні вчителі, так і жорстка антиукраїнська політика царату при підборі педагогічних кадрів у систему освіти. У «Замітці про доповідь полтавського губернатора фон Богговута Міністру внутрішніх справ про заходи проти українського народу» (опублікована 2004 р. у книзі Л. Залізняка «Від склавинів до української нації») від 1914 р. читаємо: «1. ... Залучати на посади учителів по можливості лише великоросів. 2. На посади інспекторів і директорів народних училищ призначати виключно великоросів. 3. Всякого учителя, який виявляє схильність до української мови, терміново усувати».

У травні елисаветградська газета «Новий шлях» (ред. О. Семененко) повідомила про вихід у новому київському видавництві

«Товариство шкільної освіти» підручників «Рідні колоски». Читанка для молодших класів гімназії. Ч. І. О.Стешенко», «Н.Шульгина-Іщук. Задачник до систематичного курсу арифметики. Ч. І.», які були «чепурними, мали досить гарний вигляд». Восени 1918 р. Єлисаветградське товариство «Просвіта» надало міському громадсько-педагогічному комітету 13 «Стінних українських словників» М. Старого і 20 плакатів «Як читати українську книжку» з проханням вивісити їх у середніх і початкових навчальних закладах. У місцевій кредитній спілці кооперативів можна було придбати «Український буквар» С. Русової, «Молитовник» свящ. Гаращенка, «Арифметику» Курила у 2-х ч., «Московсько-український словник» Дубровського. Австро-угорська комендатура просила міськуправу виділити місце біля театру для влаштування кіоску українських книг.

Влітку 1918 р. єлисаветградська земська і міська управи, повітовий комісар у справах освіти (з 26 червня ним працював син Карпенка-Карого Юрій Тобілевич) отримали директиву з департаменту нижчої освіти міністерства народної освіти, де зазначалося: «У час, коли наша Держава творить культурно-національні цінності (одкриває українські державні ... гімназії і т. п.) і напружує всі духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народу рідну національну школу, коли не можна опустити ні одного кутка без української школи, нижча початкова школа для українського народу мусить обов'язково ... приготувитись до навчання на українській мові і забезпечити себе підручниками і вчителями в першу чергу». З 25 червня по 15 липня у місті на Інгулі з ініціативи міністерства діяли курси українознавства для учителів народних шкіл Єлисаветградського та Олександрійського повітів. 243 педагоги тоді вивчали історію України, українську мову та методику математики. Українські січові стрільці з Галичини, які в складі австро-угорських частин тут базувалися, 12 липня влаштували із слухачами курсів спільну вечерю неподалік Масляниківки. Про цей захід згадував у еміграції його учасник, полковник Українського вільного козацтва Ф. Мелешко. Він також наводить цікавий факт: на поч. 1918 р. «Єлисавет було перейменовано Стратегічною Радою Глодоського Вільного Козацтва на Незовий (напевне, Низовий. — С. Ш.)». Тож ця українська патріотична організація відмовилася від імперської назви міста на 6 років раніше за радянську владу. У канікулярний час січові стрільці організовували для селян народні, вечірні та недільні школи. У цьому зв'язку С. Тобілевич писала: «Коли в школі

відбувалися реферати з історії, то людей ... було багато».

2 вересня шкільна рада Єлисаветграда вирішила українізувати школи Завадівки і Соколівки, а в інших провести анкетування серед батьків. Відомо, що за станом на жовтень при Пушкінському училищі діяла українська школа, в якій закон Божий виявив бажання читати диякон Шевченко.

З метою отримання корінним населенням середньої освіти рідною мовою за гетьмана Скоропадського діють українські державні гімназії. Одну з них, трикласну, вирішили відкрити в Єлисаветграді у 1918–19 н. р. Її директором призначили Т. Калениченка. Представник міністерства народної освіти Демченко прибув до міста і обрав для цього закладу приміщення Пашутінського училища, зайнятого на той час австрійськими жовнірами. Управа вирішила виділити у ньому для гімназії три класних кімнати. 13 вересня в.о. міського голови Б. Волотковський відвідав австро-угорську комендатуру і отримав згоду на звільнення цього реквізованого приміщення. Телеграму міській управі про необхідність підготувати будинок після його звільнення підписав директор департаменту міністерства Синявський. Одночасно він телеграфував правлінню місцевої кредитної спілки кооперативів: «Цього року М-во відкриває в Єлисаветі державну українську гімназію в складі трьох молодших класів. Дякуючи за велику допомогу, прошу підготувати бурси в Єлисаветі, Глодосах, Бобринці. Директорів призначено, незабаром прийдуть». 1948–49 н. р. колишній діяч доби української революції, професор Антін Синявський працюватиме завідуючим кафедрою фізичної географії КДПІ ім. О. С. Пушкіна, у стінах колишньої жіночої гімназії.

У часи діяльності на Єлисаветградщині органів влади УНР (рубіж 1918–1919 рр.) тут видавалася україномовна газета «Наша хата». Вона повідомляла, зокрема, про діяльність місцевої Ради Українського Національного Союзу. У січні з її шпальт М. Літвицький (Левитський — ?) зауважував: «Царські ставленики знали, що освіченим народом трудно буде командувати. Всіх засобів вживали вони, щоб держати народ в темноті та не здержали... Пропав царський режим, а з ним пропали й перешкоди для освіти народньої». У відкритому листі до українських письменників і педагогів у єлисаветградському часописі один київський автор писав: «Перед українською школою необмежене поле праці. Питання освіти нашого народу і його дітей — питання першорядної ваги», — акцентувавши

увагу на принципах «а) вільного розвитку кращих духовних здібностей, б) демократизму, в) любові до людности, д) розуміння краси... праці і життя».

Вказана газета видавалася Єлисаветградською спілкою кредитних товариств, яка за станом на осінь 1919 р. утримувала на свої кошти українську гімназію. Розміщувався заклад у дев'яти кімнатах, орендованих на нижньому поверсі громадської жіночої гімназії, яка на той час діяла вже у своєму приміщенні. Значна частина учнів добиралася сюди з навколишніх сіл. Навчання провадилося у першу зміну. Існували і вечірні заняття. У списку навчальних закладів шкіл Єлисаветграда за січень — серпень 1920 р. значиться українська школа по вул. Шевченківській. Згадана кредитспілка, як пише у своїй «Подорожі з капелою К. Г. Стеценка» Приінгуллям П. Г. Тичина, восени 1920 р. утримувала «бурсу поруч з церквою» (Ковалівською), де навчалися 100 учнів, переважно із сіл. «Підручників українських мало, але вони діляться. По географії України, наприклад, зовсім нема, і вони з лекції записують. Хор у них є», — занотував тоді письменник, називаючи цей заклад також трудшколою.

Перший досвід українізації в системі освіти відбувався в умовах національно-культурного відродження, як складової державного будівництва. Суттєві труднощі викликалися через обмаль підготовлених для цієї справи педагогів, дефіцит підручників, інерцію, а то й супротив чиновників старої влади, монархістів. Але завдяки зусиллям національно свідомих учителів, «просвітян», представників Центральної Ради, УНР, гетьманату, Директорії у Єлисаветграді поступово вводилося вивчення рідної мови в початкових школах, розпочала діяльність державна українська гімназія, українізувалися інші середні навчальні заклади, у т. ч. громадська жіноча гімназія. Отримання освіти мовою батьків, вивчення національної минувшини ставали реальними вперше з часів колонізації Центральної України імперією Романових.

ОСТАННІЙ ПЕРІОД ГІМНАЗІЇ

1919 р. радянська влада використовувала приміщення навчального закладу для Єлисаветградського відділу народної освіти. «...Величезне приміщення громадської жіночої гімназії ожило і змінилося. Стукають машинки, метушаться співробітники відділів, юрмляться відвідувачі... Здійснюється величезна творча робота... 4 квітня вперше напіввідкрилася завіса над тією грандіозною справою, котрою зайнятий відділ народної освіти», — писав єлисаветградський «Комуніст». Того дня до пізньої ночі проходила конференція профспілок, де було проголошено доповіді позашкільного, музичного і театрального підвідділів відділу освіти. 27 квітня в освітянському приміщенні відбулися збори спілки учителів-інтернаціоналістів, які обрали комітет для організації центральної педагогічної бібліотеки і зразкового фізичного кабінету при відділі наросвіти, делегували спілчан до комісії з розробки програми курсів учителів початкових шкіл, вирішили влаштувати концерт-мітинг.

На верхньому поверсі приміщення гімназії розмістився му-

зичний комітет підвідділу мистецтв, який входив до освітянської структури. Очолював його А. Гайсинський (Верхотурський), який пізніше працював директором Муздержвидаву. Заступниками голови були К. Шимановський (композитор, у майбутньому — ректор Варшавської консерваторії, його ім'я носить музей музичної культури у Кіровограді) і Г. Нейгауз, чії імена в 1990-х рр. були увічнінені пам'ятною дошкою на старому корпусі КДПУ ім. В. Винниченка.

У стінах громадської гімназії збиралося чимало єлисаветградців послухати популярні класичні твори. Через багато років по тому народний артист Радянської Росії, професор Московської консерваторії, доктор мистецтвознавства, талановитий піаніст Г. Нейгауз (чие ім'я увічене в назвах кіровоградських музшколи і вулиці) згадував: «Концерти, що влаштовувалися у великому чудовому залі колишньої жіночої гімназії, мали такий успіх, що місцеві дотепники говорили, ніби на них з'являються навіть розстріляні. З Каролем Шимановським я виконував на двох гарних роялях твори симфонічної музики: «Ромео і Джульєтта», «Франческу», «Шехерезаду», «Тамару» etc., деякі симфонії Бетховена та Шумана, скрипкові сонати і тріо Бетховена etc., сестра моя Наталія Нейгауз і я грали чимало сольних речей, Балановська (випускниця гімназії Єфимовської і Петербурзької консерваторії, член музично-драматичного товариства «Кобзар» у Москві, солістка Київської опери, Великого театру у Москві. — С. Ш.) співала романси та арії, я пам'ятаю, що був навіть вечір, присвячений Мусоргському і Вагнеру, де я грав Увертюру із «Мейстерзінгерів» ..., деякі номери із «Картинок з виставки», а Балановська співала із «Хованщини», «Бориса Годунова», навіть «Смерть Ізольти» із «Трістана». Акомпанував беззмінно К. Шимановський... Єлисаветград ніколи ще не переживав такого «розквіту» музичного життя, як цього літа 1919 року». Оголошення в єлисаветградських «Известиях», зокрема, містить програму концерту 27 червня: «Музичний Комітет Підвідділу Мистецтв Єлисаветградського Відділу Народної освіти. Цикл історичних концертів. Зал Відділу Народної освіти (Громадська жіноча гімназія)... 2-й концерт: Бетховен. Виконавці: Волод. Дешевов (лектор), Генріх Нейгауз (рояль), Б. Гайсинський (скрипка), К. Шимановський (рояль), С. Шапіро (віолончель)». Після початку концерту о 18–00 вхід до актового залу припинявся. Третій концерт присвячений творам Шуберта, Шумана та Шопена відбувся 4 липня. Квитки реалізовувалися в к. № 7 цього приміщення.

На 10–11 липня був оголошений четвертий історичний концерт музсекції позашкільного підвідділу освіти, присвячений Лісту і Вагнеру, за участі Балановської. Але останнього дня концерт не відбувся, оскільки Єлисаветград штурмували загони Григор'єва (при цьому вони захопили навіть печатку Всеукраїнського Центриконкому у поїзді його голови Г. Петровського, який прибув до міста). У зв'язку з цим, квитки на 11 число були дійсними на цей же концерт 18 липня. Твори Глінки, Балакірева та Мусоргського звучали в актовому залі гімназії у програмі п'ятого історичного концерту через тиждень. На перший день серпня у цьому ж циклі було оголошено «Первый экстренный концерт. Гендель, Моцарт, Бах». У к. № 5 гімназії члени профспілок могли придбати квитки по 5 крб. попередньо, усі інші — лише в день концерту по 10 крб.

На початку осені, уже в часи денікінців, зал громадської жіночої гімназії «Голось Юга» назвав кращим залом міста для лекцій і концертів: «...віддалений від вуличного стукоту екіпажів, цей зал поряд з тим і кращий за акустикою. Зал громадського зібрання поступається у всіх відношеннях: стукіт екіпажів, при незначній ширині Двірцевої вулиці не дає спокійно слухати ні промову оратора, ні музику... Колишній відділ народної освіти мав у своєму розпорядженні обидва ці зали, але для «історичних» концертів ... користувався лише залом громадської жіночої гімназії і слід визнати ... місце було обрано цілком вдало. Наша публіка звикла до цих концертів і до місця виконання. Слід було б продовжувати там само. Потрібні лише стільці. І тоді гімназія може мати постійний і солідний прибуток, яким буде задовольняти свої потреби. Досвід інших міст підтверджує нашу думку: у Петербурзі в Татищевському училищі зал дає хороший прибуток і слугує культурним цілям. Те ж слід сказати про синодальну школу в Москві. Місто має звернути увагу на зал громадської жіночої гімназії». Випускниця елисаветградських педкурсів Є. Перепьолкіна згадувала, як протягом 1919–1921 рр. самодіяльна учнівська група виступала з революційними піснями, частівками, водевіями в приміщеннях дворянських зборів і жіночої гімназії.

Приміщення громадської гімназії прислужилося і музейній справі, про що писав краєзнавець Павло Рябков: «... радянською владою при Наросвіті створюється музей змішаного типу з предметів реквізованих та конфіскованих. Фундатором його є ціла колегія, завідуючим — автор цього нарису. Штат великий, завдання широ-

кі... «Буржуї» ... валом повалили до нас із проханням про прийняття цінних експонатів, таких, як книги, домашні архіви, портрети, ікони та т. ін. ...Чотири кімнати у колишній жіночій гімназії було заповнено до стелі ... Великий удар музейній справі було нанесено Григор'ївщиною та Денікінщиною: музей до останньої ниточки було розібрано господарями експонатів, а що і залишилось, то пішло у піч та на товкучку».

У червні 1919 р. підвідділ дошкільного виховання відкрив у місті кільканадцять літніх майданчиків для дітей від 4 до 12 років, у т. ч. при будинку громадської гімназії. Сюди записали своїх доньок і синів 19 представників інтелігенції, 52 — прислуги, 42 — ремісники, 30 — торговців, 32 — безробітних. Діти прибирали сквер (трудове виховання), малювали, ліпили, читали тощо.

У неділю 6 липня відбулося свято дітей 8–13 років усіх навчальних закладів міста. Згідно з його програмою для учениць громадської гімназії та гімназій Людкевич і Гослен з 9-ї години на майданчику першої мали бути влаштовані ігри і харчування. Потім, за сценарієм, була урочиста хода в супроводі 2-х оркестрів від Червоного майдану (колишній Кавалерійський бульвар) Двірцевою до вулиці К. Маркса і концертна частина свята. Для дітей, зокрема, громадської гімназії, гімназій Крижанівського, 1–2 єврейських початкових шкіл остання мала відбутися в народному будинку ім. Леніна (колишнє громадське зібрання), а 1–2 вищих початкових училищ, зразкового хедера, талмуд-тори і школи Найдіна — у залі громадської гімназії. Програму у першому з них складали: «1) Романси. 2) Балет «Метелик». 3) Українські танці. 4) Дуєт «Ванька–Танька». 5) Декламування. 6) Український концерт», у другому — «1) Виставка картин. 2) Виставка дитячої творчості. 3) Вступне слово. 4) Концерт. 5) Декламування. 5) Танці». Втім, як писали через кілька днів місцеві «Известия», частина сценарію свята не була виконана (не усім дітям вистачило їжі, музиканти не з'явилися на демонстрацію, змінювалися концертні приміщення, завідуючий приватною школою Найдін відправляв додому дітей, які не мали взуття тощо).

1919 року більшість учительок елісаветградських міських початкових училищ були випускницями громадської гімназії. О. Тобелєвич працювала у Завадівському, Є. Сорочинська, М. Гаршанова, Н. Власова, Є. Цуканова, В. Рєпніна, А. Іванова — у Пушкінському, Є. Стайко, А. Доброховська — у І Кущівському, А. Ковалєвська,

А. Власова, Л. Починаліна, Є. Беляєвська, О. Косюра — у Фірсовському, М. Фойницька, Г. Фірсова — у Пашутінському, Є. Завротинська, О. Мальчевська, П. Бухвостова, О. Чайковська, Є. Синицина — у 5-му, К. Пузенкіна, А. Коломієць, М. Сахарова — у Катранівському, К. Угринович, К. Кулакова — у Новомиколаївському, Г. Осецька, М. Дементьєва — у Сугокліївському, Є. Лейпикова, М. Іванова — у ІІ Кушівському, М. Кубишкіна — у Гоголівському, Н. Загадаєва — у Петропавлівському, Г. Рітнер — у єврейському ремісничому, М. Кожемякіна — у Володимирівському, О. Іваницька, Г. Маликовська, М. Писаревська — у Знам'янському початкових народних училищах, Є. Шемякіна, Т. Корменбеф — у приватному 3-розрядному училищі Є. Шемякіної, Б. Очаківська-Барська — у 3-й, С. Володарська-Рабинович, С. Гольденберг, С. Тартаковська — у 1-й, Р. Сидилковська, Р. Зайденварг, Б. Каган — у 2-й єврейській школах, Л. Астрономова — у 2-му вищому початковому, М. Петровська, Л. Ляцова, Н. Коренко, Г. Михеева — у міському однокласному ремісничо-грамотному училищах. Згадана Євдокія Завротинська народилася у Новогеоргіївську, 1902 р. закінчила 8 класів гімназії, де згодом викладала. У радянські часи усунена від роботи в школі за відмову проводити антирелігійну пропаганду серед учнів. 1931 р. у справі «Істинно Православної Церкви» засуджена на 3 роки заслання.

Відома інформація про ще одну місцеву гімназистку В. Розумовську. Вона народилася в Єлисаветграді 1904 р., здобула початкову музичну освіту у школі Густава Нейгауза. Її прізвище зустрічаємо серед виконавців циклу історичних концертів музичного комітету підвідділу мистецтв відділу народної освіти влітку 1919 р. Того року Віра закінчила жіночу гімназію, і сім'я Розумовських переселилася до Києва. Там отримала освіту в консерваторії (клас піаніно Генріха Нейгауза), де два роки викладала і дала ряд сольних концертів. Згодом були навчання в Ленінградській консерваторії, робота в ній професором. Одну із своїх доповідей наша землячка завершила такими словами: «Я люблю мистецтво правдиве, людяне, добре, мистецтво піднесене і тепле. Намагаюсь у своєму класі створити атмосферу любові до музики. «Любіть музику, не себе», — кажу я часто. Необхідно у храмі музики служити богу музики». 1919 р. жіночу гімназію закінчила і Е. Масс, отримавши призначення завідуючої сільською школою, потім — учителькою у Зінов'євську. Після набуття заочно фаху учительки іноземної мови викладала

німецьку в колишніх гімназійних стінах (у 1920-х цей предмет тут викладав її батько Х. Масс) в педінституті, від якого була висунута до депутатського корпусу міськради. Після війни репресована за співробітництво з фашистами. 1992 р. реабілітована.

Деякі відомості про двох учениць громадської гімназії знаходимо у списках церковних службовців від 19.8.1919 р. Це були Ольга (1902 р. н.) і Галина (1906), доньки священника С. Ковальова. Гімназистом був і їхній брат. Глава сім'ї служив другим священиком Володимирської ікони Богоматері церкви (з 1910 р.), працював законовчителем торговельної школи (до цього — Пушкінського училища), був секретарем відділення Св.-Андріївського братства, лектором гуртка ревнителів православ'я, у радянські часи репресований. А із виявленого в облдержархіві посвідчення К. Альперт видно, що вона закінчила сім класів Єлисаветградської громадської гімназії, після чого вступила до восьмого класу Новомиргородської жіночої гімназії, де отримала фах учительки російської мови.

У серпні 1919 р. Єлисаветград захопила Добровольча армія. У документах навчальних закладів міста збереглися директиви нової влади. У «Тимчасовому штаті жіночої гімназії відомства народної освіти на території збройних сил Півдня Росії», затвердженому 4 липня Денікіним, вказано посади начальниці, законовчителя, учителів наук, мов та малювання (13 одиниць), учительки рукоділля, «учителів або учительок співів (уроки і організація хору)» (1), гімнастики і танців (1), класних наглядочок (9). За межами штату оплачувалися обов'язки бібліотекаря і секретаря педради. Кожних п'ять років зростала надбавка за стаж роботи. Існувала доплата за перевірку письмових робіт. Коли кількість неправославних гімназисток становила не менше половини учениць, до штату вводився відповідний законовчитель. 28.7.1919 р. Денікін затвердив ухвалу особливої наради, основні положення якої передбачали повернення усім навчальним закладам російськомовного статусу, припинення вивчення українознавства (історії та географії України), заборону земствам і містам відкривати навчальні заклади з викладанням «малоросійською мовою». Навчатися українською можна було лише в приватних закладах, але вони не мали права на казенне кредитування. Українська мова і література могла викладатися в якості необов'язкового предмета. Було конфісковано і знищено українських книг 117-и назв, у т. ч., «Спомини з російсько-турецької війни 1877–1878 рр.» випускника єлисаветградської

«реалки», одного з корифеїв театру М. Садовського. На початку вересня начальник управління народної освіти при головнокомандуючому збройними силами Півдня Росії інформував підвідомчі структури, що педагоги, які «виявили активне сприяння руйнівним починанням радянської влади, не можуть залишатися у складі працівників навчальних закладів».

При денікінцях у практику позакласної та позашкільної діяльності навчальних закладів було введено те, що не дозволяли собі інші часто змінювані тоді влади. Якщо на рубежі 1918–19 рр. комісар міністерства освіти УНР П. Холодний, бюро Єлисаветградської повітової учительської спілки засуджували участь учнів у політичній боротьбі, то з кінця літа гімназисток залучали до акцій благодійної підтримки Добрармії. Так, із вечора семикласниць, влаштованого вже 30 серпня, надійшло на користь добровольців дві тис. крб. Управа перерахувала ще 2450 крб., які їй належали в якості міського збору від цього заходу. Якщо від двох спектаклів у театрі Елькінда денікінській армії надійшло менше 500 крб., то лише в процесі лотереї, влаштованої педагогами і учнями міста для цієї мети 28–30 серпня в громадській гімназії, було пожертвовано 639 крб. (Зазначимо, що відбувалося це в часи стрімкого зростання плати за навчання, цін на предмети першої необхідності.) Відрахування частини збору добровольцям ішло навіть із вечора шестикласниць (6 жовтня) на користь бідних гімназисток. У його програмі було оголошено спектакль, концертне відділення (за участі піаністки Соловйової, Савельєвої, Кочмарчика, Маклецова, учениць) і танці.

У пресі зустрічаємо критичний відгук про останній захід у час «епідемії танців»: «В епоху революцій посилено танцюють. Тепер танцюють у нас учні... Зараз не навчальні заклади влаштовують учнівські вечори, а кожен клас кожного навчального закладу сам по собі. Якщо помножити кількість шкіл на кількість танцюючих класів, то виходить велика цифра. Справа влаштування танцювальних вечорів чомусь випала з рук керівників навчальних закладів, а також педагогічних рад і перейшла у відання самих учнів. Можна запитати — коли учні навчаються? Танці оголошуються до 5 годин ранку. Отже, з балу — прямо в постіль. Навчальний день після балу пропав. Та й до балу виходить вічна метушня із влаштування вечорів, турботи, приготування, пропуски уроків і вічно напружений нервовий стан. У місті невпинно говорять..., що на вечорах учнівських з'являються спиртні напої. На вечорі в одному із навчальних

закладів у програмі танцювального вечора було оголошено: «Бюро знайомств»(?) і ніхто з організаторів не зміг пояснити, що це означає... танцювальна творчість із «бюро знайомств» є не творчістю, а сліпим наслідуванням дорослих, результатом дитячої спостережливості за останні роки». В іншій публікації спростовувалися чи пояснювалися деякі з наведених фактів: до ранку учасники вечорів залишалися вимушено, через комендантську годину, а заняття у 3-х класних приміщеннях громадської гімназії біля залу, з яких до останнього для організації заходу було перенесено стільці, не проводилися у зв'язку з тим, що із серпня там не було вставлено шибки. Разом з тим, автор писав, що частина молоді вела себе не зовсім пристойно, мало турбуючись про репутацію навчального закладу, — і «питання про учнівські вечори взагалі має бути переглянute». 8.10.1919 р. нарада керівників навчальних закладів Єлисаветграда, «переконавшись, що влаштовувані учнями благодійні вечори і спектаклі набувають некультурного, а іноді прямо ганебного характеру, ... постановила: рекомендувати педагогічним радам організацію таких вечорів учням надалі не дозволяти, а влаштовувати ... самим ... Радам за участі батьківських комітетів, із залученням до участі в роботі і учнів».

У цитованих статтях ми не знаходимо відповіді на питання: чому вечори організовувалися не гімназією загалом, а окремими класами? Тож дамо свій варіант: таким чином дорослі ініціатори сподівалися зібрати більше коштів для Добровольчої армії, не переймаючись, особливо, проблемами виховного процесу. Зрештою, як і навчального. Адже, перераховуючи благодійні гроші денікінцям, гімназія не могла вставити навіть згадане скло. Характерним у цьому відношенні є зміст двох сусідніх матеріалів у «Голосе Юга» від 6 листопада 1919 р. Перший із них повідомляє про звернення комісії із влаштування кухольного збору для посилення фінансів комітету допомоги Добровольчій армії до громадської і колишньої Єфимовської (товариства викладачів) гімназій з проханням відпустити 7–8-класниць для участі в цьому заході. У другій інформації йшлося: «У жіночій гімназії заняття, які було розпочато, знову перервані на невизначений час». Причиною цього стали морози і відсутність в достатній кількості дров для опалення приміщення (з цієї ж причини заняття переривалися й у жовтні).

Температурний режим у приміщенні став головною проблемою керівництва жіночого закладу останнього навчального року

гімназії. Система опалення будинку передбачала використання вугілля, яке в цей час було відсутнім. Перехід на дрова вимагав їх великого запасу (щоденно — близько 150 пудів), при тому, що на них існував ліміт. Міськуправа дозволила виділити гімназії 1,5 тис. пуд. дров зі ст. Хирівка, за які опікунська рада перерахувала кошти. Але до закладу паливо не дійшло, оскільки ліміти управи були реквізовані. 19 листопада керівництво гімназії звернулося до управи і начальника повіту з проханням все ж поставити дрова. В опікунській раді піднімалися питання про перенесення занять до іншого навчального закладу в другу зміну. Але більшість її членів, голова педради і начальниця висловилися проти, оскільки в цьому випадку уроки тривали б не більше трьох годин. Адже необхідним був час на провітрювання класів після першої зміни і, щоб учениці встигали повернутися додому «зарані без ризику бути пограбованими». Рада вирішила призупинити заняття до нагромадження достатнього запасу дров. Компенсувати ж пропущений час у навчанні передбачалося на великодніх і літніх канікулах.

Ще один варіант розв'язання проблеми запропонував за узгодженням із міським інженером Любельським батьківський комітет громадської гімназії: опалювати лише половину приміщення. При цьому працював би один котел замість двох, що сприяло б економії дров, які замовила опікунська рада в управі. Щоправда, тоді українська гімназія, яка орендувала 9 кімнат нижнього поверху, мала згодитися на проведення занять зі своїми учнями в другу зміну. Але, запрошені на засідання опікунської ради 20 листопада директор української гімназії і представник спілки кредитних товариств, на кошти якої утримувався заклад, відхилили цю пропозицію, оскільки значній кількості учнів довелося би добиратися у пізній час у різні частини міста, а також у приміські села. Крім цього, в українській гімназії існували і вечірні заняття, в яких брали участь викладачі, які давали уроки вдень. Зменшення тривалості навчального дня змусило б «ламати всю систему, скорочувати години і т. ін. і в результаті вийдуть не правильні заняття, а лише видимість..., яка дає тільки можливість відзвітувати перед керівництвом і вказати на те, що заняття не припинялися, не дивлячись на тяжке становище з паливом». У результаті рада вирішила відновити заняття жіночої гімназії після нагромадження достатніх запасів дров. У її розпорядженні знаходилося 500 пуд. Управа обіцяла доставити оплачені гімназією 1500 пуд., які «застряли» під містом через негоду.

Ще тисяча пудів мала надійти від приватних постачальників. Це дало б змогу опалювати все приміщення і відновити заняття до різдвяних свят. Канікули мали бути продовжені для економії палива у січні. Компенсувати ж навчальний час планувалося в теплу пору.

14 листопада зі шпальт «Голоса Юга» було висловлено стурбованість тривалою, невизначеною в часі перервою у заняттях гімназисток. Автор пропонував використати цей період для виконання вдома контрольних завдань із пройденого курсу усіх предметів. Після перевірки письмових робіт ученицям мали задаватися нові. Таким чином, вводилися елементи заочної форми навчання, що було краще, ніж тривала перерва в оволодінні знаннями. Особливо, це було актуальним для випускного VII класу.

У грудні батьківські комітети громадської і казенної гімназій та реального училища вирішили влаштувати лотерею на користь бідних учнів. Головними виграшами були 20 та 10 тис. крб. Квитки вартістю 10 крб. реалізовувалися у вказаних закладах, банках, кооперативах, редакції «Голоса Юга», членами комітетів.

Суттєві зміни в організації системи освіти відбулися із встановленням радянської влади. Характерним у цьому плані є зміст, опублікованої двома мовами в місцевій друкарні, директиви зав. Єлисаветградським повітвідділом народної освіти С. Мрочковського від 20.4.1920 р., де йдеться про реорганізацію навчальних закладів: «...Поділ шкіл на початкові, вищі початкові, гімназії (на 1.1.1919 р. в Східній Україні діяло 18 державних, 166 громадських і 178 приватних жіночих гімназій. — С. Ш.), реальні школи, комерційні і інше касується. Єдина школа поділяється на дві частини-ступені: школу першого ступня з п'ятирічним курсом навчання для дітей від 8 до 13 років і школу другого ступня з чотирирічним курсом навчання для дітей від 13 до 17 років. Для нової школи необхідно підготувати вчителів. З цією метою Єлисаветський Повітовий Відділ Народної Освіти відчиняє в м. Єлисаветі ряд 2-х місячних учительських курсів. Перший цикл курсів одчиняється 3-го травня по нов. ст. Через два місяці відчиняється другий цикл». Усі волосні і міські відділи народної освіти мусили відрядити на I цикл по 3 кращих учителів (їм не дозволялося від цього відмовитися), які мали із собою захопити «необхідний посуд (чашку, ніж, тарілку, ложку і інше), ліжкову білизну і подушку». Харчами і квартирами педагогів забезпечував повітвідділ. Курси знаходилися «в будинку бувшої реальної школи».

У фрагментарно збережених матеріалах держархіву області остання згадка про досліджуваний заклад нам зустрілася у місцевих «Вістях» від 1 лютого 1920 р.: «У громадській жіночій гімназії навчальні заняття відкладені через сильні холоди і нестачу палива, принаймні до ... 7 лютого». У чоловічій гімназії уроки мали відновитися з 2-го числа. Того місяця у пресі згадуються й гімназії Шалита і Волова, М. Гослен, жіноча товариства викладачів, українська. Директор останньої Т. В. Калениченко був заступником голови оргкомітету з відзначення роковин Т. Шевченка. У березні комітет на чолі з головою «Просвіти» Ю. І. Тобілевичем установив тимчасовий бюст Кобзареві у сквері, де тепер знаходиться пам'ятник видатному українському письменнику. За станом на травень 1920 р. згадується Шевченківська вулиця.

28 травня 1920 р. місцеві «Известия» повідомили, що згідно з телеграмою Наркомосвіти повітвідділ розпочинає ліквідацію старших класів середніх навчальних закладів. Молодші класи (до 3) об'єднувалися з початковою школою і перетворювалися в єдину трудову школу першого ступеня, яка розпочинала функціонувати з нового навчального року. Випускникам 5–6-х класів середніх закладів та вищих початкових закладів надавалася можливість вступити до однієї із професійних шкіл будь-якої спеціальності, які відкривалися з 1 червня. Навчання на спеціальних курсах профшкіл тривало два роки. Завершувалося воно річним стажуванням. Після цього випускники могли вступити до технікумів або вищих навчальних закладів чи розпочинати трудову діяльність. 10 червня газета повідомила, що відділ народосвіти звернувся до всіх рад середніх навчальних закладів із пропозицією повідомити випускників 6–7-х класів про запис бажаючих до профшкіл. На підставі постанови Наркомату освіти УРСР від 4.7.1920 р. припинили свою діяльність гімназії, була встановлена єдина семирічна трудова школа. В. Постолатій пише, що колишні гімназистки могли продовжувати навчання на відкритих 1.6.1921 р. трирічних педкурсах (колишній директор української гімназії Т. В. Калениченко викладав там природознавство і зоологію, був заступником директора) з підготовки працівників єдиної трудової школи. Дівчата, не молодші 15 років, з освітою в межах 3-х класів приймалися до першого підготовчого, а випускниці гімназій, не молодші 17 років — до першого основного класів. Краєзнавець Л. Куценко пригадує розмову з кіровоградкою І. Бошняк про її дитинство. Після закриття громадської гімназії, де

дівчина закінчила 5 класів, вона продовжила навчання у радянській школі, дійшовши висновку, що все, що там викладалося, вона знала з гімназійного курсу. (На поч. 1920-х Ірина Михайлівна входила до оточення вже згадуваних Т. і Ю. Нікітіних, М. Хороманського, М. Станіславського, А. Тобілевича.) Шоста трудова школа ім. Декабристів нагадувала іншій екс-гімназистці М. Плахотиній про навчання в громадській гімназії.

У липні 1920 р. в будинках жіночої гімназії знаходився Лубенський евакуаційний, чоловічої — польовий запасний госпіталь. А на середину червня 1921 р. колишні приміщення громадської жіночої гімназії займав 567 госпіталь (70 хворих), чоловічої гімназії — 1031 похідний польовий госпіталь 52-ї дивізії (13), реального училища — гуртожиток кавалерійських курсів. Єлисаветградський відділ народів освіти звернувся до Укрголовпрофосвіти з проханням сприяти звільненню цих та ще шести приміщень дорадянських освітянських закладів від лазаретів і військових частин для організації в них навчального процесу. Однак у колишній громадській гімназії госпіталь на чолі з воєнкомом К. Андріатісом знаходився ще й на 6 серпня. У документах тодішнього літа значиться «школа № 15 (к. Україн. гімн.) вул. Шевченка», а серед військово-виховних закладів — гарнізонний червоноармійський клуб на тій же вулиці. Можливо, у випадку з першою мова йшла про колишню жіночу, а з другим — чоловічу гімназії. Додамо, що в протоколах засідання загальної колегії міського відділу народів освіти є рішення про передачу 15 січня того року інтернату Української гімназії у відання освітянського повітвідділу.

Завершення діяльності Єлисаветградської громадської жіночої гімназії припало на драматичний період в українській історії, час становлення радянської влади. У місті змінювалася політична ситуація, влада, загострилися соціально-економічні проблеми. Керівництво, педперсонал закладу у скрутні часи намагалися знайти оптимальні шляхи організації навчального процесу, виконання виховних завдань. Історія більше не відвела часу найстарішій жіночій гімназії Півдня України, 60-річному середньому закладу Єлисаветграда. Зручно ж розташоване, добротне, гарне гімназійне приміщення продовжило слугувати благородним освітянським цілям.

Дані з історії приміщення колишньої громадської гімназії за першу половину — середину 1920-х рр. поки що невідомі. 4.8.1927 р. Зінов'євська окрінспектура освіти повідомила керуючому місцевим педтехнікумом, що на підставі ухвали президії окрвиконкому від 31.08.1926 р. воно передається цьому навчальному закладу. За кілька років по тому тут уже діяв інститут соціального виховання, згодом — педагогічний і учительський інститути. Влітку 1941р. приміщення закладу використовувалося під червоноармійський, а в роки фашистської окупації — під німецький госпіталі. У повоєнні десятиріччя біля будинку держпедінституту ім. О.С. Пушкіна стояв пам'ятник В. Леніну (деякий час і Й. Сталіну). У роки незалежності України у старому доброму корпусі розміщуються приймальня ректора, зал засідань, канцелярія, бібліотека (абонемент), історичний та психолого-педагогічний факультети, актовий зал, кімната-музей В.Сухомлинського, молодіжний театр «Резонанс», їдальня держпедуніверситету імені Володимира Винниченка. Відкриття у 1881 р. восьмого педагогічного класу стало приводом до відзначення 125-літнього ювілею педагогічної освіти на Кіровоградщині, з нагоди чого Президент України Віктор Ющенко надіслав вітання колективу КДПУ ім. В. Винниченка. Кращим працівникам на урочистому зібранні в обласній філармонії наприкінці 2006 р. вручили нагороди та відзнаки міністр освіти і науки України С. Ніколаєнко, голови облдержадміністрації В. Черниш та облради М. Сухомлин, віце-президент АПН України О. Савченко та академік АПН України О. Сухомлинська, керівництво Кіровограда, обласного управління освіти, федерації профспілок області, обкому профспілки працівників освіти і науки. У переліку ювілейних заходів діяла виставка копій фотографій (значна кількість яких датована гімназійним періодом), проведено конкурс студентських наукових робіт з історії навчального закладу тощо.

ПІСЛЯМОВА

Діяльність Єлисаветградської громадської гімназії є помітною віхою в історії жіночої освіти Центральної і Південної України. Її викладачі вписали вагому сторінку у справу підготовки педагогічних кадрів. За 60 років найстаріший середній навчальний заклад міста на Інгулі підготував когорту висококваліфікованих учительок, виховательок, громадських діячок, освічених берегинь сімейного вогнища, дбайливих матерів. Досвід навчально-виховної діяльності набувався в умовах постійного підвищення статусу від двокласного училища до восьмикласної гімназії, збільшення чисельності учениць за рахунок паралельних і підготовчих класів, зміни приміщень. Важливою подією стало відкриття 125 років тому додаткового, педагогічного класу.

Найстаріший з-поміж середніх жіночих закладів Південної України був одним із найбільших за чисельністю учениць. До престижної гімназії віддавали доньок представники різних соціальних станів та віросповідань. Успішній реалізації завдань навчально-виховного процесу сприяла копітка діяльність опікунської та педагогічної рад, батьківського комітету. Тривалий час закладом опікувався міський голова О. Пашутін, начальницями гімназії працювали К. Медем та Г. Алексеева. Стабільним був склад висококваліфікованих педагогів. У гімназійних стінах Єлисаветграда навчалися представниці родів Тобілевичів, Яновських, Тарковських, Лангемаків, Нікітіних, Емануелів, Флоровських, Волохіних, Поляновських, Козачинських, майбутня дружина Микитенка, кохані Маланюка, Семененка, Завадовського.

Високому рівневі знань сприяв конкурсний відбір до гімназії, в яку можна було вступити з будь-якого класу, витримавши відповідний іспит. Але в тогочасному суспільстві не всі батьки мали можливості створити матеріальні умови для підготовки до вступу і для навчання своїх дітей, адже плата за це була вагомою. З метою розв'язання подібних проблем діяло товариство допомоги бідним ученицям, організовувалися благодійні заходи, вводилися окремі стипендії. За часів імперії в гімназії було добре поставлене православно-патріотичне, естетичне виховання. Але не можна було вивчати мову, літературу, історію корінного населення України. У тій системі здійснювався контроль за політичною благонадійністю викладачів. Лише у роки національно-визвольних змагань отримано перший досвід українізації навчально-виховного процесу.

Наочним виявом піклування міської влади про умови навчання і роботи в закладі стало спорудження 1904 р. нового будинку жіночої гімназії по Петрівській вулиці. З тих пір це приміщення служить освітянській меті (гімназія, відділ освіти, педагогічні технікум, інститут, університет), за винятком часів світових воєн, коли тут лікували поранених. Старі стіни пам'ятають керівників губернії і навчального округу, міністрів освіти, відомих державних, громадських діячів, політиків, письменників, співаків, музикантів.

Сьогодні в наснаженому гімназійно-студентською енергетикою, а тому все ще молодому, актовому залі, як і 100 років тому, линути пісні, звучать високі мелодії, ставляться спектаклі, лунають оплески. Пишуться і оприлюднюються римовані рядки про романтичні почуття, які полонять молодь так, як і в часи юності прабабусь. В університетській бібліотеці зберігаються книги із штампом бібліотеки жіночої гімназії. В аудиторіях оволодівають фахом учителя нинішні студенти. Наймолодші з них увійшли до відомого багатьом поколінням освітян корпусу Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка у вересні 2007 року. Їм продовжувати молодіжні традиції в закладі, писати його сучасну історію, робити свій внесок у розвій незалежної України XXI століття.

Гімназистки-студентки

В юні вікна нової гімназії
Вік-малюк заглядав.
У помешкання, краще в Євразії,
Соловейком дзвінок закликав.
За парти сідали міщанки,
Вродливі козачки, дворянки,
Охайні попівни, панянки,
Купецької доньки й селянки.

Тут — класная дама,
І Божий закон,
Онегіна — драма!
Ще й мудрий Ньютон.
Гімнастика зранку,
Латина і фізкабінет.
Був задум малюнку.
Гомер, Геродот, Архімед.

В гарнім актовім залі
Карнавали різдвяні.
В ніжнім вальсі кружляли
Королеви Тетяни.
Вечори благодійні
У громадським зібранні.
Валентини-царівни
У святковому вбранні.

Хвилювались ялинки
Від листів гімназистів,
І купались сніжинки
У віршах «реалістів».
Молоділи бульвари,
Гомоніли синички,
Підростали Тамари
У зелених спідничках.

Чистий фартушок білий,
Капелюшок над очі.
Перший погляд несмілий
Таємниці дівочі.
 Інгульчанки Лаури,
 Катерини, Світлани,
 Їм летіли амури
 Крізь ажурні паркани.
Іноземки Анетти,
Степівчанки Ірини,
Надихали поетів
З них писали картини.
 І гарніли тополі
 У намисті пуховім,
 Та єдналися долі
 В синім небі зірковім.
Гімназистки-княгині,
Ви, чарівні Галини,
Всіх родів берегині
І кохані дружини.

* * *

Спливло те століття.
Вже millennium новий
Прудко мчить середмістям
Крізь серпанок ринковий.
Міцно сплять семінари,
Вранці юні Оленки
Знову підуть на пари,
Кіровоградки-студентки.
 І Наталки чарівні,
 SMS-ні, джинсові.
 Амазонки граційні,
 Повсякчас стільникові.
Із далеких планет
Ніжно стежать за ними
Через весь Internet
Прабабусі їх гімназійні.

* * *

Будуть кіберепохи,
І вселенське навчання,
Міжпланетні дороги
До Венери бажання.
Марсіанки гламурні
І Мадонни драйвові.
В універсах Сатурнів
Ніни, Раї й Любові.
На Юпітері танців,
У космічному морі,
Вмить полонять обранців
По галактиках Олі.
Їх вінчатимуть зорі
Під Шляхом Чумацьким,
Поєднаючи долі
У коханні козацьким.

* * *

Гімназистки в світлинах
Знов приходять до нас
У альбомах, картинах,
У віршах та у снах.

2007 рік

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Державний архів Кіровоградської області, архівні копії, інв. № 6; ф. 7, оп. 2, спр. 32, 105; ф. 18, оп. 1, спр. 577, 578, оп. 2, спр. 63; ф. 19, оп. 1, спр. 15; ф. 28, оп. 6, спр. 125; ф. 56, оп. 1, спр. 15; ф. 58, оп. 1, спр. 3; ф. 59, оп. 1, спр. 38; ф. 60, оп. 1, спр. 57, 136, 263, 272; ф. 64, оп. 1, спр. 7; ф. 68, оп. 1, спр. 12, 15, 16; ф. 78, оп. 1, спр. 4, 11, 48, 218, 488, 555, 1012, 1034, 1055, 1087, 1088, 1091, оп. 2, спр. 63, 82, 808, оп. 4, спр. 346, 76, 111, 131, 161, 852, 875, 896, 909, 912, 917, 920, 924, 933, оп. 6, спр. 16, 77, 117, 150; оп. 7, спр. 18, 23, 25, 54; оп. 10, спр. 63, 65; ф. 215, оп. 1, спр. 1; ф. 345, оп. 1, спр. 39; ф. 353, оп. 1, спр. 31, 32, 34; ф. 369, оп. 1, спр. 32, 546, 581, 769; ф. 371, оп. 1, спр. 1; ф. 498, оп. 1, спр. 400; ф. 721, оп. 1, спр. 9; ф. П-1, оп. 1, спр. 128; ф. П-323, оп. 1, спр. 14,73; ф. П-5907, оп. 2р, спр. 2207, 5002, 6044, 13739; ф. Р-215, оп. 1, спр. 11; ф. Р 347, оп. 1, спр. 167,337; ф. Р-810, оп. 1, спр. 518; ф. Р-816, оп. 1, спр. 20, 48; ф. Р-1919, оп. 1, спр. 92, 226, оп. 2, спр. 93; ф. Р-7449, оп. 1, спр. 2, 6, 42, 64, 72, 102, 106.

Державний архів Одеської області, ф. 42, оп. 3, спр. 7238, 7239, фото В. Лангемака (виявлено дослідником із Росії О. Глушком).

Кіровоградський державний музей-заповідник І.К.Тобілевича «Хутір Надія», експозиція.

Кіровоградська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. Чижевського, архів К. Флоровської.

Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей ім. І. К. Карпенка-Карого, КМЛМ-КН 1157 НД, 2717 ФО-290, 7716 ФО-289, фонозапис Т. Нікітіної.

Кіровоградський міський музей музичної культури ім. К. Шимановського, ММКШ 2203, 2491, 2529, 2638, 3201 НД.

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей, АІ № 55, 6564, 6600, 7221, 8750, 9647, 11274, 21262, КВ 42294, ФВ-8759, ФО-395, 3153, 5252, 13552.

Кіровоградський обласний художній музей, ХОМ — 1111 Ж — 469.

Музей Кіровоградської загальноосвітньої школи І–ІІІ ст. № 7 ім. О. Пушкіна, спогади Приліпченко.

Особистий архів автора, копії атестату і свідоцтва З. Бикової про закінчення Єлисаветградської громадської жіночої гімназії, фотографій із сімейного архіву Микитенків, листи О. Микитенка з Києва, лист О. Глушка та копії фотографій із сімейного архіву І. Полякової (Лангемак) із Росії.

Особистий архів кіровоградського колекціонера Ю. Тютюшкіна, фотографії.

Особистий архів кіровоградського краєзнавця Ю. Матівоса, генеалогічне дерево Яновських, лист Р. Громової з Москви.

Особистий архів кіровоградської сім'ї І. та С. Шапок, фотографії.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ, ЗБІРНИКИ МАТЕРІАЛІВ, ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

Весь Елисаветградъ. — Елисаветградъ, 1911. — 100 с.

Журналь заседаній очереднаго Елисаветградскаго Уезднаго Земскаго Собранія въ мае 1899 года (сессія XXXV) (Съ приложениемъ докладовъ управы и Комиссій). — Елисаветградъ: Паровая Литотипографія М. А. Гольденберга, 1899. — LVIII + 266 с.

Энциклопедическій словарь. Т. VIIa. — Изд. Ф. А. Брокгаузь (Лейпцигъ). И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). — С.-Петербургъ: Типографія Акц. Общ. Брокгаузь — Ефронъ, 1899. — С. 705–706.

То же. XXXVIa...1902. — С. 879.

Ежегодникъ «Голоса Юга»: Адресъ-календарь. (Справочная книга по г. Елисаветграду и уезду, с діаграммами, рисунками, портретами и шаржами). — Елисаветградъ: Изданіе редакції газети «Голось Юга», 1913. — 102 с.

Елисаветград и елисаветградцы: диалог веков. Энциклопедия на компакт-диске. К 250-летию основания крепости св. Елисаветы / Сост. и изд. Чуднов А. — Кировоград, 2004.

Народное образованіе въ Елисаветградскомъ уезде в 1902 году (Изъ общаго отчёта Елисаветградской Земской Управы за 1902 г.). — Тип. М. А. Гольденберга, 1902. — 188 с.

Там же ... в 1905 году ... 1906. — 142 с.

Там же ... в 1906 году ... 1908. — 78 с.

Там же ... в 1909 году ... 1910. — 120 с.

Там же ... в 1910 году ... 1911. — 127 с.

Там же ... в 1911 году ... 1912. — 80 с.

Там же ... в 1913 году ... 1914. — 92 с.

Там же ... в 1914 году ... 1915. — 78 с.

Отчётъ попечителя Одесскаго Учебнаго Округа о состояніи средних и низших учебных заведеній Одесскаго Учебнаго Округа за 1914 годъ. — Одесса: Типографія О-ва Русская речь, 1915. — 495 с.

Отчётъ правленія Общества вспомошествованія нуждающимся ученицамъ

Елисаветградской общественной женской гимназии с 15.11.1889 по 15.11.1890 г. / Утв. общ. собр. 18.11.1890). — Елисаветградъ: Типографія П. А. Зелёного, 1890. — 7 с.

Сводъ постановлений Елисаветградскаго Уезднаго Собранія за 1865–1895 годы / Сост. Е. И. Борисовъ. — Елисаветградъ: Типографія А. Гольденберга, 1895. — 896 с.

Систематическій сборникъ постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 г. / Сост. Брейеръ А. К. — Т. 1. — Елисаветградъ: Типографія А. Гольденберга, 1905 — 773 с.

Систематическій сводъ постановлений Елисаветградскаго Уезднаго Собранія за 1865–1895 годы / Сост. Борисовъ Е. И. Изданіе Елисаветградскаго Уезднаго Земства. — Елисаветградъ: Типографія А. Гольденберга, 1895. — 896 с.

Систематическій сводъ постановлений Херсонскаго губернскаго земскаго собранія 1865–1888 (23 очер. сессіи 1865–1887 гг. и 14 чрезвычайных 1865–1888 гг.). — Т. I. Изданіе губернскаго земства. — Одесса: Тип. «Одесскіхъ Новостей», 1888. — 700 с.

Советская историческая энциклопедия. Т. 12. — М.: Сов. энциклопедия, 1969. — 972 с.

Уставъ Общества вспомошествованія нуждающимся ученицамъ Елисаветградской общественной женской гимназии. — Елисаветградъ: Тип. А. Гольденберга, 1883. — 10 с.

Циркуляръ по Одесскому учебному округу. — 1900. — Май. — № 5. — Одесса: Тип. Акціонернаго Русскаго Общества Печатнаго Дела, 1900. — 265 с.

Там же. — 1904. — Январь. — № 1 ... 1904. — 105 с.

Там же. — Май. — № 5 ... 1904. — 105 с.

Там же. — 1909. — Июнь. — № 6 ... 1909. — 401 с.

Там же. — Сентябрь. — № 9 ... 1909. — 667 с.

Там же. — Ноябрь. — № 11 ... 1909. — 823 с.

Там же. — Декабрь. — № 12 ... 1910. — 924 с.

III. ПРЕСА

Ведомости Елисаветградскаго Городскаго Общественнаго Управленія. — 1895. — 28 сентября; 1896. — 23 июня; 1897. — 27 июля, 11 августа; 1898. — 26 ноября; 1899. — 5 января, 14, 18 февраля, 5, 23 марта, 27, 29 апреля, 2, 4 мая, 13 июня, 7 октября, 14 ноября; 1901. — 18 января, 9, 18 февраля, 1 марта, 27 мая; 1902. — 19 марта, 9, 20 мая; 13 июня; 1903. — 23, 25, 27 февраля, 1, 6, 13, 16, 19, 30 марта, 1, 3, 27 апреля, 15, 18, 29 мая, 1, 12, 15, 29 июня, 6 июля,

30 сентября, 5, 7, 14, 16, 19 октября, 16, 20, 23, 30 ноября, 2, 4, 23, 10 августа, 30 декабря; 1904. — 1, 2, 5, 22, 25, 29 января, 10, 17, 24 февраля, 2, 13, 16, 25 марта, 1, 8, 11, 13, 15, 16, 18, 27, 29 апреля, 1, 4, 6, 16, 25, 27 мая, 5, 10, 13, 27 июня, 12, 13, 20 июля, 8, 15 августа, 5, 7, 14 октября.

Відомости тижневика «Наша хата». — 1918. — 6, 11, 20 грудня; 1919. — 3, 22, 31 січня.

Голось Юга. — 1905. — 8 мая, 28 июля, 21, 26–28 августа, 15, 22 октября; 1906. — 9, 19 июня, 15, 18, 27 октября, 24 ноября; 1907. — 17 января, 14, 17, 20, 27 февраля, 4, 6, 7, 9, 10, 13, 30 марта, 4, 8, 10, 13, 19 апреля, 15 июня; 1908. — 5, 22, 23, 25 января, 10, 11 июня, 17 декабря; 1909. — 23, 29 января, 9 июня, 1, 3, 13, 17, 18, 25–27 ноября, 2, 4 декабря; 1910. — 21 февраля, 27, 28 марта, 4, 11, 13, 18, 22, 27 апреля, 30 мая, 18 июня, 1 октября; 1911. — 26 января; 1912. — 15, 17, 22 июня, 3, 7, 9, 10 октября; 1913. — 17 февраля, 7 мая, 4 сентября, 29 ноября, 4, 20 декабря; 1914. — 4, 8, 21, 26 февраля, 2 марта, 4, 11, 21 октября; 1915. — 21, 23, 30 января, 4, 23, 24, 25, 27 февраля; 3 марта, 2, 3, 28, 30 мая, 7, 10, 15, 21 июня, 19 августа, 4, 6, 8, 11, 22, 30 ноября; 1, 6, 8, 12, 13, 15, 19, 25 декабря; 1916. — 20 января, 4, 16 сентября, 25 октября, 1, 2, 13, 16, 19, 21, 24, 29 ноября, 1, 4, 6, 8, 9, 11, 13, 18, 24 декабря; 1917. — 22 апреля, 6, 7, 11, 17 мая, 30 июня, 22 августа, 6, 12, 17, 22 сентября, 1, 4, 7, 14 октября; 1, 11 ноября, 1 декабря; 1918. — 20 января, 24, 25, 27, 28, 30 апреля, 25 июля, 7, 11, 15, 29 августа, 27 сентября, 24, 25, 27, 29, 31 октября, 3, 18 ноября, 2, 3, 7, 14, 19, 22, декабря; 1919. — 1, 3, 4, 10, 28, 30 сентября, 4, 9, 11, 13, 24, 30 октября, 2, 4, 6–8, 15, 19, 21, 23, 26, 28, 29 ноября, 15 декабря.

Елисаветградскій вестникъ. — 1880. — 9, 13, 18 апреля, 13, 15, 18 июня, 4, 13, 30 июля; 1882. — 22 ноября; 1885. — 1 января, 13 февраля.

Елісаветградскія новости. — 1904. — 12 апреля, 13, 17, 18 декабря; 1905. — 9 ноября.

Известия / Вісти. — 1919. — 26 апреля, 3, 5, 22, 26 июня, 2, 3, 5, 6, 9, 12, 17, 23, 30 июля; 1920. — 1 лютого, 15, 18, 28 травня, 10 червня, 22 сентября.

Кіровоградська правда. — 1967. — 10 вересня.

Коммунисть. — 1919. — 9 апреля.

Наша жизнь. — 1918. — 17, 24 декабря; 1919. — 4, 5, 26 января, 4 мая.

Новая волна. — 1906. — 6, 14 июня, 8–10, 12, 31 августа, 1 сентября.

Новий шлях. — 1918. — 18 травня.

Педагогическій Вестникъ. — 1881. — 6 мая.

Труд. — 1920. — 15, 18, 25, 29 февраля, 2, 3, 10 марта.

Трудовая жизнь. — 1918. — 4, 14, 29 сентября. 5, 10 октября.

Южные Отклики. — 1907. — 9, 10, 13 января.

IV. МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

Бейлина С. З. В классе профессора В. Х. Разумовской. — Л.: Музыка, 1982. — 64 с.

Блажков І. До 110-ї річниці з дня народження Кароля Шимановського // Єлисавет. — 1992. — 5 серпня.

Босько В. «Душі мінливої прикмети» // Кіровоградська правда. — 1978. — 9 липня.

Босько В., Ковальова Р. Університет починався з жіночої гімназії // Народне слово. — 1998. — 16 червня.

Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Єлисавет. — 20 травня.

Варгатюк П. Л. Подвиг революционерки // Бош Е. Б. Год борьбы. — 2 изд. С прил. писем авт. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 5–21.

Вівсяна І. А. Українські Січові Стрільці на Єлисаветградщині: Навчально-методичні матеріали для вчителів. — Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. — 68 с.

Вівсяна І. Заснування педагогічного інституту в Єлисаветграді (1918–1919 рр.) // Університетський меридіан. — 2000. — 24 листопада.

Волкогонов Д. Троцкий / Политический портрет. — М.: Изд-во «Новости», 1992. — 416 с.

Глушко А. В. Создатель «Катюши» // Труды НПО «Энергомаш» XIX / Под. ред. чл.-кор. РАН Б. И. Каторгина. — М.: Б/о, 2001. — С. 404–426.

Грушевський М. Про українську мову і українську школу. — К.: Веселка, 1991. — 46 с.

Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской Революции (Автобиографии и биографии). — Ч. 1. — М.: Книга, 1982. — 304 с.

Долгіх М. Сторінки музичної освіти Єлисаветграда // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті». — Кіровоград: ПП «Поліграф-Терція», 2004. — С. 134–142.

Дон Аминадо. Поезд на третьем пути. — М.: Книга, 1991. — 330 с.

Єлисаветградська гімназія. Книга перша. — Кіровоград: Народне слово, 1997. — 190 с.

Завадовский М. М. Страницы жизни. — М.: Изд-во МГУ, 1991. — 336 с.

Завадский С. В. На великомъ изломе // Архив русской революции. В 22 т. Т. 11–12. — М.: «Терра»: Политиздат, 1991. — С. 5–73.

Залізняка Л. А. Від склавинів до української нації. — К.: Бібл. українця, 2004. — 255 с.

Затока В. В. Златопільська гімназія. Сторінки історії. — Кіровоград.: РВГ ІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1998. — 132 с.

Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960): Праці історико-філософської секції / Записки НТШ. Т. CLXXXVI. — Париж — Мюнхен: Б/в, 1969. — 359 с.

Исторический очеркъ г. Елисаветграда / Сост. и изд. А. Н. Пашутинъ. — Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897. — 311 с.

Кендюхова А. З історії розвитку приватної освіти // Актуальні аспекти дослідження історії міста (матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції). II частина. — Кіровоград: ПП «Поліграф-Терція», 2006. — С. 79–96.

Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. — Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2003. — 246 с.

Клин Б. Національне виховання. — Берлін: Українське слово, 1923. — 36 с.

Козуля О. Жінки в історії України. — К.: Преса України, 1993. — 255 с.

Красные вехи: Сборник воспоминаний и материалов революционного движения на Зиновьевщине. — Первый выпуск. — Зиновьевск: Червоный шлях, 1925. — 206 с.

Краян З. Незабутнє. Спогади про Івана Микитенка // Українська мова та література. — 1997. — № 45. — 1998. — № 4.

Куценко Л. «Дружнє слово почув...» // Кур'єр Кривбасу. — 2002. — Січень. — № 146. — С. 171–207.

Куценко Л. Князь Духу: Статті про життя і творчість Євгена Маланюка. — Кіровоград: Б/о, 2003. — 184 с.

Куценко Л. «Народу самосійні діти...» Українська доля Дикого поля. — Кіровоград: Спадщина, 2005. — 120 с.

Левківський М. В. Історія педагогіки: Підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 360 с.

Лисенко І. Словник співаків України: Енцикл. видання. — К.: Рада, 1997. — 113 с.

Лихачева Е. Матеріали для історії женского образования в России (1086–1796). — С.-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1890. — V + 296 с.

Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки: Навч. посібник. — К.: Знання, 2006. — 447 с.

Маковицкий Д. П. Яснополянские записки. В 4-х кн. Книга 1 (1904–1905). — М.: Наука, 1979. — 544 с.

Маленький Париж. Елисаветград в старой открытке / Авт.-сост. Петраков В. В., Машковцев В. П. — М.: Пинакотека, 2004. — 240 с.

Матівос Ю. М. Місто на сивому Інгулі: Історико-публіцистичний нарис. — Кіровоград: ТОВ «Діаграма», 2004. — 296 с.

Мелешко Ф. Українські січові стрільці на Єлисаветчині. — 23 с. // Кіровоградський міський літературно-меморіальний... КМЛМ — КН 2065.

Микитенко І. Зібрання творів у шести томах. Т. 3. Нариси. Фейлетони. Поезії. — К.: Наук. думка, 1965. — 403 с.

Нейгауз Г. Г. Размышления, воспоминания, дневники. Избранные статьи. Письма к родителям. — М.: Всесоюзное издательство «Советский композитор». Изд. второе, испр. и доп., 1983. — 526 с.

Никитина Т. Необычайное происшествие, случившиеся со мной и с Арсеном Тарковским в 20-х годах в городе Елисаветграде // «Я жил и пел когда-то...». Воспоминания о поэте Арсении Тарковским. — Томск: Издательство «Водолей», 1999. — С. 5–8.

Ноземцева Е. Арсений Александрович Тарковский в Кировограде // Там же. — С. 19–21.

Обзоръ деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования Императора Александра III (Со 2 марта 1881 г. по 20 октября 1894 г.). — С. Петербургъ: Государственная типографія, 1901. — XXVIII + 524 с.

Омельчук І. В. Рідний край. Історико-краєзнавчі дослідження. — К.: КМЦ «Поезія», 2004. — 492 с.

Панченко В. Морський рейс Юрія Третього. — Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2002. — 148 с.

Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги: Підручник / А.М.Бойко, В.Д.Бардінова та ін. — К.: ВД «Професіонал», 2004. — 576 с.

Плахотина М. Три года в гимназии (1916–1918) // Елисаветград и елисаветградцы: диалог веков...

Плахотіна М. «Найвищою чесноотою була скромність» // Народне слово. — 1996. — 7 березня.

Поліщук П. Гімназії // Енциклопедія українознавства. Т. 1. — Львів: Молоде життя, 1993. — С. 381–383.

Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.). — Кіровоград, 2006. — 144 с.

Постолатій В. Підготовці вчителів у краї — 120 літ // Університетський меридіан. — 2001. — 3 жовтня.

Растопчина Н. Феликс Михайлович Блуменфельд. — Ленинград: Изд. «Музыка», Ленинградское отделение, 1975. — 88 с. (См. также: Мусоргский М. П. Письма. — 2-е изд. — М.: Музыка, 1984. — 446 с.; Николай Андреевич Римский-Корсаков. Воспоминания В. В. Ястребцова. Том второй. 1898 — 1908. — Ленинград: Гос. муз. изд., 1960. — 634 с.)

Реферат за спогадами Клавдії Флоровської // Єлисавет. — 1993. — 20 квітня.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.): Нариси. — К.: Радшкола, 1991. — 381 с.

Рубан В.В. Український портретний живопис другої половини XIX — початку XX століття. — К.: Наук. думка, 1986. — 224 с.

Русова С. Вибрані педагогічні твори. — К.: Освіта, 1996. — 304 с.

Русова С. Мемуари. Щоденник. — К.: Поліграфкнига, 2004. — 544 с.

Свято-Преображенський собор : Книга-альбом / Авт. текст. Левицький В., Чуднов О. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2005. — 352 с.

Семененко О. Харків, Харків... / Видання друге. — Б/о, 1997. — 124 с.

Сенатор Михайло Завадський (1848–1926) / Передм. і публ. О. Чуднова // Єлисавет. — 1993. — 25 лютого, 31 березня.

Синявський А. Вибрані праці. — К.: Наук. думка, 1993. — 383 с.

Сірополко С. Історія освіти в Україні. — К.: Наук. думка, 2001. — 212 с.

Сонячні гони: Спогади про Івана Микитенка. — К.: Дніпро, 1967. — 263 с.

Спогади про Івана Карпенка-Карого: Зб. — К.: Мистецтво, 1987. — 187 с.

Тарковская М. Осколки зеркала. — М.: Дедалус, 1999. — 285 с.

Тарковский А. Очерк революционного движения 80-х годов в городе Елисаветграде // Єлисавет. — 1992. — 16 вересня.

Татищев В. Н. История Российская. — Том второй. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1963. — 352 с.

Тичина П. Г. Подорож з капелою К. Г. Стеценка. — К.: Рад. письменник, 1982. — 261 с.

Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. — К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1952. — 475 с.

Турбай Р. В обласному краєзнавчому // Кіровоградська правда. — 1967. — 10 вересня.

Турін С. Шкільний друг // Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського. — К.: Дніпро, 1980. — С. 98–101.

Федоров Т. И образ, и функция. Страницы творческой биографии А. Л. Лишневского // Строительство и архитектура Ленинграда. — 1980. — № 6. — С. 31–35.

Федосова Э. П. Бестужевские курсы — первый женский университет в России (1878 — 1918). — М.: Педагогика, 1980. — 144 с.

Феокистов А. Обь одаренности (Опыт экспериментально-психологического изследования) // Русская школа. — 1909. — Январь. — № 1. — С. 181–195.

Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). — Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. — 502 с.

Чикаленко Є. Щоденник (1918 — 1919). У 2-х т. — К.: Темпора, 2004. — Т. 2. — 464 с.

Чуднов А. Науку она любила... // Порог. — 1993. — Богослов и философ Георгий Флоровский. — С. 32.

Шевченко С. Весна української школи // Народне слово. — 2007. — 5 квітня; його ж. «Вони зустрілися випадково...» // Вечірня газета. — 2007. — 29 червня; його ж. Восьмий, педагогічний // Університетський меридіан. — 2006. — 13 вересня; його ж. Гімназія в Єлисаветграді: перший досвід // Молодіжне перехрестя. — 2006. — 4 травня; його ж. Дві освітні гілки Єлисаветграда: жіноча громадська та чоловіча класична гімназії // Вечірня газета. — 2007. — 16 березня; його ж. «Дорогий товарищі Ен» // Народне слово. — 2006. — 28 вересня; його ж. Жовніри звільнили приміщення для української гімназії // Вечірня газета. — 2007. — 19 січня; його ж. Кохання у доІНТЕРНЕТНУ добу // Там само. — 2007. — 9 березня; його ж. «Кращий концертний зал міста» // Кіровоградська правда. — 2006. — 21 жовтня; його ж. Першими в Європі сіли за парти наддніпрянки // Народне слово. — 2006. — 20 квітня; його ж. «Приміщення з прекрасною архітектурою» // Вечірня газета. — 2007. — 29 червня.

Шевченко С. І. Історія Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (1964–1999 рр.). — Кіровоград: ВО «Акорд», 2005. — 127 с.

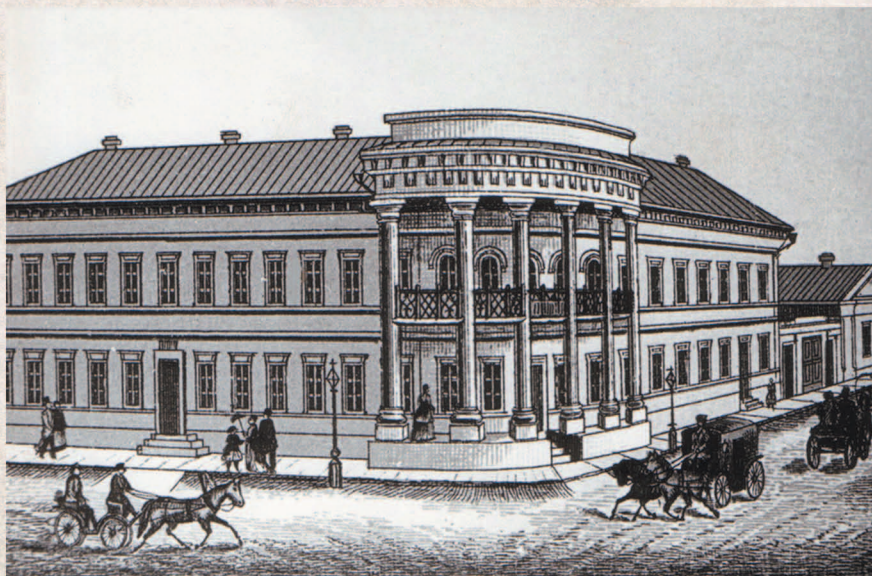
Юрченко А. Н. Записки краєведа. — Кіровоград: Имэкс-ЛТД, 1999. — 206 с.

Яновська О. Слово про брата // Лист у вічність ... — С. 87–97.

Янчуков С. Краєзнавчі видання на Кіровоградщині в часи незалежності України // Актуальні аспекти... І частина... 2005. — С. 137–139.

Дані про автора.

Шевченко Сергій Іванович. Народився 1958 року в с. Водяному Добровеличківського району на Кіровоградщині. Закінчив Павлівську середню школу Світловодського району. Отримав фах історика-архівіста та викладача історії і суспільствознавства у Київському ордені Леніна держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка. Працював архівістом, завідуючим Світловодським держміськархівом, директором Держархіву Кіровоградської області, журналістом (за сумісництвом) у «Кіровоградській правді», «Україне-Центр», «Ведомостях». Закінчив аспірантуру Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Має 20 років педстажу у Кіровоградському держпедуніверситеті ім. В. Винниченка, доцент кафедри всесвітньої історії, кандидат історичних наук. Автор понад 150 наукових публікацій в Україні, Сербії, Білорусі, Польщі, Росії з історії міжнародних та міжетнічних зв'язків, освіти, краєзнавства, архівознавства, народознавства, літературознавства. Окремими виданнями вийшли «Кіровоградщина — козацький край» (2001 р.), «Обабіч Інгулу (до 30-річчя Кіровського району м. Кіровограда)» (2004), «Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (на допомогу вчителю)» (2004), «На пограниччі культур: Кіровоградщина — Польща в літературних зв'язках (XIX — поч. ХХІ ст.)» (2004), «Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752–2002)» (2004), «Історія Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (1964–1999 рр.)» (2005), «Україна в міжнародних економічних відносинах (1950–1980-і рр.)» (2006), у співавторстві — «Історичний факультет: віхи зростання» (2001), «Історія рідного краю (навчальний посібник для шкіл Кіровоградщини)» (2001) та ін. Лауреат обласних пам'яткоохоронної (1987 р.), за краще висвітлення у засобах масової інформації 60-річного ювілею області (1999 р.), краєзнавчої ім. В. Ястребова (1996 р.) та газети «Народне слово» ім. В. Винниченка (2007 р.) премій.

*Приміщення гімназії на розі вулиць В. Перспективної (Маркса)
та Н. Донської (Тимірязєва).*

Юний образ гімназії.

Юний образ гімназії.

Юний образ гімназії.

Выпускний клас.

Rembrandt

ELISABETHGRAD

Д. Харламовъ

ЕЛИСАВЕТГРАДЪ

ВЫПУСК ЕЛИСАВЕТГ

Фотографы Плетцеры

РАДСКОЙ ЖЕНСКОЙ ГИМНАЗИИ

1903-1904

м. Киев

М. Москалевъ Спб. фотографъ

Приміщення нової гімназії на Петрівській (Шевченка) вулиці.

Приміщення нової гімназії на Петрівській (Шевченка) вулиці.

*Із сімейного архіву
І. Полякової*

Викладач гімназії
Е. Лангемак

Колишня учителька гімназії
М. Лангемак

Учень чоловічої гімназії, май-
бутній викладач педінституту
В. Лангемак

Донька викладачів, випускни-
ця гімназії М. Лангемак

*Із сімейного архіву колишньої
гімназистки І. Бошняк.*

Но я другому отдана, и буду век ему втрена...

«Гімназистка».
Ф.С. Козачинський.
1910 р., полотно, олія.

Із сімейного архіву Микитенків

З. і М. Бикови, учениці початкової школи.

З. Бикова. 1911 р.

Учениця Єфимовської гімназії О. Бикова. 1910 р.

Гімназистки О. Бикова та Ж. Здорик.

Аттестать.

МИНИСТЕРСТВО

Предъявительница сего ученица VII класса Елизаветградской общественной женской гимназии *Бикова Зинаида*

как видно из документов, дочь *инженера Григория Бикова* *присоединено*

исповедания, родившаяся *Октября 2го* дня 1898 года поступила по *свидет.* *Берлинской женской гим. в III* класса Елизаветградской общественной женской гимназии *26 августа 1911* г. и, находясь в ней до окончания полного курса учения, из продолжения всего этого времени вела себя *отлично* и была переведена по испытаниям во высшие классы, а именно: из *приводим* во I класса во I, из I во II класса во I —, из II во III класса во I —, из III во IV класса во 1912 г., из IV во V класса во 1913 г., из V во VI класса во 1914 г. и из VI во VII класса во 1915 году.

В настоящем году при окончании курса гимназии, познания ея в обязательных предметах были аттестованы следующими баллами:

- 1) Во законъ Божіеи *отлично /5/*
- 2) Во русско-го языка съ церковно-славянск. и слогаиности *удовлет. /3/*
- 3) Во математику *удовлетворит. /3/*
- 4) Во географию всеобщей и русской *хорошо /4/*
- 5) Во естественной исторіи *удовлетворит. /3/*
- 6) Во исторію всеобщей и русской *хорошо /4/*
- 7) Во физикъ и математической и физической географіи *удовлет. /3/*

Изъ всѣхъ сихъ предметовъ получила въ общемъ среднемъ выводѣ отѣтку *3 4/7*

Затѣмъ обучалась чистописанію съ *хорошими /4/* и рукодѣлію съ *отличными /5/* успѣхами. Сверхъ того изъ необязательныхъ преподаваемаго гимназическаго курса она обучалась:

- 1) Педагогикѣ *хорошо /4/*
- 2) Нѣсколькѣ языку _____
- 3) Французскому языку _____
- 4) Латинскому языку _____
- 5) Рисованію *отлично /5/*
- 6) Танцѣ *удовлетворительномъ /3/*

Атестат З. Биковой про закінчення VII класу.

[illegible]

Въ удостоверение вышеизложеннаго и выдано ей Гинковой
Зинаиде сие свидетельство по определению Педагогическаго Совета, состо-
явшемуся 24 апреля дня 1917 г., за надлежащею подписью и съ при-
ложеніемъ печати. Г. Елисаветградъ, мая 8 дня 1917 года.

Предсѣдатель Педагогическаго Совета

Елисаветградской женской гимназии

[Signature]

Начальница гимназии

А. Анисимовна

Бронислава Г. Сорокина

Ольга И. Тихонова

Генер. Пред. Ряз. Квас. Александров

Преп. Макс. М. Курбанов

Рязан. и др. П. Бурков

С. Матвеев

Никольская

М. Михайлова

Кравченко

С. Косоговская

А. Иванова

Е. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

С. Мухоморова

Члены Совета:

№ 123

Зінаїда та Іван Микитенки.

Із сімейної бібліотеки Микитенків.

Сучасна краса старих стін. Педуніверситет, осінь 2007 р.

Парадні сходи.

Фрагмент декоративного оздоблення актового залу.

Фрагмент вестибюлю.

Актовый зал.

*Юне обличчя педуніверситету.
Посвята в студенти – 2007.*

Автор книги із студентками і випускницями історичного та психолого-педагогічного факультетів педуніверситету (вестибуль колишньої гімназії, листопад 2007 р.).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрамович Н.

Адріатіс К.

Азмін М.

Айденберг Б.

Акименко К.

Александровський П. А.

Алексєєв

Алексєєва Г.

Алексєєва Г. І.

Алексєєва О.

Алепський П.

Альперт К.

Анастасьєв В.

Анастасьєва М. В.

Анисимова

Анисимова М.

Анисимова Н.

Анна (Ганна, Янка) Всеволодівна

Анна Ярославівна, королева Франції

Апостол

Арваніті Н.

Арешников П.

Арешникова

Аркушевський

Архангородський

Асотський

Асотський Н.

Астрономова Л.

Б

Базилевич М.

Байрон

Баккал

Баккал С.

Бакуленко І.

Бакуменко

Балакирєв

Балановська

Балашова Н.

Балик А. І.

Балич

Бальмонт

Бардах

Бардах М.

Бардінова В.Д.

Барілотті

Барська

Барська П.

Барська Ф.

Барський

Бах

Бахмутська

Бачинський

Бейлина С.

Бек Г.

Бек Х.

Бердичевська

Беренштейн

Бересневич Е.

Бересневич І.

Бересневич Й.

Бересневич Л.

Бересневич О.
Бересневич П.
Беркович
Бернштейн (Залеська) А.
Бетховен
Бедний Д.
Белінська
Белина-Белинович С.
Беляєвська Є.
Бельська
Бельська С.
Бибикова О.
Бибинова
Бикова О.
Біднова
Біднова Г.
Біла Н.
Блажков І.
Близнін Г.
Близнюк М.
Блок
Блуменфельд Ф.
Блюмкін
Блютнер
Богговут
Богданович
Богданович Е.
Богданович Є.
Богушевська М.
Божерянов
Бойко А. М.
Бомзе
Бомзе М.
Бондаренко

Бондарєв С.
Бондарєва Т.
Бонфельд
Борисов Е. И.
Бородінов Я.
Бортовський Г.
Бортовський І.
Босько В.
Ботушан Г. Ф.
Бочковський І.
Бош Є. Б.
Бошняк І.
Бошняк О.
Бракало П.
Бракер М.
Бракер Н.
Брамсон К.
Брамсон О.
Браянська О. К.
Брейєр А. К.
Брейєр К.
Брейєр (Бреєр) М.
Брендель
Брестоцький Л.
Бржозовська М.
Бродська Є.
Брокгауз Ф. А.
Бромберг
Бронштейн О. Д.
Броун
Броун Т.
Буженицька Є.
Бузко
Букассасі

Булацель М.
Бухвостова
Бухвостова П.

Бюлов
Бютнер О.
Бялкіна

В

Вагнер
Вайнлуд Т.
Вайсенберг Є.
Валькіна А.
Вандровський В.
Варгатюк П. А.
Варжицька
Вартмінська
Варун-Секрет С.
Васильєв В.
Васильєва К.
Ващенко І.
Ващенко М.
Вдовенко В.
Венгловський
Веньямінов Г.
Вернер Г.
Вернський Л.
Верцька О.
Веселий Й.
Винниченко В. К.
Винниченко Р.
Виноградов Т. І.
Виноградова
Виноградова А.
Вишневецька

Вишневецька В.
Вишневецький
Вівсяна І. А.
Віннер Р.
Вінницька
Вінницька М.
Вінницький
Віст
Владичин П.
Владичин Ф.
Власова
Власова А.
Власова Н.
Волков
Волкогонов Д.
Волов
Володарська
Володарська-Рабинович
Володарський
Волотківський
Волохін Г. Й.
Волохін О. Й.
Волохіна О.
Волохіни
Воробйов В. Г.
Вульф

Г

Гааг М.

Гагарін

Гайсинський (Верхотурський) Д.
Гайсинський Б.
Галкін В.
Галчинський Н. Г.
Гальперін
Гангеблов
Ганзен Ю.
Гаращенко
Гаршанова М.
Гендель
Гете
Гірнікова
Гладка Є.
Глазовий В.
Глазунов
Глінка
Глушко О. В.
Гоген В.
Гогін В.
Гоголь Н. В.
Годар
Голинська
Голишева Г.
Голишева Р.
Головіна
Головченко Т.
Голубцов
Гольденберг
Гольденберг А.
Гольденберг І.
Гольденберг Й.
Гольденберг М.
Гольденберг М. А.
Гольденберг С.

Гольдштейн А.
Гольєт Г.
Гольєт
Гомберг
Гончаренко
Горбенко В.
Горизонтов А.
Горошанова
Горфінкель Є.
Горфінкель Л.
Горфінкель С.
Горян
Горький М.
Гослен
Гослен М.
Готовцев П.
Грабенко А. (Конощенко)
Грабовський
Грановська К.
Графф Г.
Гревениць
Григор'єв
Григорович В.
Грінько М.
Громадська
Громов Д.
Громов І.
Громова Р.
Грузинцева
Грушевський М.
Грушецький Н.
Губарева Л.
Гукович Є.
Гуляницька

Гуляницька О.-М.
Гумільов
Гуно
Гунькіна

Гур'янова О.
Гурфінкель
Гутштейн І.
Гюго

Д

Давидови
Давидович
Дайчман
Данієльмст О.
Даргомижський
Дементьєва М.
Демерджі
Демченко
Денікін
Державець С.
Дериченко Р.
Дешевов В.
Дешевов Г.
Джіотті І.
Дзержинський
Дическулова
Диш
Диш А.
Діабеллі
Добровольський

Добровольський С.
Доброховська А.
Довженко О.
Додін
Додін Г.
Додіна
Долгіх М.
Долинський І.
Драгоманов М.
Дремлюга
Дубинський
Дубняков П.
Дубовська М.
Дубровинський
Дубровинський І.
Дубровський
Дудін С.
Дунін А.
Дунін-Жуховський А.

Е

Егдеровська
Ейльберт
Екельн
Ельворті
Елькінд
Емануелі
Емануель Г.

Емануель Д.
Емануель Є.
Емануель І.
Емануель Катерина Д.
Емануель Кирило
Емануель С. О.
Ерделевська

Ерделі А. М.
Ерделі К. П.

Еттер С. А.

Є

Єгоров
Єленевський Х.
Єленська
Єлисавета, імператриця
Єремєєв М.

Єфимов Є.
Єфимовська
Єфимовська З.
Єфремов
Єфрон (Ефрон И. А.)

Ж

Жаданова
Жаданова М.
Жукова
Журавська

Журавська А.
Журавська Ф.
Журко

З

Завадовська
Завадовська М.
Завадовська Р.
Завадовський М. М.
Завадовські
Завадський М. Р.
Завадський С. В.
Завіновський С.
Завротинська Є.
Загадаєва
Загорська
Загорський
Загорський Й.
Зайденварг Р.
Залізник Л. А.
Заньковецька М.
Заславська

Заславська К.
Заславський
Заславський І.
Затока В. В.
Захарова Д. Ф.
Здорик
Зелений
Зелений П. А.
Зельцер
Зерцалова
Зиміна
Зінов'єв (Радомисльський) Г.
Зіоров З.
Значко-Яворська
Золотарьова Р.
Зосимова М.
Зубков Т.

I

Іваницька О.

Іванов

Іванов І.

Іванов Л.

Іванов М.

Іванов Н.

Іванова

Іванова А.

Іванова Г.

Іванова М.

Іванов-Козловський

Івановська

Іванченко М.

Івашкевич Я.

Ігнатович

Ілінський

Іллічівська

Іллічівська О.

Ілляшевич

Іустин, архієпископ

K

Каган Б.

Калашников П.

Калашникова Р.

Калениченко Т. В.

Калузька О.

Каменецька

Каменєв Л.

Каменєв О.

Каменєв Ю.

Камінський

Каму С.

Канатова О.

Канделаки В.

Каневська

Канцерова

Караманенко М.

Карамзин

Каренко

Карлик

Карменбеф

Каторгин Б. И.

Кауфман

Кац Є.

Келиповська

Келлер

Келлер В.

Кендюхова А.

Керенський О.

Кеслер П. Н.

Кесслер Є.

Кесслер М.

Кизименко П.

Кирєєвський Ф.

Киркеруп

Кир'яков

Кир'яков М. І.

Кир'якова

Кишкін А. П.

Кияшко

Кіяшко М.

Кірхнер
Климов К.
Клин Б.
Клочек Г.
Кобець Я. П.
Ковалдіна
Ковалевська
Ковалевська А.
Ковалевський
Коваленко
Коваленко Г.
Ковальов С.
Ковальов Я.
Ковальова
Ковальова Г.
Ковальова М.
Ковальова О.
Ковальова Р.
Ковтуновська
Коган Г.
Коган Р.
Коган Я.
Когон
Когон Я.
Кодієва В.
Кожемякіна М.
Козакевич О.
Козачинська Н. Ф.
Козачинський Ф.
Козачинські
Козуля О.
Кокошкін
Кокошко Є.
Коленко З.

Колкович
Колоковський Д.
Коломієць А.
Колосов П.
Колотьєвський Д.
Компанієць
Кондрацька Є.
Кононенко П.
Конторович
Кончинський Й.
Кореневський В.
Коренко
Коренко А.
Коренко М.
Коренко Н.
Коренко О.
Корецький В.
Корменбеф Т.
Корнілов
Коросташевський
Корф
Косая Н.
Косовська
Косовський
Косовський Л.
Косой
Косой М.
Коссюра А.
Коссюра Г.
Коссюро
Косюра О.
Котляр
Коцюба
Кочержинська

Кочмарчик
Кошель
Кошиць Є.
Кошиць Л.
Кошиць М.
Кошиць Н.
Кошиць О.
Крамаренко
Крамаренко Ж.
Красавченко І.
Красновський
Кратов Ф.
Краян З.
Кренц
Кривденко Н.
Кривченко
Крижанівська Л.
Крижанівська М.
Крижанівський
Крижанівський М. К.
Крилов

Кримський
Кропивницький М.
Крусер
Кубишкіна М.
Кузнецов О.
Кузнецова
Кузнецова А (Г).
Кузьмицький
Кулакова А.
Кулаковський
Кулантовська
Кулицький В.
Куліш
Куманський Б.
Купетін (Купетин) А. М.
Куракіна
Курило
Курнатовська
Куценко Л.
Кучерський

Л

Лайер
Лализина В.
Ланге
Лангемак В.
Лангемак Г.
Лангемак Е.
Лангемак Марія
Лангемак Марія К.
Лангемаки
Лебедєв А.

Левашов В. А.
Левитський М.
Левицький В.
Левківський М. В.
Левшинський П.
Лейбкін
Лейбкінд
Лейпикова Є.
Лелюк І. Д.
Лемберг Є.

Лемден
Ленін В. І.
Леонард
Леонтович
Леонтович Є.
Леонтьєва О.
Лермонтов
Лещенко
Лещенко М.
Линецький
Липецький
Лисенко І.
Лисенко М.
Литвиненко В.
Лихачева Е.
Лишневська С.
Лишневський О. Л.
Лівшиць Д.
Ліницький А.
Ліст
Лоренц Н.
Лошкар'єв В.
Лошкар'єв Д.

Лошкар'єва Є.
Луковська
Лук'янов С.
Луначарський
Лупенко (Гарайський) В.
Лупенкова Л.
Лур'є
Лутковська
Лутковський
Любар О. О.
Любарєва
Любарська
Любарський
Любарський Р.
Любович Є.
Ляховецька
Лящов
Лящова
Лящова І.
Лящова К.
Лящова Л.
Лящова М.
Львівська

М

Магржиковська Є.
Мадент
Мазепа
Майков
Майш Г.
Майш О. Г.
Майш Ф.
Макаров М. С.
Макеев І.

Макеев М.
Маклецов
Маклецов С.
Маковицький Д. П.
Макроусова
Малаєв
Малаєв М.
Малаєв М. Н.
Малаєва

Міятович
Мова
Мойсєєва М.
Моцарт

Мрочковський С.
Мусін-Пушкін
Мусоргський

Н

Набокова П.
Назарова
Напольська
Напольська М.
Напольська О.
Нев'ярович
Нейгауз Генріх Г.
Нейгауз Густав
Нейгауз Н.
Немировська
Нечай
Нечволодов
Никанор, митрополит
Ніжний
Нікітін В. О.
Нікітін Ф. В.
Нікітін Ю.

Нікітіна Є.
Нікітіна Н.
Нікітіна (Станіславська) Т. В.
Нікітіни
Нікітіч В.
Ніколаєв
Ніколаєнко С.
Нікольська
Нікольська К.
Німченко
Ніс
Нісс
Ніщинський П.
Ноземцева Є.
Нольде
Норов
Нотаров С.

О

Овсяникова
Ойф
Олександр І
Олександр ІІІ
Олесь
Олінський Я.
Ольшевська

Омельчук І. В.
Орджонікідзе
Ординський Р.
Орлик
Орлик Р.
Орлова К.
Орлова Н.

Оросальський
Осецька Г.
Осипов М.
Осмьоркін О.

Островська
Остроухов С.
Очаківська-Барська Б.

П

Павлов
Павлов Д.
Павлович
Павловська
Павловський
Палеолог
Панасевич М.
Панченко В.
Парфенов
Парфенов М.
Паученко Я.
Пашутін О. М.
Пашутіна М. М.
Пащенко С.
Пекарська Л. О.
Пеньковський С.
Пепескул
Пепескул Д.
Пергамент О.
Перепьолкіна Є.
Перехрест Л.
Петліна
Петлішенко М.
Петлюра С.
Петляш О.
Петраков В. В.
Петрарка

Петриченко М.
Петро І (Великий)
Петровська М.
Петровський Г.
П'єрсон
Пирогов М.
Писаревська М.
Писаренко
Писарєв О.
Пікрс Ф.
Пісецький Я.
Плахотіна М.
Плескачевська
Плетцер М.
Плоппа
Плотников М.
Плотников Н.
Подольський
Подрезан
Подрезан Г.
Покровський В.
Поліщук П.
Полонський
Полуботок
Полякова
Полякова І.
Поляновська І.

Поляновська Н.
Поляновський Г.
Поляновський О.
Поляновські
Польський Я. М.
Попандопуло
Попескул
Попруженко Г.
Попруженко М.
Постолатій В. В.
Потоцький С.
Починаліна Л.
Прженосил Н.
Приліпченко Т.

Припутенко Л.
Прищепенко
Прокеш
Прокеш І. Ф.
Прокеш Н. І.
Проніна Є.
Протопопов В. Я.
Протопопова Є. Г.
Прохоров
Прядко Л.
Пузенкіна К.
Пушкарьова
Пушкін О. С.

Р

Радкевич
Радомисльська Р.
Рапалло А.
Рапалло О.
Растопчина Н.
Ратушенко М.
Рахманінов
Рачковська В.
Рачковська (Назимова) К. О.
Ревуцька М.
Ревуцький П.
Рейсер З.
Ренар
Резников
Репін І.
Репіна В.
Рижиков Ф. І.

Рильська
Рильський
Рильський М. Т.
Римський-Корсаков Н. А.
Римська-Корсакова В.
Римський-Корсаков
Римський-Корсаков П. В.
Ринчицький
Рітнер Г.
Рогальов І.
Родкевич Н.
Розенштейн
Розенштейн М.
Розмирович
Розмирович Е. Г (Т).
Розмирович (Трояновська) О. Ф.
Розумовська В. Х.

Сорока П.
Сорокін Г.
Сорокіна
Сорокіна О. А.
Сорокіни
Сорочинська Є.
Сталін Й.
Станіславський М.
Станкевич З.
Старий М.
Старицька-Черняхівська
Стасюлевич М. М.
Стельмахович М. Г.
Степанова
Степанова Г.
Степанова Л.

Степіна
Степіна Г.
Стефанович К. С.
Стеценко К. Г.
Стешенко І.
Стешенко Г.
Стешенко О.
Стиранкевич
Стиранкевич І. Т.
Стиранкевич К. Т.
Стойко Є.
Столипін
Суворов
Суська М.
Сухомлин М.
Сухомлинська О.

Т

Тагор
Тамм Є.
Тамм І.
Таранович
Таранович Є.
Тарковська В. К.
Тарковська (Титаренко) Є.
Тарковська Марина
Тарковська (Рачковська) Марія Д.
Тарковський Андрій
Тарковський Арсен
Тарковський О.
Тартаковська
Тартаковська М. Д.
Тартаковська С.

Тартаковський
Тартаковські
Татищев В.
Таубе
Теплицька
Терентьєва
Тереховко З.
Терлецька
Терлецька Л.
Терлецька Р.
Терлецький
Тертинов П.
Тетяна Миколаївна, вел. княгиня
Тимірязєв
Тиняков

Тиняков М.
Титаренко ІЗ
Тичина
Тітов
Тобелевич К.
Тобелевич О. К.
Тобілевич
Тобілевич А.
Тобілевич Г.
Тобілевич (Карпенко-Карий) І.
Тобілевич К.
Тобілевич (Садовська-Барілотті) Марія
Тобілевич (Садовський) М.
Тобілевич П. К.
Тобілевич (Саксаганський) Панас
Тобілевич С.
Тобілевич Ю. І.

Тобілевичі
Толстой
Толстой Д. А.
Толстой Л. М.
Томашевська
Троцький (Бронштейн)
Трутовська Г.
Тулуб О.
Турбай Р.
Тургенєв
Турецька
Туркенич
Турчанов Ф.
Турчанова М.
Тюрін С.
Тютюшкін Ю.

У

Угринович К.
Угринович М.
Угринович Н.
Угринович П.

Успенський Е.
Устимович Л. М.
Ухтомський Е.
Ушаков

Ф

Факлієр С.
Фальц Г.
Федоренко Д. Т.
Федоров Т.
Федоровська В.
Федоровська М.
Федосова Э. П.

Феоктистов
Фіалковський В.
Філатов
Філіптев А.
Фінкель
Фірсів П.
Фірсова Г.

Флорина
Флоровська К. В.
Флоровський А.
Флоровський В. А.
Флоровський Г.
Флоровські

Фойницька М.
Фохтер
Франко
Фрідман
Фундуклій І.

Х

Хаймовська
Хандакова М.
Хандалова М.
Харитонova
Хвильовий М.

Холодний П.
Хоржевська Д.
Хоржевська Л.
Хороманський М.
Хрущова

Ц

Цвєтинович
Цветков
Церковна М.
Цигульська О.

Цимбал А.
Цицєрошин Г. М.
Цуканова Є.

Ч

Чайковська
Чайковський
Чвалинська М. О.
Чеботарьов М.
Чепіга
Череватенко П.
Череватенко Ю.
Черєпова Є.
Черниш В.
Чернявська

Черняховська
Чєхов А.
Чигиринська
Чижевський Д.
Чикаленко Є.
Чистенко
Чолак
Чуднов О.
Чюліна

Ш

Шалит	Шкловська М.
Шапар	Шкроб
Шапір	Шкуро
Шапіра Г.	Шмідт
Шапіро С.	Шопен
Шафонська М. К.	Шорштейн Й.
Шебалін А.	Шостовська
Шебаліна Є.	Шостовська Е.
Шевелюк С.	Шостовська С.
Шевченко	Шостовський
Шевченко В.	Шполянська
Шевченко С. І.	Шполянська Д.
Шевченко Т.	Шполянська Е.
Шевяков Б.	Шполянський А. (Дон Амінадо)
Шевяков Н. Ф.	Шполянські
Шегарцев Є.	Шрейтель Ф.
Шейдер Х.	Штифт
Шемякіна Є.	Штромберг
Шендіс	Шуберт
Шерр	Шуйська Н.
Шигарьов	Шуйський К.
Шило Г.	Шульгин О.
Шило К. С.	Шульгин Я.
Шимановський К.	Шульгіна Н.
Ширман Н. І.	Шульгини
Шишель	Шульгіна-Іщук
Шишкевич І.	Шуман
Шишковська	

Щ

Щербаков

Ю

Юльдрі Л.

Юра Г.

Юрченко А. Н.

Юшкевич

Ющенко В.

Я

Яковлев Л. Г.
Якубовська
Якубовський
Якубовський А.
Якубовський Л.
Ямболов
Яневич А.
Янковська
Янович
Яновська М.
Яновська О.
Яновська Т.
Яновський
Яновський Ю.
Яновські
Янчуков С.
Ярослав Мудрий
Ярчевська Є.
Ясинецька
Якульський
Ястребов В. В.
Ястребов Василь
Ястребов Володимир
Ястребов П.
Ястребова (Рудольф) О. К.
Ястребцов В. В.
Ястржембський В.
Яцевич Н.
Яцевич О.

